Ëè¿âñüêèé íàö³îíàëüíèé óí³âåðñèòåò ³ìåí³ Òàðàñà Øåâ÷åíêà
²íñòèòóò ïîë³òè÷íèõ òà åòíîíàö³îíàëüíèõ äîñë³äæåíü ÍÀÍ Óêðà¿íè

ÅÒÍ²×ÍÀ ²ÑÒÎÐ²ß ÍÀÐÎÄ²Â ЄВРОПИ

Çá³ðíèê íàóêîâèõ ïðàöü

ÂÈÏÓÑÊ 8

Êè¿â
ÓÍ²ÑÅÐÂ
2001

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ: Збірник наукових праць.
Випуск 8. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – 122 с.

Редакційна колегія:
А.Г.СЛЮСАРЕНКО, д-р іст. наук (голова);
І.Ф.КУРАС, академік НАН України;
В.К.БОРИСЕНКО, д-р іст. наук (відповідальний редактор);
М.І.ГЛАДКИХ, д-р іст. наук;
Л.Л.ЗАЛІЗНЯК, д-р іст. наук;
В.І.СЕРГІЙЧУК, д-р іст. наук;
В.В.ПИЛИПЕНКО, канд. іст. наук (відповідальний секретар)

Адреса редакційної колегії:
01033, Київ, вул.Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства

Рецензенти:
д-р іст. наук Г.А.СКРИПНИК
д-р іст. наук В.Н.СТАНКО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Рекомендовано до друку Вченою Радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 9 червня 1999 р. № 1-05/7 збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю “історичні науки”.
(Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4.)

Видання змакетовано і надруковано на обладнанні, наданому Міжнародним Фондом “Відродження"

© *Ó Í ²ÑÅÐÂ*, **2001**

ЗМІСТ

ГРИМИЧ Марина. Дискусійні аспекти трактування терміна “звичаєве право” 4

ТРЕТЯК Кирило. Національні традиції в культовій архітектурі України 10

ФЕДАС Йосип. Фольклорний театр і обряд 14

РЕМІ Йоханнес. Імперська освітня політика і польське питання в Київському учбовому окрузі. Суперечка між Сергієм Уваровим та Дмитром Бібіковим наприкінці 1830-х рр. 17

БОРИСЕНКО Мирослав. Топоніміка України 1920 – 1930-х років (історичний аналіз) 21

ДМИТРЕНКО Алла. Символіка меду в родинній обрядовості українців 26

СМОЛЯР Людмила. Питання жіночої ініціативи в суспільному русі Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX століття 30

ПЕРЕРВА Володимир. Стосунки приходського духовенства з єврейськими шинкарями у Київській єпархії в кінці XVIII – XIX столітті 37

МЕЛЬНИЧУК Лідія. Династія подільських гончарів Якима та Якова Герасименків 41

БАЗДИРЕВ Елеонора. Діяльність літніх ясел-притулків в Катеринославській губернії на початку XX століття 47

КРУГЛА Наталія. Соціально-економічні та історичні особливості становлення українського льонарства 52

РОЗОВИК Дмитро. Становлення національної вищої освіти і науково-дослідної праці в Україні (1917 – 1920 рр.) 55

МЕЛЬНИК Едуард. Діяльність П.Г.Клепатського в Кам’янець-Подільському державному українському університеті 59

ЗАВАЛЬНЮК Олександр. Софія Русова: кам’янецькі сторінки біографії (1919 – 1922 рр.) 61

ТРУХМАНОВА Світлана. Динаміка кількості та складу міського населення Поділля за родом занять у 20-х – на початку 30-х років XX століття 65

МИХАЙЛЮК Олена. Розвиток вищої сільськогосподарської освіти на Полтавщині (кінець XIX – початок XX ст.) 71

САМАРСЬКИЙ Віктор. Гончарне виробництво в німецьких колоніях Півдня України кінця XIX – початку XX століття 73

МІЩАНИН Віктор. Лазьківські гончарі 77

КОЗЕРОД Олег. Допомога голодучому єврейському населенню України в період непу (1921 – 1922 рр.) 81

САВЧЕНКО Григорій. Польські військові формування як чинник розгортання українського руху в російській армії (березень – травень 1917 р.) 85

ВЕРГУНОВ Віктор. Професор П.В.Будрін – видатний діяч сільськогосподарської дослідної справи 89

ПИЛИПЕНКО Віктор. З історії стосунків між Україною та Фінляндією (публікація брошури Г.Ґуммеруса “Самостійна Фінляндія” у Києві в 1918 р.) 92

МАКАРЕНКО Наталія. Задоволення культурних запитів національних меншин Закарпаття: концепція, практика, тенденції 100

МАСНЕНКО Віталій. Проблема національної свідомості в українській зарубіжній історико-політичній науці 1920-х років 103

ДИХАНОВ В’ячеслав. Свята Різдвяного посту в традиційному календарі болгар і гагаузів України 110

СЕРГІЙЧУК Володимир. Для увічнення українського єства. Публікація архівних матеріалів з Закерзоння 40-х років XX століття 115

Марина ГРИМИЧ
Київ

ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ ТРАКТУВАННЯ ТЕРМІНА *“ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО”*

Поняття “звичаєве право” з’явилося й утвердилося в наукових працях представників історичної школи права на початку XIX ст. і пов’язувалося з особливою увагою до народного звичаю, його важливою роллю як джерела права. Це була нова, прогресивна на той час тенденція в юридичній науці, що виникла як опозиція до попередньої наукової традиції ототожнення російського цивільного права з римським. Відтоді, попри разючі відмінності в оцінці ролі звичаю в правовій практиці народів Росії, термін глибоко вкоренився в юридичну науку, а завдяки діяльності Російського Географічного Товариства – ще й в етнографічну.

Термін *звичаєве право* в українській науці пов’язується передусім з іменами П.Чубинського, О.Єфименко, О.Кістяківського, а також з активною діяльністю “Комісії для виучування звичаєвого права ВУАН” і “Комісії з історії західно-руського права ВУАН”. У радянський час звичаєво-правова традиція не була надто популярним об’єктом дослідження ні етнографів, ні юристів, про що свідчить незначна кількість присвячених їй опублікованих праць. З настанням незалежності пожвавився інтерес до проблеми, однак тривала відсутність систематичних досліджень далася взнаки: по-перше, в розумінні цього питання виявляються застарілі підходи XIX – початку XX ст., по-друге, немає узгодженості в розумінні і трактуванні звичаєво-правової традиції у представників різних дисциплін – історії права, теорії права, етнографії, соціології права, соціальної антропології, соціальної історії.

Як результат, звичаєво-правова культура народу розглядається однобоко – або з погляду права, або з погляду етнографії, або з погляду історії, що викликає певну дражливість опонентів.

Терміну *звичаєве право* більшою чи меншою мірою відповідають такі терміни, як *примітивне право* (переважно на позначення звичаєво-правових уявлень раннього етапу розвитку суспільства[1]), *фольклорне право*[2], *народне право*[3], *мононорматика*[4].

У цій статті зроблено спробу розглянути принципові розбіжності у трактуванні терміна *звичаєве право* різними спеціалістами і з’ясувати правомірність уживання цього терміна в сучасній науці.

Почнімо з визначень. Порівняймо насамперед найзагальніше етнографічне визначення з юридичним.

1. Перший тип визначень. “Звичаєве право – сукупність історично вироблених і прийнятих суспільством неписаних норм (*підкреслення наше – М.Г.*), правил поведінки і взаємовідносин людей у різних галузях виробничого, громадського і сімейного життя. Звичаєве право, як одна з форм суспільної свідомості, формувалося на основі звичаїв, які існували у певному суспільстві. (…) З виникненням держави правлячі кола пристосовували звичаєве право до конкретних економічних і політичних умов, але визнавали тільки ті звичаї, які не суперечили інтересам і волі пануючих кіл феодальної держави. Розповсюдженим способом санкціонування норм звичаєвого права з боку держави був вибірковий метод дозволу або заборони керуватися при вирішенні різних справ тим чи іншим звичаєм. Як наслідок, багато норм правових звичаїв поступово втрачали свої позиції спершу у сфері громадського, потім виробничого, а пізніше і сімейного життя”[5]. Подібне бачення звичаєвого права мають і інші, зокрема українські, етнографи[6], воно зустрічається у працях культурологів[7]. Таку думку висловлювали, до речі, і юристи в XIX ст.[8].

2. Другий тип визначень. “Звичаєве право – система санкціонованих державою звичаїв правових (*підкреслення наше – М.Г.*), які є джерелом права у певній державі, місцевості або для певної етнічної чи соціальної групи. Утворюється шляхом постійного дотримання упродовж тривалого періоду звичаїв нормативного характеру, відображає правову культуру і правову свідомість народу, а водночас й інтереси панівних верств суспільства”[9]. Подібну думку висловлюють і дослідники нормативної етнографії[10].

Як бачимо, принципова відмінність полягає у таких аспектах: писані чи неписані закони, санкціоновані державою чи несанкціоновані, чи принципове розрізнення звичаю і правового звичаю.

І обидві сторони до певної міри, звичайно, мають рацію.

Як справедливо зазначає О.Першиц, “визначення звичаєвого права як права обов’язково неписаного навряд чи правильне. Відомий критерій Л.Г.Моргана не абсолютний: в одних народів поява писемності збіглася з переходом до цивілізації, другі, як багато народів Тропічної Африки або Північного Кавказу, входили в класове суспільство безписемними і створювали письмо (або запозичували його у сусідів) вже в умовах ранньої державності. Адати кабардинців до першої половини XIX ст. залишалися незаписаними, а стадіально одночасні їм адати аварців, що повніше прийняли іслам і разом з ним арабську графіку,

© М.Гримич

були записані за декілька століть до цього. У Франції до середини XV ст. на Півночі діяли неписані, а на Півдні – писані кутюми. (…) Частина систем звичаєвого права вже невдовзі після свого виникнення отримала письмове оформлення. Згадаймо римські Закони XII таблиць, варварські Правди, звичаєвоправові розділи Старого Заповіту і Корану”[11].

Варто, однак, зважити на те, що етнографи, соціологи й культурологи розуміють поняття “неписані закони” фігурально, більше маючи на увазі автономність звичаєвого права, звичаєво-правової культури народу, її паралельність, непідвладність, часом опозиційність офіційному праву. Адже нині в культурології, етнології, соціології аксіомою є поняття “паралельності” культур – офіційної й неофіційної, – які мають відмінні закони розвитку, структуру і систему цінностей. У цьому випадку етнограф дивиться на систему норм, правил і звичаїв очима носіїв традиції, а юристи – з точки зору представника офіційної культури, владних структур, чиновництва тощо. Відповідність закону завжди сприймається із схваленням у разі, якщо вона не перетворюється на догму, коли нехтуються реальні обставини.

У цьому етнографи мають спільників – соціологів права. Один із найяскравіших представників соціології права французький дослідник Жан Карбоньє зазначає: “Іноді говорять, що представник юридичної догматики вивчає право як сукупність обов’язкових, споряджених примусовою силою нормативних фактів, а соціолог – як явища, поза їх зв’язком з владою”[12], хоча обумовлює, що соціолог не повинен повністю абстрагуватися від владного фактора, оскільки “влада – це необхідний елемент юридичного феномена”[13]. Звичайно, етнографи також не повинні абстрагуватися від фактора законності, влади у звичаєво-правовій традиції, оскільки він таки існував у реальному житті.

Етнологи, як і соціологи, розглядають сукупність соціальних норм, які діють у суспільстві цілком легітимно, хоч і не завжди збігаються з офіційними. І якщо щодо сучасного суспільства в умовах правової держави нехтування законом не може оцінюватися цілком позитивно, то в умовах традиційного суспільства нехтування законом не означало антисуспільних вчинків. Це було лише іншою, а точніше інакшою, формою правової дійсності, правовою культурою народу.

Розгляньмо дуже простий, для етнографів давно вже “затертий”, однак показовий приклад, який наочно демонструє реальну правову ситуацію в традиційному селі аж до початку XX ст. Він стосується укладення шлюбу. За законом, офіційним законом, шлюб вважався дійсним, якщо він був освячений церквою через обряд вінчання і обов’язково зафіксований у церковних книгах чи книгах актів громадського стану. За звичаєм, подекуди аж до XIX ст. вінчання не означало для людей санкцію шлюбу. Натомість санкцією шлюбу було весілля – комплекс обрядодій санкціонуючого характеру. Якщо молоді звінчалися, але не відбулося весілля, люди не визнавали їх подружжям. І навпаки, якщо відбулося весілля без вінчання, такий шлюб в очах громадськості вважався дійсним. Що важливіше? Громадська думка, громадське визнання, санкція громади через кількасотлітній звичай чи санкція з боку офіційних установ і церкви? Очевидно, дискусія з цього приводу триватиме вічно. Для етнографів важливо, щоб народних переконань про те, що є законним, а що не є законним, не нехтували, не вважали “несерйозними”, а досліджували їх і враховували. Очевидно, мали рацію перші дослідники народної правової свідомості, які не просто вживали термін “звичаї”, а термін “звичаї, що мають в народі силу законів”[14].

Якщо юристам можна закинути незнання соціогенезу, соціального устрою і норм традиційного суспільства, то етнографам, звичайно, варто уважніше поставитися до тієї проблеми, що найбільше бентежить правників. Для юриста слово “право” у словосполученні “звичаєве право” означає однозначність і безперечну законність. Тому для них дуже важливо застосовувати термін до тих звичаїв, які діють в усіх ситуаціях для всіх без винятку, тобто правових звичаїв, що визнаються державною владою. Вони добиваються того, щоб була не ситуація “кожне село – свій звичай”, як є, між іншим, насправді, а єдиний, принаймні для певного регіону, правовий звичай. Для них формула “кожне село – свій звичай” не є достатнім фактом для визначення цієї ситуації як правової, тобто однозначної і законної. Тобто, вони ніколи не назвуть цю ситуацію “правом”, хай навіть і “звичаєвим”. Оскільки за терміном “право” встановилося в усій гуманітарній науці саме поняття законності, безвиняткової для всіх, то, можливо, справді не слід використовувати його до багатозначної, багатоваріативної звичаєвої традиції?

Спробуймо розібратися.

Звернімося до роботи одного з учасників “Комісії по виучуванню звичаєвого права” В.Камінського “Спроба кодифікації звичаєвого права на Україні”. Відразу зазначимо, що автор був представником історико-юридичної школи, яка орієнтувалася саме на застосування звичаю в юридичній, зокрема судовій, практиці. Крім того, він був практиком, тобто безпосередньо стикався із застосуванням звичаю в судовій практиці. Досліджуючи сучасну йому ситуацію в дорадянському українському селі, В.Камінський слушно зазначає: “Кожен судовий діяч гаразд знає, які непереможні часом повстають труднощі, коли виникає потреба встановлювати звичай в його точному окресленню, коли склад суду безпосередньо його не знає. Звичайно, в таких випадках закон приписує, нехай ті сторони, котрі посилаються на місцевий звичай, що його суд не знає, доведуть, що він справді існує в житті. Але якими засобами це доводити? Чи свідченнями місцевих знавців звичаєвого права? Чи навіть свідків? Чи вироками місцевих судів, де певний звичай здійснюється? Все це надто невдосконалені засоби точно визначувати звичай в його формах.

Нарешті, чим повинен керуватися суд, коли знавці оповідають за місцевий звичай не тільки по-різному, ба навіть один одному суперечать? Де та в чому (*підкреслення наше – М.Г.*) шукати вихода з такого становища?”[15].

І ось із метою якнайширше залучати звичай у вирішення судових справ, зокрема цивільних, 8 січня 1904 року вийшов царський указ, на основі якого міністр внутрішніх справ видав розпорядження, за яким мировим посередникам усіх волостей на Україні належало докладно, на основі розробленого питальника, з’ясувати норми місцевої спадкової традиції. Після активної роботи, в якій безпосередньо брали участь селяни, які й “затверджували” на сільських сходах свої звичаї, з’ясувалася цікава ситуація: в межах однієї губернії відповіді на те саме питання щодо спадкового права були абсолютно різними і навіть протилежними.

Так, наприклад, на питання “Якщо по смерті домогосподаря вдова його, вийшовши заміж удруге, прийме до себе приймака на господарство і приживе з ним дітей, то чи мають право останні, однакове з дітьми від першого чоловіка на майно і землю?”[16], три різні волості в межах Подільської губернії дали три відповіді. Тиврівська волость відповіла: “Мають однакове право”[17]. Гавришіська волость дала категоричну відповідь: “Не мають”[18]. А ось цікава позиція Станіславчиської волості: “Не мають, якщо на це немає згоди дітей” (йдеться про дітей від першого шлюбу). До цієї дуже цікавої відповіді подана ще цікавіша примітка автора, який знав ситуацію як практик: “Насправді розв’язують від персонального становища і особистих стосунків”[19]. Останні слова є дуже показовими для народної традиції, вони свідчать не лише про те, що “кожне село – свій звичай”, а й про те, що народ намагався вирішувати кожне спірне питання відповідно до конкретної ситуації, надаючи важливе, а часто й вирішальне, значення особистісному чиннику, здоровому глузду. У цій ситуації можемо припустити: якщо діти приймака були ледачі, крадійкуваті, нечемні, то люди вважали не давати їм спадщини першого чоловіка їхньої матері. Якщо ж вони були добропорядні, вміли гарно господарювати і дружили зі зведеними братами і сестрами, то громада (чи сімейна рада) постановляла зовсім інакше. Тобто, для звичаєвої традиції притаманна особлива увага до особистісного чинника, посилання на поняття справедливості, здорового глузду. Це означає, що для неї характерні ті уявлення, які в юридичній літературі отримали назву “природного права”. Звичаєве право, – пише В.Камінський, автор наведених свідчень, – “це безмежно гнучке джерело права, що непомітно та невпинно міняється в зв’язку з об’єктивними умовами, які й собі міняються непомітно та невпинно”[20].

Як бачимо, історико-правова школа застосовувала термін *звичаєве право* до надзвичайно нестабільної і варіативної, як і сам фольклор, як сама дійсність, звичаєвої культури українців. Ця позиція з погляду сучасної правничої науки є некоректною, ідеалістичною. Зокрема, І.Усенко зазначає, що представники цієї школи не завжди розрізняли поняття “звичай” і “правовий звичай”[21]. К.Вислобоков, упорядник “Прав, за якими судиться малоросійський народ”, вважає: “Звичай і право речі якщо і не протилежні, то різні за змістом”[22], оскільки українці мали кількасотлітню практику цілеспрямованого кодифікованого писаного права. Саме тому дослідник вважає, що “в цій ситуації можна скоріше говорити про місце, роль та конкретні форми і прояви звичаю в системі кодифікованого права, але аж ніяк про “звичаєве право” як окрему категорію. Можливо, це було б справедливо для селянського громадського судочинства та побуту взагалі”[23].

Отже, серед сучасних вітчизняних юристів панує принаймні дві тенденції щодо терміна *звичаєве право*: 1) думка про неправомірність терміна; 2) уживання цього терміна лише щодо санкціонованих державою правових звичаїв.

З’ясуймо докладніше, який зміст вкладають етнографи, етносоціологи в термін *звичаєве право*, однак не через сухе визначення, а через коло питань, що їх розглядають вони у своїх працях.

Спершу звернімося до праць дослідників звичаєвого права інших народів. Що вони зараховують до цієї сфери? Почнемо з континенту, де й дотепер норми громадянського звичаєвого права виконує 90% населення, тобто з Африки. Правова ситуація цікава нам не лише цим, а й подібністю історичної долі, адже Україна, як і африканські країни, тривалий час була колонією і юридично залежала від своєї метрополії. Так от. “… У колоніях склалася дуалістична правова система. Вона включала право, введене метрополіями, і “туземний звичай”. Перше охоплювало переважно адміністративне право, торгове і т.д., що тяжіло до “сучасного” сектору колоніального суспільства. Кримінальне право складалося із законів метрополії; в британських колоніях (крім Сьєрра-Леоне) застосовувався також індійський кримінальний кодекс. Традиційні сфери – землеволодіння і землекористування (за винятком деяких районів), сімейне право (передусім питання шлюбу, розлучення і усиновлення), успадкування, право опіки, прижиттєвий поділ власності, деякі громадянські правопорушення, зобов'язання (традиційні угоди обдаровування, обміну, найму рухомості, виконання робіт і т.д.) – залишилися в сфері дії звичаєвого права”[24]. У принципі перераховані ті самі сфери, які зараховуються і до українського звичаєвого права. Відмінність полягає в тому, що африканські звичаї щодо системи спорідненості, шлюбу, успадкування є набагато архаїчнішими від українських. Зокрема, тут досі наявні такі форми шлюбу, як полігамія (полігінія), сорорат, левірат, калимний шлюб, шлюб через обмін, шлюб через умикання, уксорилокальний

"шлюб-служба" тощо. Саме такі й подібні звичаї становлять предмет звичаєвого права. Що стосується українців, то з часів прийняття християнства аж до кінця XIX ст. переважала лише одна форма шлюбу – за угодою між батьками за згодою молодих (рідше – без згоди). У принципі ця форма шлюбу (з деякими інваріантами) була поширена на всьому, принаймні європейському, континенті і входила як норма до церковного і цивільного права багатьох держав.

Цілком своєрідним було звичаєве право киргизів і казахів, що зберігалося ще навіть у перші роки радянської влади. Воно мало свою назву – "адат" – і часто переслідувалося шаріатом (мусульманським релігійним правом). До нього входили такі інститути, як кун (платня худобою за здійснення вбивства або нанесення тілесних ушкоджень), калим і многоженство (подібно до шаріату), аменгерство (різновид звичаю левірату), баримта (вид колективної помсти), "канга-кан" ("кровна помста"), а також такі установи звичаєво-правового характеру, як суд біїв, "аксакальські суди"[25].

Як бачимо, для цих національних традицій характерним є великий розрив між офіційною традицією і звичаєвою. Причому народну традицію можна справді вважати альтернативною, оскільки вона кардинально відрізняється від офіційної. У даних випадках це скоріше суперечність між європейською ("цивілізованою") правовою традицією метрополій і архаїчною (азіатською або африканською) аборигенською традицією колоній. Ця архаїчна звичаєво-правова система могла самостійно, без допомоги права "метрополії", вирішувати всі справи. Тобто, це була цілком автономна і, що головне, самостійна звичаєво-правова система, яка регулювала соціальні відносини в суспільстві, в тому числі правовідносини.

Стосовно української дійсності, то тут ситуація абсолютно інакша. Від часів "Руської правди", а особливо "Литовського статуту", правові звичаї і норми українців кодифікуються, отримують санкцію держави. Звичаєве право як система не було альтернативою до офіційних правових систем, оскільки було їхнім джерелом. Автономно й альтернативно існували лише окремі звичаєві норми, які не складали цілісної системи, опозиційної до власне правової.

З історії українського права відомо, що роль звичаю підвищується в так звані переломні моменти історії – таким було козацьке право. Однак не слід його переоцінювати з точки зору ролі звичаю, оскільки в багатьох випадках йдеться про вироблення нових, невідомих досі норм, а не використання вікових народних традицій, тобто власне звичаєвого права. Це стосується, зокрема, норм державного, конституційного, адміністративного права – тих сфер, які не є предметом звичаєвого права.

Що ж є предметом звичаєвого права з погляду дослідників генетично ближчих традицій? Виявляється, етнографи також не однозначні в цьому питанні.

Білоруські етнографи С.Цярьохін та І.Юхо в енциклопедичній статті "Звичаєве право" розрізняють земельне звичаєве право – "норми і правила, які встановлювали умови, порядок і форми користування землею", спадкове звичаєве право – "неписані норми і правила, які встановлювали порядок переходу майна, прав і обов'язків після смерті особи її спадкоємцям", і сімейне звичаєве право – "неписані норми і правила, які регулювали особисті і майнові відносини, що виникали в шлюбі і з приналежності до сім'ї"[26]. Автори розуміють звичаєве право як синтез кодифікованої (тобто вже офіційної) традиції з етикетними, ритуальними звичаями. І все це разом називають неписаним правом. Тут не враховується момент, що білоруси, як і українці, кілька століть перебували у правовому полі держав, які базувалися на статутному праві, коли кожна дрібниця – чи то майнових відносин, чи то земельної власності і володіння, чи то успадкування, чи опікунства тощо – була скрупульозно врахована в законодавчих актах або закріплена в церковному праві. А відхилення від норм офіційного права (і світського, і церковного) не завжди буває звичаєм, тим більше загальноетнічним, а є лише винятком з правила.

Звернімося до останніх досліджень російського звичаєвого права. Цій темі присвячена ретельна наукова праця В.Александрова "Звичаєве право кріпацького села Росії XVIII – початку XIX ст."[27]. Автор аналізує власне звичаєве право у двох розділах – "Земельні відносини в сільській общині за звичаєвим правом" і "Сімейно-майнові відносини за звичаєвим правом у кріпацькому селі". В.Александров розглядає звичаєве право принципово інакше, а саме – з формально-правового боку (розподіл майна, успадкування в різних ситуаціях тощо). Перед нами в цьому випадку постає історія, а точніше – перелік судових позовів чи цитування заповітів батьків щодо розподілу майна. Складається враження, що під звичаєвим правом розуміють не те, що притаманне якомусь регіонові або принаймні селу, не систему звичаїв чи норм, а цілком довільні випадки, самостійні рішення спадкодавців, безвідносні до звичаю і до права, базовані на власних симпатіях чи антипатіях, а також на здоровому глузді.

Ю.Гошко у своїй праці про звичаєве право населення українських Карпат та Прикарпаття XIV – XIX ст. широко використовує матеріал офіційної судової й адміністративної практики[28]. Але ж остання передусім базувалася на законах держав, у межах яких перебували ті чи інші позивачі чи відповідачі. У своєму дослідженні автор, як правило, не співвідносить рішення судів із законами Австро-Угорської держави, Польщі тощо. Тобто, не з'ясовується питання: чи певне рішення базується на законі, чи на звичаї. Крім того, дослідник широко інтерпретує сільську практику покарання аморальної поведінки, прирівнюючи мораль до права. Автор залучає також фактаж про особисте вирішення спадкодавцем

своїх наступників, що також не є звичаєм, а доброю волею людини. Отже, практично Ю.Гошко розширив сферу звичаєвого за рахунок кодифікованого (офіційного) права, моралі, побутових звичаїв і довільних випадків.

В.Сироткін у ряді своїх статей використовує термін *звичаєве право* набагато обережніше. Свій розділ про нормативно-правове регулювання у традиційному українському суспільстві він називає "Звичаєве право і правові уявлення", розглядаючи в ньому такі питання, як землеволодіння і землекористування (переважно громадське), сімейне право (передусім статус окремих членів сім'ї), народне судочинство та його інститути, карне право, зобов'язальне право (зокрема, могорич)[29]. Зовсім окремі розділи він присвячує побратимству (посестринству) і кумівству як формам духовної спорідненості; традиції колективної і трудової взаємодопомоги (толока).

Тепер зупинімося на соціологічному підході. Французька й американська школи соціології права і соціологічної юриспруденції розробили незалежно одна від одної концепції юридичного плюралізму. Ж.Карбоньє слушно зазначав, що право ніколи не буває однозначним, на практиці завжди дається взнаки юридичний плюралізм: звернення в суд використовується не завжди; органи, що розбирають конфлікти, діють не однаково; існує також судовий плюралізм, що базується на суверенному праві суддівської оцінки суті справи; існує прив'язаність населення різних регіонів країни до одних видів правової поведінки, неприязнь до інших тощо[30]. Серед різних груп населення існують субкультури у вигляді інфраюридичних явищ – "автономної підсистеми норм і форм поведінки"[31], важливою умовою існування яких є певна ізольованість цих груп від соціального цілого. Інфраюридична субкультура існує всередині таких соціальних груп, як соціальні класи, вікові групи, етнічні меншини, географічно ізольовані групи населення тощо. Саме під цим кутом зору відомий соціолог права і розглядає "фольклорне право". "Пережиткове і народне – ось подвійна суть фольклорного права. Певна річ, воно не стосується державного правопорядку; воно не справжнє право, а лиш комплекс інфраюридичних явищ"[32]. У сферу його інтересів входять не стільки правові інститути, скільки свята, обряди і пов'язані з ними звичаї, наприклад, розкидання грошей під час весільної церемонії, особливі обряди, що супроводжують продаж худоби тощо. Хоча це видається далеким від юридичного, але автор наполягає на тому, що "форма – одне із необхідних вимірів права і нерідко обрядові правила дозволяють краще зрозуміти сутність інститутів"[33]. Отже, соціологи права є союзниками етнологів у розумінні автономності і самодостатності звичаєвого права як правової субкультури.

Як бачимо, численні науковці багатьох дисциплін по-різному розв'язують проблеми звичаю, звичаєвого права. Звичайно, наука не зацікавлена в конфронтації між представниками різних галузей, оскільки це заважає нормальному поступові досліджень. Саме з цього треба виходити при вивченні надзвичайно багатої і неоднозначної історії правової свідомості українців. Хоча звичаєві норми могли бути тотожними офіційному законові, однак принципово іншою була ієрархія норм і правил, базована на інакшій, ніж в елітарній, державній, офіційній культурі системі цінностей. Зокрема, порушення моральної норми у традиційному суспільстві може розцінюватися більшим злочином, ніж державна зрада. Саме тому вкрай неефективним видається суто юридично-догматичний підхід до вивчення звичаєво-правової культури народу. З іншого боку, помилковим є її дослідження без знання історії українського права, зокрема історії його кодифікації.

Щодо питання чи є звичаєве право "справжнім" чи "несправжнім" правом, чи правомірним є термін *звичаєве право* – то воно легко розв'язується з досить несподіваного боку, а саме з погляду "справжньості" чи "несправжньості" міжнародного права. Теоретики права всього світу б'ються над питанням "Що таке право?" – передусім через деякі сумнівні випадки щодо правової у правовій практиці різних країн. На думку Х.Л.А.Харта, "до таких сумнівних випадків належить насамперед примітивне право та міжнародне право, і відомо, що багато хто знаходить підстави, хоча й не зовсім переконливі, аби заперечувати доречність прийнятого нині вживання слова "право" в цих випадках. (…) По-перше, цілком очевидно, чому в цих випадках відчувається непевність. Міжнародному праву не вистачає законодавчого органу, держави не можна віддати до міжнародного суду без їхньої попередньої згоди, а ефективної централізованої системи санкцій не існує. Певним типам примітивного права, включаючи ті, з яких, можливо, розвинулися деякі сучасні правові системи, так само не вистачає цих властивостей…"[34]. Так, і звичаєве, і міжнародне право мають свою специфіку. Але, незважаючи на те, що міжнародне право не є "класичним" з погляду букви права, чомусь його існування не ставиться під сумнів, його спеціально вивчають у вузах, видають тисячі досліджень. І це при тому, що воно у багатьох випадках є абсолютно неефективним і нефункціональним: підписуються тисячі угод, створюються тисячі законів, видаються тисячі санкцій проти тих чи інших держав, які ніколи не виконуються. То чому ми не можемо визнати правомірність терміна звичаєве право, адже йому аж ніяк не можна закинути нефункціональності й неефективності: його норм століттями дотримувалися в традиційному суспільстві, і дотримувалися набагато ретельніше, аніж державних законів.

Інша справа, усім дослідникам треба врешті решт визначитися: що саме вважати звичаєвим правом: чи лише правові звичаї, чи всі звичаї взагалі. Історія розвитку українського традиційного суспільства і правової свідомості українців свідчить не користь другого.

Аналіз проблеми, винесеної в заголовок статті, відкриває ряд питань, які потребують нагального розв'язання з принципово нових (і методично і методологічно) засад. Звичаєво-правова культура українців – це система звичаєво-правових та інших соціальних інфраюридичних (ритуальних, етикетних, побутових, моральних тощо) норм, що відображає генезу, еволюцію і трансформацію правової свідомості та соціально-нормативної практики українців на різних етапах історії в різних регіонах.

---

[1]Див.: Харт Х.Л.А. Концепція права.– К., 1995. – С.11.
[2]Див.: Карбонье Ж. Юридическая социология. – М., 1986. – С.187 – 190.
[3]Ефименко А.Я. Исследования народной жизни. – М., 1884, вып.1. – С.171 – 174, 179; Качоровский К.Р. Народное право. – М., 1906.
[4]Першиц А.И. Проблемы нормативной этнографии // Исследования по общей этнографии. – М., 1979. – С.210 – 240.
[5]Цярохін С.Ф., Юхо І.А. Звычаёвае права //Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедія. – Мінск, 1989. – С.212.
[6]Сироткін В. Звичаєве право і правові уявлення // Українці. – Т.1. – К., 2000. – С 351
[7]Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в западной Европе. – М., 1970. – С.89 – 100.
[8]Александров В.А. розглядає праці істориків російського права у розділі "Обычное право в отечественной науке XIX – начала XX в."; Александров В.А. Обычное право крепостной деревни России XУIII – начало XIX в. – М., 1984. – С.3 – 30.
[9]Усенко І.Б Звичаєве право // Юридична енциклопедія. – Т.2. – С. 566.
[10]Див. згадану працю А.Першиця "Проблемы нормативной этнографии".
[11]Першиц А.И. Проблемы нормативной этнографии … – С. 223.
[12]Карбонье Ж. Юридическая социология. – С.35.
[13]Там само. – С.36.
[14]Див.: Сейдалин Т.А. Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой Киргизской Орде силу закона // Записки Оренбургского отдела Императорского Русского Географического Общества. – вып.2. – 1871.
[15]Камінський В. Спроба кодифікації звичаєвого права на Україні // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. За редакцієюВ.Е.Кристера. (УАН, Збірник Соціально-економічного відділу. – №4). – К., 1925. – С.32.
[16]Там само. – С.42.
[17]Там само. – С.43.
[18]Там само.
[19]Там само. – С.42.
[20]Там само. – С.36.
[21]Усенко І.Б Звичаєве право…, С. 567.
[22]Вислобоков К.А. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743. – К. – 1997. – С.XV – XVI.
[23]Там само. – С.15 – 16.
[24]Синицына И.Е. Обычай и обычное право в современной Африке: История изучения. Кодексы обычного права. – М., 1978. – С.20.
[25]Див.: Кенжалиев З.Ж., Даулетова С.О. Казахское обычное право в условиях Советской власти (1917 – 1937 гг.) . – Алматы, 1993; Кодоналиев С.К. Суд и уголовное обычное право киргизов до Октябрьской революции. – Фрунзе, 1963.
[26]Цярохін С.Ф., Юхо І.А. Звычаёвае права. – С.212 – 213.
[27]Александров В.А. Обычное право крепостной деревни России: XVIII – начало XIX в. – М., 1984.
[28]Гошко Ю. Звичаєве право населення українських Карпат та Прикарпаття XIV – XIX ст. – Львів, 1999.
[29]Сироткін В. Звичаєве право і правові уявлення // Українці. – Т.1. – С. 351 – 364.
[30]Карбонье Ж. Социология права, С.184 – 185.
[31]Там само. – С.187.
[32]Там само. – С.188.
[33]Там само.
[34]Харт Х.Л.А. Концепція права. – С.11 – 12.

Кирило ТРЕТЯК
Київ

НАЦІОНАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ В КУЛЬТОВІЙ АРХІТЕКТУРІ УКРАЇНИ

В історії кожного народу і країни є періоди їх найбільшого піднесення і розквіту. У цей час створюється і розбудовується національна держава, з'являється національна еліта, формуються основні засади національної свідомості, світогляду та менталітету. Як правило, у цей період інтенсивно розвивається національна культура. Форми та характерні риси мистецтва, яке було розповсюджене саме у такий переломний момент розвитку нації, прийнято вважати національними. Живопис, графіка, скульптура, музика, література та поезія набувають своїх неповторних, притаманних тільки даному народу форм.

Архітектура – один з найбільш монументальних і демократичних видів мистецтва. Майже у кожного народу у різні періоди виробилися свої архітектурні стилі, що відображають традицію та ідею нації, яка втілилася у зодчестві. Сьогодні існують певні стереотипи щодо національної архітектури різних народів. Так, при згадці про китайську архітектуру ми уявляємо ансамбль імператорського палацу на площі Тяньаньминь у Пекіні; індійську – храмовий комплекс Кхаджурахо або Тадж-Махал; архітектуру Англії ми знаємо на прикладі лондонського Тауеру, Німеччини – готичних соборів Кьольну, Франції – ренесансних та барокових палаців Лувру тощо. Це пояснюється тим, що всі ці пам'ятки були створені у таких формах, що якнайкраще символізують сутність національної культури, яка зазнала свого розквіту саме у час їх спорудження.

Для української історії та культури переломним моментом безумовно був час, що настав невдовзі після визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр. Тоді, у кінці XVII – XVIII ст., народні традиції дерев'яного зодчества почали утілюватися в мурованому будівництві. Через об'єктивні економічні умови майже єдиними прикладами кам'яного будівництва в Україні були церкви. Решта споруд продовжували переважно будувати з дерева. Саме тому культова архітектура стала "носієм" національних форм.

В культурі Європи XVII – XVIII ст. позначилися як доба бароко. В архітектурі – бароко відрізнялося грою світла й тіні, насиченою пластикою декору, вигнутими лініями фасадів, вигадливістю та багатством форм. Європейське бароко гармонійно поєдналося з суто українськими формами та прийомами у будівництві. Усталені уже типи українських дерев'яних церков одержують цегляний вигляд. З'являються монументальні споруди хрестовокупольних храмів, тетраконхових церков. Найбільш популярними та розповсюдженими стають форми хрещатих п'ятикупольних та тридільних будівель. Перші являли у плані майже правильний хрест, кожне з рамен якого і центральна частина (середхрестя) завершувалися окремими банями. Другий тип споруд складався з трьох частин (бабинця, нави та вівтаря), що розташовувалися по осі захід-схід. Як правило, центральна частина була найбільшою. Банями увінчувалися або всі три частини, або нава. Неодмінною деталлю українських барокових храмів стають оригінальні грушоподібні завершення бань, хвилясті фронтони, лиштви та портали з характерним декором. За народною традицією муровані будівлі фарбували у білий колір, інколи у блакитний. Саме цей стиль ми називаємо українським бароко або українським національним архітектурним стилем. Ні до, ні після цього періоду українська церковна мурована архітектура не набула такої оригінальності й самобутності[1].

Кінець XVII – XVIII ст. ознаменований початком масового будівництва кам'яних споруд, яке майже не велося у центральній та східній Україні з першої половини XIII ст.[2] Міста Київ, Чернігів, Переяслав, Полтава, Лубни, Харків та багато інших міст і сіл Гетьманщини, Слобожанщини одержують нові домінанти – величні барокові храми, монастирські комплекси, дзвіниці. Вони залишалися домінуючими спорудами аж до початку XX ст. Так утворився певний архітектурний регіон з характерними тільки для нього формами. Українське бароко XVII – XVIII ст. стало втіленням національних традицій, форм, менталітету народу.

Українське зодчество відчутно відрізнялося від архітектури інших країн – сусідів українців. Ця відмінність існувала навіть в умовах тісного взаємовпливу архітектурних стилів різних народів. Вплив української архітектури був помітним на архітектурі росіян (як і на російську культуру загалом) після входження українських земель до складу московської держави[3]. Відбувався і зворотній процес. На території Лівобережної України у кінці XVII ст. зводилися храми та цивільні споруди у чисто російських архітектурних формах (Спасо-Преображенський монастир XVII ст. у Путивлі). Невдовзі цей взаємовплив переріс у нерівну боротьбу двох архітектурних типів, яка мала на меті не тільки мистецький підтекст. Розповсюдження російської архітектури в Україні набуло ознак культурної та національної експансії[4].

© К.Третяк

Споруди поєднують естетичну окрасу оточуючого середовища і практичну користь для людей. Архітектурних пам'яток у нашому оточенні набагато більше, ніж інших зразків образотворчого мистецтва. Цей факт робить вплив зодчества на світогляд людини винятковим. Завдяки символізму своїх форм, архітектура часто використовувалася як засіб пропаганди. Особливо така роль зодчества зросла у XIX – XX ст. – час еклектики та історизму. У цей час в архітектурі співіснує велика кількість стилів та напрямків минулого, що заново "прочитуються" та використовуються зодчими. Архітектори або їх замовники вільно застосовували з різною метою той чи інший стиль, форми минулого. Так, при зведенні великих споруд для державних установ використовувалися монументальні класицистичні мотиви, у проектуванні житла – форми ренесансу та бароко тощо[5].

Велику роль відіграла архітектура у справі асиміляційної та релігійної політики. Яскравим тому доказом є "архітектурна політика" російського царату у XIX – на початку XX ст. Саме у цей час російська влада посередництвом архітекторів проводить "зросійщення" та "звізантійщення" пам'яток архітектури українського бароко[6]. Українським храмам надаються ознаки російської та візантійської сакральних архітектур, які визнаються урядом як єдиноправильні та канонічні у цьому виді зодчества[7]. Величні багатоярусні грушоподібні куполи храмів замінювалися на цибулиноподібні, що притаманні були виключно російській архітектурі. Додавалися недоладні кокошники, намети тощо. Хвилеподібні та ламані барокові фронтони замінювалися примітивними напівциркульними візантійського зразку. Так сталося з багатьма церквами України. У 80-х р. XIX та 10-х р. XX ст. замінені куполи Спасо-Преображенського собору в Острі, Спасо-Преображенського собору в Ізюмі, дзвіниці Микільського собору у Києві, фронтон Софійського собору у Києві тощо. Чужі архітектурні форми значно псували вигляд споруд та їх цілісність.

Головна шкода завдавалася не спорудам, а етносу. Знецінювалися зразки українського мистецтва. У свідомості народу таким чином поволі стиралося розуміння власної національної культури.

Ще більшого розмаху в Україні одержало будівництво нових культових споруд у формах російської архітектури. Фактично з 1801 р. царем та Синодом було заборонено будівництво храмів згідно української архітектурної традиції. Таким чином, розвиток української архітектури було штучно перервано. З тих пір єдиним стилем у культовому зодчестві був синодальний класицизм та псевдоросійський або російський стиль з неодмінними атрибутами – цибулиноподібними та наметовими куполами, кокошниками, наличниками тощо. Якщо класицизм був стилем космополітичним, то назва другого стилю вичерпно говорила про свою суть. Десятки і сотні церков по всій Україні будуються у цей час практично за шаблонними проектами архітекторів з Москви, Петербургу, Києва, Харкова та Одеси. Серед них рідко можна зустріти дійсно видатну пам'ятку архітектури. Поволі псевдоросійські церкви починають домінувати у багатьох населених пунктах України. Особливо відчутним було це домінування у сільській місцевості. Тут старі дерев'яні храми з характерними ознаками українського народного стилю розбираються "по ветхості" і натомість зводяться нові у формах уже російської архітектури[8]. З одного боку, позитивний факт – нова цегляна церква має більшу довговічність, створює сильніший містобудівничий акцент. З іншого боку – руйнування національної культури, заміна її на чужорідний елемент. Така політика мала успіх. З часом забувалися свої національні форми, а чужі вже сприймалися як власні.

Лише декілька прикладів порушують однотипність церковних споруд зведених наприкінці XIX – початку XX ст. Це Георгіївська церква-мавзолей на козацьких могилах під Берестечком на Волині (1910 – 1914 р., архітектор В.Максимов, розписи І.Їжакевича) та церква у с. Мразинці на Слобожанщині (поч. XX ст., архітектор С.Тимошенко). Величний хвилеподібний складний фронтон Георгіївської церкви та хрещатий п'ятикупольний план мразинського храму є спробами відродити національні українські мотиви в архітектурі модерну. Ці спроби залишилися майже не почутими.

Непоправної шкоди національній архітектурній спадщині та церковному будівництву України завдали роки комуністичного правління. Десятки пам'яток культової архітектури були просто знищені. Партійні лідери Радянського Союзу не безпідставно стверджували, що архітектура українського бароко ідейно живить контрреволюційні націоналістичні елементи[9]. Зникли цілі види сакрального будівництва України XVII – XVIII ст. Крім того, протягом більше ніж восьмидесяти років культове будівництво в нашій країні було повністю відсутнім. Архітектори не мали змоги практикуватися у цьому виді будівництва.

Національні традиції у церковній архітектурі продовжуються і розвиваються лише за кордоном серед української діаспори. У країнах Західної Європи, в США, Канаді, Австралії та Південній Америці у 60-х – 80-х рр. будуються православні та греко-католицькі храми у модернізованих формах народного (західноукраїнського) та барокового зодчества. Найвідоміші споруди були зведені у США та Канаді архітектором Родославом Жуком. У своїх новітніх спорудах з сучасних будівельних матеріалів Жук використовував мотиви гуцульської, бойківської та лемківської дерев'яної сакральної архітектури. З'явилися такі унікальні будівлі, як церква Пресвятої Трійці у Кергонксоні, церква Св. Євхаристії у Торонто тощо. У деяких проектах архітектора можна пізнати силуети барокових храмів Києва (церква Св. Родини у Вінніпезі).

У 1990-х р. починається відбудова знищених храмів України та будівництво нових культових споруд.

Постали з попелу такі шедеври українського барокового зодчества, як Михайлівський Золотоверхий монастир, Успенський собор Києво-Печерської лаври тощо. Відновлюються й пам'ятки інших архітектурних стилів та напрямів.

Вперше за багато років архітектори одержують змогу створювати проекти храмів. Цей процес виявився не таким простим і легким. Перерваність у традиції сакрального будівництва у національних формах дається взнаки. Перші ж проекти, які розробляються для міст України мають яскраво виражені російські національні мотиви. Архітектори опинилися в полоні стереотипу, який став результатом нав'язування цих форм у XIX – XX ст. Стандартним і звичайним здається тип храму з цибулеподібними та наметовими куполами, кокошниками тощо. Підсвідомо архітектори продовжують традицію поширення на Україні чужих архітектурних форм. На перших порах, коли головним був сам факт будівництва храму, на ці "тонкощі" не звертали уваги. Перше, що кидається у вічі, це досить низька професійність у проектуванні подібного роду споруд. Храми у великих містах споруджуються за проектами відомих архітекторів. Церкви на периферії, у селах часто будуються низькокваліфікованими зодчими. Лише з часом помітили, що споруди виглядають досить сухо і відчужено від місцевої забудови та народних традицій. З'ясувалося, що перш ніж братися за проектування церкви чи дзвіниці варто вивчити історію народного зодчества.

З кожним роком кількість новозбудованих храмів зростає. Починають з'являтися архітектори, які спеціалізуються на такому виді зодчества. У таких умовах, коли церковні споруди починають знов відігравати відчутну роль у забудові міст та сіл, підхід до храмового будівництва стає значно серйознішим. Роль та відповідальність архітектора перед суспільством значно зростає в умовах регенерації історичної забудови українських міст. Відповідно історичного середовища міста підбираються й проекти у тих чи інших історичних стилях.

Поволі вимальовуються й головні напрямки, в яких працюють архітектори України. Формуються характерні особливості культової архітектури того чи іншого регіону. Сьогодні стильова палітра церковного зодчества України досить строката. Це неодмінна риса демократичних процесів у мистецтві.

У сучасному церковному будівництві досить відчутне продовження традицій псевдоросійської та візантійської архітектурних шкіл. Такого роду спорудами стали проекти каплиці Св. Миколая та церкви Іверської Ікони Божої Матері у Дніпропетровську. Перший з них вирішений у типових псевдоросійських формах, а другий у формах візантійсько-балканської спадщини. Канонічних візантійсько-давньоруських форм надано і собору Георгія-Побідоносця у Макіївці Донецької області. Подібним чином зведено і собор у Борисполі. Досить сувора споруда має хрестовокупольний п'ятибанний план. Невеличкою "поступкою" українським будівельним традиціям виглядає грушоподібний купол над головним входом. Ця деталь хоч і вносить динаміку у статичність будівлі, але не узгоджується з загальною стилістикою споруди і надає їй еклектичних форм. Споглядати таке "творіння" сучасних архітекторів саме у цьому місті вкрай сумно. До 30-х р. XX ст. у Борисполі було декілька храмів у стилі українського бароко. Можливо у майбутньому зодчі повернуть цьому історичному місту його рідні архітектурні форми. Незрозумілим є звернення архітекторів до російських мотивів у будівництві Свято-Іллінського храмового комплексу у м. Славутич. Рафіновані форми дерев'яного церковного зодчества півночі Росії "а-ля-Кіжи" виглядають абсолютно чужими цьому краю. Теж саме можна сказати і про проект храму Святителю Миколі Чудодійнику у м.Чернігові. За задумом авторів старовинне українське місто має поповнитися прикладом новгородського церковного будівництва XIV – XV ст. Подібним чином вирішено проект і Свято-Сергіївського храму у Харкові. Таку велику кількість псевдоросійських та візантійських форм у культовій архітектурі цього краю можна пояснити впливом російської культури на регіон, Московського патріархату у місцевих приходах. Та головним фактором здається рівень архітекторів, які проектують та споруджують храми. Він ще не досяг розуміння того, що є власне українська церковна архітектура і якою вона має бути.

Значно відрізняються від східноукраїнських процеси храмобудування на Західній Україні. Там використовуються мотиви народного дерев'яного зодчества цієї області і форми українського та європейського бароко. Безумовно архітектори проектують і будують храми під впливом багатої місцевої культурної традиції. У подібних модернізованих формах барокової архітектури споруджено Свято-Успенську церкву у с. Великі Мости, Сокальського району, Львівської області, кафедральний собор Святої Трійці у Тернополі та інші. Через релігійність місцевого населення велику роль у зведені храмів грає тут релігійна громада. Тому й церкви зводяться тут згідно з давніми традиціями.

Київ увібрав у себе рівною мірою впливи Сходу та Заходу. У столиці споруджено найбільший (за останні 70 років) православний храм України – Свято-Троїцьку церкву на Троєщині (1991 – 1997). У плані – це типова споруда для української архітектури XVII – XVIII ст. – хрещатий, п'ятикупольний храм. Всі деталі зовнішнього оздоблення вирішенні у формах українського бароко. У таких же формах запроектована церква Різдва Пресвятої Богородиці на проспекті Академіка Глушкова, 11, каплиця св. Андрія Первозванного на Дніпровському узвозі, храмовий комплекс у Вишневому тощо. У дещо модернізованих формах українського бароко вирішується фасад Борисо-Глібського собору у мікрорайоні Теремки у Києві. Відчутну роль у формуванні силуетів храмових споруд грає громада і місцева влада, які намагаються необароковими спорудами компенсувати втрати міста 30 – 40-х р. XX ст.

Форми українського бароко поволі знаходять розуміння і визнання як національного стилю у громад та керівництва центральних та східних областей України. У такому стилі споруджені: Надбрамна церква в с. Соснівка Глухівського району, храм Всіх Святих у Полтаві, церква у с. Гусинці, Купянського району Харківської області, каплиця Св. Покрови у Черкасах, церква Різдва Христового у Чернігові тощо. Як бачимо, вплив українського необароко дедалі зростає. В той же час, у самому місті Києві збудовані та проектуються церкви у псевдоросійських формах: каплиця у Конча-Заспі, каплиця на території Шпиталю МВС на Лук'янівці, церква Іоанна Хрестителя на вул. Гарматній тощо.

Зовнішній вигляд храму все більше залежить від архітектора, ніж від замовника. Чи він є прибічником національних традицій, чи йому більше подобаються форми псевдоросійської або неокласицистичної архітектури. У наші дні більшість зодчих віддає перевагу обопільному володінню всіма стилями та напрямками у церковному будівництві. Той же автор псевдовізантійського собору св. Георгія у Макіївці – Дмитро Яблонський – творить і в формах українського необароко. Подібні риси має церква Різдва Пресвятої Богородиці у с. Тарнівка Дніпропетровської області, церква Різдва Пресвятої Богородиці у с. Віта-Почтова під Києвом тощо. У своїй еклектичній творчості п. Яблонський прийшов до архітектурного парадоксу. В одному храмовому ансамблі на проспекті Миру у Києві він запроектував і зводить два храми у формах українського бароко і два у формах візантійської архітектури. Така мішанина навряд чи піде на користь естетиці комплексу. До того ж найбільший храм лівобережного Києва – Михайлівський собор – зводиться саме у візантійських формах за проектом 1988 р. Зрозуміло, що розвиток нашої церковної архітектури рухається певною мірою за інерцією.

На щастя, деякі архітектори йдуть далі поверхневого стилізаторства з архітектурою минулого України. Виникають прогресивні проекти храмів, які успадковують саму сутність давнього храмобудування.

Модернізовані форми українського бароко та типи таких храмів використовують у своєму будівництві не тільки православні конфесії. Спробою відродити забуту традицію будівництва прямокутних у плані, п'ятикупольних храмів є проект Української Лютеранської Церкви у Києві на вул. Тургенівській, 24. У кінці XVII ст., за часів правління гетьмана Мазепи, таких храмів було багато зведено по всій Україні. Характерною їх особливістю був поділ внутрішнього видовженого простору на три частини. Головний західний фасад прикрашали дві вежі, ажурний фронтон та пишний портал. До таких типів відносилися Микільський собор на Печерську (1697) та Богоявленський собор Братського монастиря (1693) на Подолі. Ці унікальні споруди були варварськи зруйновані у 30-х р. XX ст. Після спорудження лютеранської церкви архітектура Києва знов заграє своїм колишнім різноманіттям. Складні форми українських хрещатих п'ятикупольних церков простежуються у проекті кафедрального собору Української Греко-Католицької церкви на лівому березі Дніпра. Архітектори, використовуючи новітні будівельні конструкції та матеріали, зберегли загальні форми українського храму.

Отже, можна зробити висновок, що у сучасній християнській архітектурі України представлені напрямки, характерні для багатьох народів. Така строкатість пояснюється причинами денаціоналізації населення та великою кількістю християнських конфесій. Представники кожної з церков прагнуть надати храму форм тієї культури, в країні якої знаходиться їх центр. При цьому ми чітко бачимо, що вирішальну роль при проектуванні споруд грає архітектор та релігійна громада. По мірі відродження духовності та національної свідомості українців повертаються в архітектуру і форми культових споруд нашого краю. Потреба відродити форми та силуети барокових святинь, понівечених та зруйнованих у попередні роки, ставить умови перед зодчими будувати згідно з давніми забутими традиціями. Цей процес тільки набирає обертів у наші дні. Сьогодні ми є свідками відродження національних форм в архітектурі. Важливо не зупинятися на досягнутому і продовжувати відновлення давніх святинь українського народу. Разом з тим, необхідно вести нове будівництво у формах української архітектури. Якщо не відновлювати архітектурні пам'ятки і не будувати у формах минулого нашого народу, то є загроза назавжди втратити зв'язок з нашою історією та давньою культурою. Необхідно відновлювати і реставрувати храми усіх архітектурних типів та стилів. Їх існування на українській землі – свідчення складних історичних та культурних процесів, що відбувалися тут. Всі ці споруди є без винятку нашою культурною спадщиною. Сучасне будівництво теж має бути різноманітним. В той же час, необхідно пам'ятати, що ми маємо дуже цікаву та цінну національну церковну архітектуру, яку варто відроджувати та розвивати. Без неї ми не зможемо відродити нашу культуру, мову, державу.

---

[1]Яблонський Д. Духовні багатства українського бароко // Хроніка 2000. – 1994 – №1 – 2. – С.171.
[2]Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К.1996. – С.248 – 249.
[3]Огієнко І. Українська культура. – К. 1918 – С.59.
[4]Там само.
[5]Ясиевич В. Архитектура Украины на рубеже XIX – XX веков. – К. 1988. – С. 125.
[6]Кириченко Е. Архитектурные теории XIX века в России. – М., 1986. – С. 207.
[7]Надтока Г. Православна церква і процес українського національного відродження .1900 – 1917. – К., 1995.
[8]Гирич І. Українське питання і Київ кінця XIX – початку XX ст. // Пам'ять століть. – 1998. – №3 – С.19.
[9]Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – К. 1991 – С. 10.

Йосип ФЕДАС
Київ

ФОЛЬКЛОРНИЙ ТЕАТР І ОБРЯД

Наявність фольклорного театру визнають не всі. Особливо показова позиція Д.М.Балашова. Він прагне довести, що у фольклорі немає драми, а є обряд. Твори, які зараховуються до народного театру, "слід визнати не фольклором", стилістично ранньою формою зародження професіонального драматичного мистецтва в народному середовищі[1]. Це стосується і лялькового театру[2].

Варто погодитися з тими дослідниками, що розрізняють дотеатральні форми, або "передтеатр" (рядження, обрядові дійства, чи святкові ігрища, драматичні ігри) і власне театральні форми (вистави сценок, фарсів, комедій, драм), розраховані на глядача. До власне фольклорного театру належать лише вистави, побудовані на основі фольклорного чи фольклоризованого драматургічного тексту[3].

У науковій практиці стало звичним виводити театр із обряду. Показовим тут для прихильників такого погляду видається давньогрецький феномен. Проте є підстави стверджувати, що шлях, пройдений давньогрецьким театром від обряду, не є універсальний шлях. Ось хоча б такий факт. Дослідники, які виводять фольклорний театр із обрядів, мали б пояснити, чому при багатстві обрядів власне фольклорний театр у ряді народів не сформувався, зокрема, в Дагестані[4], Бурятії[5], у казахів[6], мордви[7], естонців[8], латишів[9], болгар[10], сербів[11] та ін. Слід віддати належне науковій сміливості Ганни Чумаченко, яка спробувала розібратися в цьому досить непростому питанні, щоправда на обмеженому матеріалі. Авторка пише: "Формування болгарського етносу, наприклад, до прийняття хритстиянства було пов'язане з оживленням поганських культів. Синтез двох культур – місцевої слов'янської та хазарської орди хана Аспаруха, що прийшла з Волзької Булгарії на Балкани, надавши віруванням стійкості і росту. Прийняття християнства "зрізало верхівку" цього ідеологічного дерева, але й у нові часи залишилося актуальним серйозне магічне ставлення обрядів. На цьому фоні маємо майже унікальне явище – абсолютну несформованність болгарського народного театру[12]. Очевидно, недостатньо обмежуватися врахуванням різниці у віросповіданні хоча б тому, що воно (при безсумнівній важливості) не вичерпує всього багатства сутності людини й етносу. Прагнучи вийти на ширші узагальнення, не можна також залишати поза увагою інтеретнічний контекст. А про необхідність залучення максимальної кількості достовірних фактів уже й говорити не доводиться.

Цікавою для дослідника проблеми "фольклорний театр і обряд" є "Коза". Варто погодитися з Ганною Чумаченко, яка зазначає: "Коза" є частиною зимового календарного обряду колядування, тому її треба розглядати у контексті всього святкового колядницького обходу і рядження[13]. Але ж в окремих місцевостях України "Коза" мала вигляд народної вистави, яка відрізняється від того матеріалу, що його подає Г.Чумаченко. Наприклад Хр.Ящуржинський у с.Харківка Уманського пов. Київської губ. виставу "Коза", яку показували на перший день Різдва. У ній виступали такі дійові особи (ряджені хлопці): циган, дід, Меланка, жид, лікар, козак (він же й урядник), коза. Дід з Меланкою танцювали й співали пісню "Ой під вишенькою, під черешенькою", знану також з вистави вертепу. Текст пісні ближчий до опублікованого М.А.Маркевичем[15]. Пісня "Приїхав козак до жида на сабаш" у дещо видозміненому вигляді розігрувалася у виставі новгород-сіверського вертепу[16]. "Коза" як і вистави вертепу, побудована за принципом нанизування сцен (монтаж).

В Олександра Курочкіна читаємо: "Коза" – театралізований обряд-гра з масками, що мав свій усталений сценарій, пісенний і музичний репертуар… Центральним моментом ритуального дійства був танець Кози, її "вмирання" і "воскресіння", що символізували циклічний поворот часу, прихід нового року… Із плином часу обряд утратив свою первісну магічну функцію і трансформувався в народну пародійно-гумористичну виставу. Крім центральної зооморфної маски в ній діяло багато побутових персонажів: Дід, Баба, Лікар, Жандарм, Єврей, Циган, Турок, Гончар, Юрист та ін"[17]. У першому випадку (Г.А.Чумаченко) маємо ототожнення обряду і театру (до речі, про це свідчить і назва розділу, в якому розглядаються "Коза" і "Маланка": "Обрядовий театр архаїчного типу"). В тезі О.Курочкіна чути відгомін концепції генетичної спорідненості театру і ритуалу. Вона (концепція) витікає з еволюційної теорії мистецтва, яка розглядає театр у прогресивному русі від простих синкретичних форм до більш зрілих.

Є підстави говорити про паралельне побутування "Кози" як обрядової гри і народної вистави. Ірина Волицька в монографії "Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця XIX – початку XX ст." (К., 1992) зазначає: "В різдвяно-новорічній обрядовості карпатського регіону ходіння з "козою" не набуло вигляду самостійного сюжетно розгорненого дійства. Взагалі на досліджуваній території водіння "кози" переважно контамінувалося в театралізованому обряді "Маланка", у виставах лялькового і живого вертепу. Проте, спорадично "коза" зустрічалася і в колядницьких обходах – в окремих місцевостях буковинської Гуцульщини, на Лемківщині" (с.13). Це стосується значно ширшої території Центральної України.

© Й.Федас

Порівняльний аналіз вистави та одноіменних ігор переконує, що це неоднакові структурні утворення, кожне з цих явищ являє собою цілісність. Вистава сформувалася не шляхом трансформації гри, а на основі поєднання (способом монтажу) різних явищ народної культури, в тому числі й гри. Образно кажучи, гра для вистави – не материнське лоно, а "будівельний матеріал". Ці явища не можна ототожнювати, хоча вони мають однакову назву, певну спорідненість текстів, дійових осіб, функціонують в одній системі.

Вивчаючи винесену в заголовок проблему, неможливо оминути рядження, адже ряджені (перебрані, перебиранці, цигани) – традиційні учасники народних свят і обрядів. У літературі зафіксовані відомості про такі маски традиційного рядження українців: зооморфні (Коза, Ведмідь, Журавель, Бик, Кінь), антропоморфні (Дід, Баба), маски змішаного походження (напр., Чорт), побутові (Маланка, Василь, Наречений і Наречена), соціальні (Коза, Солдат, Піп, Пан, Король, Генерал), етнічні (Циган, Єврей, Турок), професійні (Лікар, Коваль, Сажотрус, Мисливець) та ін[18].

Не вдаючись до розлогих викладок, зауважимо, що рядження – це швидше маскарад, а не власне театр.

Обряд – складний етнографічний комплекс релігійно-магічних, народно-правових та ін. елементів. Є в ньому й ігрові форми (включені в нього чи супроводжують його). Саме тут він перехрещується з фольклорним театром, проте це не дає підстав ототожнювати названі явища.

Візьмімо, наприклад, вертеп та колядування. Ірина Волицька виділяє "найбільш просту форму вертепного дійства – колядування з вертепною скринькою, яка була лише символом Різдва і не мала самостійного ігрового навантаження"[19]. Трохи далі авторка називає це "формою колядування"[20]. Як повідомляє та ж дослідниця, "у деяких місцевостях галицької Гуцульщини (с. Прокурава, с. Красноїлля, с.Голови, с.Білоберізка) серед учасників різдвяних обходів виступала група "царів" або "королів"… Часом "трьох царів" супроводжували ще деякі персонажі вертепу: "ангел", "люцифер"… Група "царів", як правило, лише колядувала, не виконуючи при цьому якихось ігрових дій"[21]. Якщо немає ігрових дій, то чи можна говорити про театр? Це, по-перше. По-друге, чи можна вважати коляду з вертепом різновидом останнього? Навряд. Функціонування вертепу в системі народної святковості. Чітка регламентація його театрального сезону роблять можливим ходіння колядників з вертепною скринькою. Проте це, з одного боку, не означає, що ми маємо справу з окремим різновидом вертепу, а з другого, не дає підстав ототожнювати вертеп з обрядом колядування. "Кроме колядувань, є ще один красний рождествений звичай, а то ходити з так званим Бетлегемом"[22]. Ці слова належать П.Світликові, який записав оригінальну лялькову виставу в с.Імстичево на Іршавщині (Закарпаття).

Певна річ, ми не вдаємося до абсурдної спроби заперечити тісні зв'язки цих явищ. Вони очевидні і зумовлені насамперед функціонуванням вертепу і колядування в єдиній системі різдвяної святковості. Спільність засвідчують: текстова частина, ряд персонажів, сцени з козою, танці, музичний супровід, скарбник або міхоноша, формули величань, побажань, випрошування подарунків і подяки за частування. Деякі одноактні вистави – це розгорнуте побажання. Таким, зокрема, є "вертепне дійство" з Великого Бичкова на Рахівщині (Закарпаття) [23].

З'ясовуючи "стосунки" вертепу і колядування, не слід забувати про існування термінології народної. Зовсім не випадок, що, скажімо, вистави "живого" вертепу називалися "Коляда гуланів", "Коляда", "Гулани" чи "Мошки" (є й інші назви "живого" вертепу: "Іроди", "Героди", "Королі", "Ангели", "Пастирі" тощо). Але нагадаємо таке визначення: "Колядування – давній звичай зимових (переважно різдвяних) обходів із виконанням величально-поздоровчих пісень (колядок) і речитативних формул (віншівок). Група чоловіків, неодруженої молоді, дітей заходила на подвір'я кожної хати, славила господарів, бажала їм здоров'я, щастя, щедрого врожаю, достатку, за що отримувала певну винагороду. В основі цих обходів лежала магічна ідея "першого дня", згідно з якою побажання, висловлені на новорічні святки, мали стати реальністю"[24]. З нього видно, що йдеться не про театр.

Колядники ходили не тільки з вертепною скринькою (переважно на Західній Україні), але й з зіркою (здебільшого на Східній Україні). В.Б.Данченко бачить у зірці генетичні витоки вертепу. "Віддавна на Україні на різдвяні святки, – пише він, – ходили з зіркою і співали вірші-орації. Зірка була символом тієї зорі, яка, за легендою, засвітилася у небі над місцем народження Христа. Робили її з обичайки решета, у яку вставляли шість великих рогів (променів). Обичайку з обох боків обклеювали кольоровим папером, всередені через невеликий отвір вставляли і запалювали свічку. На одному боці малювали людське обличчя або сонце, на другому – діву Марію з "народженим" на руках, волхвів, що йшли на уклін, а високо в небі – сяючу зірочку." Згодом "мальовані зображення у зірці замінюються фігурками персонажів легенди, вирізаними з картону чи шкіри, які погано вміщувалися у невеликому колі зірки. Організатори вистав вийшли за рамки обичайки і змайстрували спеціальний будиночок, якому дали назву "Вертеп". І він був не просто виплодом фантазії його майстрів, а мав пряме відношення до дії, що мала в ньому відбуватися. Адже "вертеп" давньослов'янською мовою означало – печера, у якій, за легендою, народився Христос. У вертепі спочатку виставляли нерухомі фігурки, а хор коментував хід подій". Оскільки спершу виникла і розігрувалася тільки духовна драма, то й будиночок (тобто вертеп), у якому відбувалася дія, був

одноповерховий. Вгорі одноповерхового вертепа висіла іконка або малюнок із зображенням діви Марії і немовляти, перенесені сюди із зірки". За допомогою рухомих ляльок, що з'явилися згодом, і "здійснювалася театралізація спершу того тексту, який співали, коли носили зірку"[25]. Деякі дослідники вважають, що зірка може розглядатися як одна з модифікацій вертепу[26]. У буковинській частині Гуцульщини на Путильщині зірку називали вертепом"[27].

З усіх описів, які є у розпорядженні сучасної науки, згадаємо лише один (його можна вважати, так би мовити, класичним). Г.Базилевич подає відомості про "цікавий звичай ходити в день Різдва Христового з зіркою". Після опису останньої наводить тексти псальми "Шедше тріє цари", колядки "Нова радість стала" (виконавці називали її також псальмою), віншування[28]. Навіть побіжного ознайомлення з інформацією Г.Базилевича достатньо, щоб твердити про безперечний зв'язок зірки з вертепом. Але щоб на основі такого роду матеріалів побачити шляхи переходу зірки у вертеп, потрібно мати дуже багату фантазію.

Спроба пояснити походження вертепу шляхом трансформації зірки видається непереконливою. А той факт, що зірку називали вертепом, зовсім не означає, що в дослідників є підстави ототожнювати ці явища. Сказане поширюється і на "стосунки" вертепу з колядою та рядження з фольклорним театром. Необхідно брати до уваги, що народна культура – багатоманітне утворення, досить складна система.

Обряд не вимагає акторської спеціалізації в своєму середовищі. Будь-який член колективу повинен вважати себе підготовленим до того, що йому доведеться грати в обряді певну роль. Щоправда, коли взяти колядування, то тут є такий момент. Йдеться про "березу" – людину, яка знала різні колядки і "вела перед". "Березою" міг бути не кожен, а лише людина творчо обдарована, наділена артистичним хистом.

Фольклорний театр ставить вимогу відбору учасників для ролі тієї чи іншої дійової особи. Дуже показовий приклад – роль виконавця лялькової вистави вертепу. Щоб її виконати, потрібно мати не лише артистичний хист, але й прекрасну пам'ять.

Фольклорний театр і обряд відрізняються за ступенем імпровізації. Хоча ці явища творяться в руслі традиції, залежність обряду від останньої більша, ніж залежність фольклорного театру. Він – мистецтво імпровізаційне. Ніколи не було і в принципі не може бути народних вистав-близнят.

Фольклорний театр відрізняється від обряду також за характером і функціями вбрання. Якщо в обряді святковий одяг, то "в народному театрі вбрання – це знак, що характеризує дійову особу, знак, що виділяє актора від публіки"[29]. Слід підкреслити, що костюм у фольклорному театрі характеризує типаж, а не якусь конкретну особу. Знакову функцію виконує іноді не все вбрання, а лише яка-небудь його деталь.

В обряді недопустима перекомпоновка складових, тобто його етапів, а перестановка сцен – звичайна річ у фольклорному театрі. Обряд завжди виконувався повністю. У цьому, зокрема, вияв його нормативності. "Аудиторія" була готова саме до цього, настроєна на це, регулятивна роль її однозначна. У вертепі регулятивна роль "аудиторії" виявлялася в тому, що могла виставлятися лише одна частина вистави.

Якщо взяти функціональний рівень, то в обряді можна виділити п'ять основних функцій: магічну, юридично-правову, економічну, соціально-побутову, естетичну. Власне фольклорний театр перших двох функцій не має.

Фольклорний театр і обряд – явища споріднені, але не тотожні.

Наукова практика переконує, що розгляд будь-якого фольклорного явища поза контекстом народної культури як система вагомих здобутків не принесе. Саме на рівні систем потрібно вести дослідження, а не на рівні окремих елементів. Назріла необхідність вироблення сучасної методики вивчення народної культури. Непорозуміння між дослідниками значною мірою пояснюються тим, що досі не упорядковано термінологічний арсенал нашої науки. Залишається невирішеним питання класифікації явищ народної культури. Неодмінна передумова теоретичного осмислення – створення фундаментальної джерельної бази (йдеться про виявлення й обнародування колосального фактологічного матеріалу з галузі народної культури). Необхідно якнайшвидше подолати стереотипи мислення. Тоді ми зможемо рухатися вперед. І не лише у вивченні проблеми "фольклорний театр і обряд", а традиційної культури загалом.

---

[1]Балашов Д.М. Драма и обрядовое действо (К проблеме драматического рода в фольклоре) // Народный театр. – Л., 1974. – С.19.

[2]Там само. – С.16.

[3]Гусев В.Е. Русский фольклорный театр XVII – начало XX века. – Л., 1980. – С.5; Гусев В.Е. Фольклорно-драматическое творчество восточнославянских народов // Фольклорный театр народов СССР. – М., 1985. – С.16.

[4]Фольклорный театр народов СССР. – С.228.

[5]Там само. – С.199 – 200, 209.

[6]Там само. – С.116.

[7]Там само. – С.216. Див. також: Маскаев А.И. К вопросу о мордовской народной драматургии // Записки [Мордовского научно-исследовательского института языков, литературы и истории при СМ Мордовской АССР]. 12.

Язык и литература. – Саранск, 1951. – С.132, 145.
[8]Тэдре Ю. Осенне-зимний период эстонского народного календаря и обрядность Мартынова дня // Фольклор и этнография: обряды и обрядовый фольклор. – Л., 1977. – С.108.
[9]Суна Х.Ю. Древнее действо латышских ряженых // Народный театр. – Л., 1974. – С.71 – 81.
[10]Державин К. Болгарский театр: Очерк истории. – М., Л., 1959. – С.7. – 19; Ангелова Р. Кукерские игры – обичай за плодородие и здраве и народен театър // Театър. – София. – 1957. – № 11. – С.95 – 106.
[11]Кравцов Н.И. Славянский фольклор. – М., 1976. – С.252 – 253.
[12]Чумаченко Г.А. Етнічне самовизначення східнослов'янського фольклорного театру. – Херсон, 1995. – С.8.
[13]Чумаченко Г.А. Назв. кн. – С.12.
[14]Ящуржинский Хр. Рождественская интермедия: (Коза) // Киевская старина. – 1898. – № 10. – С.73 – 82.
[15]Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К., 1860. – С.44 – 45.
[16]Чалый М.К. Воспоминания // Киевская старина. – 1889. – № 1. – С.36 – 38.
[17]Курочкін О. Свята й обряди календарного циклу // Українська минувщина: Ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1993. – С.185 – 186.
[18]Там же. – С.189.
[19]Волицька І.В. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кін. XIX – поч. XX ст. – К., 1992. – С.25.
[20]Там само. – С.26.
[21]Там само. – С.15.
[22]Над вертепом звізда ясна. – Ужгород. – 1990. – С.10.
[23]Там само. – С.5.
[24]Курочкін О. Свята й обряди календарного циклу. – С.184.
[25]Данченко В.Б. Український вертеп (Роздуми про виникнення та побутування) // Народна творчість та етнографія. – 1973. – № 1. – С.65.
[26]Закруткин В.А. О русском народном театре в связи с донскими записями // Головачев В.Г., Лащилин Б.С. Народный театр на Дону. – Ростов н/Д, 1947. – С.14; Словарь русских народных говоров. – Л., 1976., Вып.11, – С.212; Курочкін О. Новорічні свята українців: Традиції та сучасність. – К., 1978. – С.76.
[27]Волицька І.В. Назв. кн. – С.28.
[28]Базилевич Г. Местечко Александровка Черниговской губернии Сосницкого уезда // Этнографический сборник. – СПб., 1853. – Вып.1. – С.320 – 322.
[29]Богатырев П.Г. Вопросы теории народного искусства. – М., 1971. – С.115.

Йоханнес РЕМІ
Гельсінкі (Фінляндія)

ІМПЕРСЬКА ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА І ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ В КИЇВСЬКОМУ УЧБОВОМУ ОКРУЗІ.

Суперечка між Сергієм Уваровим та Дмитром Бібіковим наприкінці 1830-х рр.

Університет св. Володимира у Києві був заснований в 1834 р. головним чином, заради того, щоб замінити два нещодавно закриті польські навчальні заклади – Кременецький ліцей та Віленський університет. Інші причини відкриття нового університету полягали в необхідності боротьби з польським культурним впливом на Правобережній Україні та посиленні русифікації краю. Однак, впродовж 1830-х рр. польський вплив в університеті був досить значним. На початку більшість професорів були поляками, які раніше викладали в Кременці. Цьому були дві причини: відсутність кваліфікованих викладачів-росіян та бажання влади залучити до навчання студентів-поляків з Правобережної України. Влада сподівалася, що навчаючись у російськомовному університеті, вони певною мірою позбудуться патріотичних настроїв. Отже, таким чином, буде сформована русифікована місцева польська інтелігенція, лояльна владі. Службу поляків в університеті уряд вважав необхідним, але тимчасовим злом[1].

Ця стаття присвячена розгляду реакції уряду на діяльність в університеті впродовж 1836 – 1838 рр. польської таємної організації, члени якої першими почали чинити опір політиці русифікації. Ця група студентів належала до великої таємної організації – Союзу Польського Народу (Stowarzyszenie Ludu Polskiego, СПН), який прагнув реставрувати Польщу в межах кордонів до поділу 1772 р., запровадження демократичної республіки і скасування всіх станових привілеїв. СПН активно діяв на територіях всіх трьох країн-учасниць поділів Польщі: Росії, Австрії й Прусії. Союз не звертав увагу на інші народи, які проживали на колишніх польських східних територіях і складали там більшість населення – литовців, білорусів та українців. Програма організації не містила ніякого конкретного шляху вирішення земельного питання, хоча багато її членів підтримували ідею проведення такої реформи, яка була б вигідна селянам[2].

© Й.Ремі

Невдовзі про польський національний рух в університеті св. Володимира стало відомо органам влади. В червні 1837 р. вони дізналися, що принаймні шестеро студентів вивчали нелегальну польську літературу, головним чином, заборонені твори А.Міцкевича. Їх заарештували. Лідер організації Владислав Гордон організував у листопаді збір коштів для двох заарештованих колег, про що також стало відомо владі. Побоюючись, що це може привести до розкриття всієї організації, В.Гордон утік за межі імперії. Однак, владі стало відомо про те, що нелегальні студії тих шести студентів були лише частиною діяльності таємної групи тільки в серпні 1838 р. Загалом, в діяльності СПН в різний час приймали участь 39 студентів[3].

Справа показала, що для проведення русифікації необхідно було переглянути освітню політику. Університет не виконував покладених на нього офіційних завдань і отже виникало питання про доцільність його існування взагалі. Однак, міністр народної освіти Сергій Уваров в принципі підтримував університет, хоча хотів, щоб він перебував під суворим наглядом. С.Уваров вважав своїм обов'язком захист російської вищої освіти як від польського національного руху, так і від тих представників уряду, які не розуміли значення освіти для держави. Розповідаючи імператору в жовтні 1837 р. про першу справу арешту студентів у Києві, міністр вказав, що проводячи політичну пропаганду серед студентів, противники уряду мають на меті або схилити на свій бік місцеву молодь, або спотворити її образ в очах уряду і таким чином позбавити освітні заклади довіри і захисту імператора[4].

С.Уваров був незадоволений поведінкою попечителя фон Брадке, який для того, щоб піймати В.Гордона спробував перехоплювати студентське листування у місцевому поштовому відділенні. В неофіційному листі до фон Брадке С.Уваров наказав йому припинити такі дії. Міністр наполягав, що справа політичної пропаганди в університеті цілком вирішена. За його версією втеча В.Гордона була пов'язана лише зі збором коштів і не являла загрози. На думку С.Уварова, звертаючись до представників влади поза університетом з проханням допомогти розшукати Гордона, фон Брадке лише надавав цій справі ще більшого значення. Такі дії привертали увагу до університету і могли привести до непорозумінь. С.Уваров вважав, що адміністрації університету не потрібно було сіяти підозри щодо студентських настроїв[5].

Насправді, С.Уваров заборонив попечителю розшукувати В.Гордона, а також намагатись з'ясовувати політичний аспект справи. Міністр поставив репутацію університету вище за бажання піймати окремого політичного злочинця. Оскільки він написав фон Брадке неофіційного листа, останній не міг сказати, що він отримав чіткий наказ від свого міністра. Таким чином, вся відповідальність покладалась на фон Брадке. Незабаром генерал-губернатор Дмитро Бібіков увійшов у конфлікт з попечителем, який відмовився дозволити співробітникам та студентам університету давати свідчення у справі В.Гордона. С.Бібіков доповів про цю суперечку Миколі І не повідомивши про це Олександра Бенкендорфа, шефа Третього відділу. 3 травня 1838 р. Микола І наказав фон Брадке та всім іншим попечителям співпрацювати з місцевою поліцією у подібних справах. Таким чином, фон Брадке впав у немилість імператора, тоді як С.Уваров, дійсний винуватець, залишився осторонь. У листопаді 1838 р., після того, як усі аспекти діяльності СПН в університеті були виявлені, фон Брадке примусили піти у відставку[6].

У листопаді 1837 р. Микола І прийняв пропозицію Уварова усунути з посад усіх професорів-поляків університету св. Володимира. Це цілком відповідало загальній політиці, яку проводило Міністерство народної освіти. Коли справа СПН була повністю розкрита, подальша реорганізація університету стала неминучою. У січні 1839 р. Микола І схвалив пропозицію С.Уварова тимчасово закрити університет. Студенти, які не мали політичної провини і добре себе поводили, могли перевестися до інших університетів або піти на державну службу, решта були позбавлені таких можливостей. Професори мали продовжувати отримувати заробітну плату, а державні студенти, яких перевели до інших університетів – стипендії. Жодному з колишніх студентів не було дозволено повернутися до університету після його відкриття. С.Уваров представив справу так, що причиною політичної активності в університеті була зовнішня агітація. До того ж він не бачив ніяких суттєвих помилок в політиці, яка до сих пір проводилась. Міністр хотів уникнути як закриття університету назавжди, так і застосування інших подібних драконівських заходів[7].

Політика С.Уварова незабаром була засуджена Д.Бібіковим, який наполягав на необхідності більш радикальної реорганізації всієї системи освіти на Правобережній Україні. Відносно незалежна позиція учбового округу дратувала генерал-губернатора, який мав дуже велику цивільну та військову владу. Тоді Д.Бібіков розпочав енергійну боротьбу за оволодіння контролю над сферою освіти. В березні 1839 р. він подав свої пропозиції на розгляд Миколі І. На думку генерал-губернатора, попередня політика була хибною і врешті-решт призвела до виникнення антиурядового руху в університеті. Він вважав помилкою дозволити професорам-полякам працювати в університеті, оскільки вони не могли виховувати у молоді "російський спосіб мислення". Ці професори разом із поляками-студентами, які складали студентську більшість, створили ситуацію, коли польський вплив в університеті був сильнішим за російський. В стінах університету часто було чути переважно польську мову. Університетські органи влади були неспроможні подолати польський вплив, який до того ж був підсилений існуванням приватних

пансіонів та місцевої польської громади. Д.Бібіков запропонував, щоб до університету знову були прийняті колишні студенти-росіяни та німці. На його думку, університет мав відкритися восени 1839 р., а не у 1840 р., як пропонував С.Уваров. Попередні рішення про переведення студентів до інших університетів, а також про виключення частини з них мали стосуватися тільки поляків. В такий спосіб студенти-росіяни стали б більшістю. До того ж усі студенти, а не лише бідні та політично неблагонадійні, як це було раніше, мали жити під наглядом у гуртожитку. Надалі Д.Бібіков запропонував звільнити всіх викладачів-поляків, а також і не поляків, які раніше викладали та вчилися в Кременецькому ліцеї, з усіх навчальних закладів Київського учбового округу. Їм також суворо заборонялося давати приватні уроки. Усі гімназії для полегшення нагляду за ними мали перевести до губернських центрів. Частина території Лівобережної України мала бути включена до Київського учбового округу, щоб він став "більш російським". Стосунки між самим Д.Бібіковим та місцевими органами освіти мали бути точно визначеними[8].

Деякі ідеї Д.Бібіков, можливо, запозичив у професора Михайла Максимовича. Останній написав записку про ситуацію в університеті до єпископа Інокентія (Борисова), який у свою чергу збирався передати її уряду. М.Максимович писав, що політичні заворушення були результатом в основному зовнішнього впливу. На його думку, жоден із професорів не поширював бунтівні ідеї. Однак, було помилкою дозволити полякам складати студентську більшість. Замість того, щоб русифікуватись в університеті, вони сформували в ньому своє велике земляцтво. Щоб побороти польський дух серед студентів, треба було б дозволити викладати лише професорам-росіянам, оскільки тільки вони можуть активно поширювати "русский дух". Тут потрібно зауважити, що у М.Максимовича поняття "русский" охоплювало як українців, так і росіян[9]. Він пропонував усунення не тільки польських, але також і німецьких професорів; приєднання Полтавщини і деяких інших областей Лівобережної України до Київського учбового округу для того, щоб серед студентів поляки не складали більшості. Ця остання пропозиція М.Максимовича, а також деякі його міркування про польський вплив в університеті дуже нагадували ідеї, викладені Д.Бібіковим імператору. Ймовірно, що він читав записку М.Максимовича. Єпископ Інокентій написав дуже схожу записку, в якій наголошував на небажаності присутності в університеті професорів-поляків[10].

Миколі I сподобалися пропозиції Д.Бібікова і він відправив їх С.Уварову, щоб він спільно з Д.Бібіковим розробив остаточний варіант. Таке втручання генерал-губернатора у сферу діяльності Міністерства народної освіти С.Уваров сприйняв як особисту образу. Крім того, ці пропозиції абсолютно суперечили його політиці. С.Уваров вважав заклади освіти важливими центрами русифікації. Відверта дискримінація польських студентів могла б ослабити їхнє бажання вчитися в університеті, що перешкодило б їх русифікації. Звільнення усіх учителів-поляків або переведення їх до інших частин імперії мало б такий самий ефект і у школах. На відміну від Д.Бібікова, С.Уваров відчував відповідальність за долю шкіл і розумів до яких наслідків така акція може привести, враховуючи недостатню кількість вчителів-росіян, які б не могли повністю замінити поляків в усіх рівнях освіти. Однак, міністр був змушений піти на компроміс з генерал-губернатором, оскільки пропозиції Д.Бібікова підтримав сам імператор. Між Д.Бібіковим та С.Уваровим зав'язалося листування, у якому вони не дійшли згоди. С.Уваров був проти того, щоб університет відкрився вже восени; термінового звільнення всіх шкільних учителів-поляків і переводу шкіл до губернських центрів. Принаймні С.Уваров хотів запобігти звільненню вчителів не поляків, які раніше вчились у Кременці. С.Уваров також запропонував визначити стосунки між Міністерством народної освіти і київським генерал-губернатором, залишивши за Міністерством право прийняття остаточного рішення в суперечливих питаннях[11].

Д.Бібіков був непохитний. С.Уваров вимушений був багато в чому піти на поступки. В результаті, його пропозиції імператору більшою мірою відображали погляд Д.Бібікова. С.Уваров запропонував тільки поступове усунення поляків і "тих, хто був в ліцеї у Кременці", від викладання у школах, але Микола I наказав зробити це відразу. Міністру також вдалося загальмувати переселення всіх студентів університету св. Володимира до державного гуртожитку. Новий попечитель учбового округу Сергій Давидов отримав завдання підготувати для Д.Бібікова пропозиції щодо закриття шкіл, або переводу їх до губернських центрів. Д.Бібіков мав передати план С.Уварову для остаточного рішення. Всі інші пункти пропозицій були такими, як бажав Д.Бібіков. Наприклад, Полтавська губернія переходила до складу Київського учбового округу[12].

Генерал-губернатору були надані певні права в керівництві освітою. Університетський інспектор, інші службові особи, відповідальні за дисципліну в школах, мали повідомляти про "будь-які незвичайні події", не тільки попечителю, але також і генерал-губернатору. Всі політичні злочини в освітніх закладах розслідувалися виключно генерал-губернатором. Він був зобов'язаний заарештовувати винних і доповідати про це імператору і мав право не дозволяти представникові університету бути присутнім на слідстві. Генерал-губернатор міг також карати студентів і не за політичні провини. Будь-яке призначення поляків, або одружених на польках осіб, до роботи в системі освіти було неможливим без його дозволу. Оскільки дружина С.Уварова була полькою, це виглядало як особисте знущання. Влада С.Уварова була значно обмежена. В неофіційному листі до С.Давидова міністр виправдовував своє схвалення обмеження

влади необхідністю налагодження співробітництва з Д.Бібіковим, крім того і тим, що генерал-губернатор також ніс відповідальність за освіту[13].

В університеті св. Володимира височайше повеління було виконано. В квітні 1839 р. там залишилося лише шість викладачів-поляків, але невдовзі їх перевели до Харківського та Московського університетів, а також до Ніжинського ліцею. Однак, С.Уваров продовжував противитися деяким іншим заходам, які були схвалені імператором. Міністр прийняв пропозицію С.Давидова щодо поступового звільнення 84-ьох вчителів-поляків з Київського учбового округу. С.Уваров таким чином інтерпретував заборону на приватне навчання, що вона стосувалася лише поляків, які раніше викладали у Кременці. Таким чином, міністр діяв проти волі його величності. В серпні С.Уваров пояснив Миколі І, що поступове, а не негайне звільнення вчителів-поляків диктувалося необхідністю, але промовчав про інші власні інтерпретації височайшої волі[14].

Проте Д.Бібіков вимагав від С.Уварова буквально виконувати рішення імператора. Генерал-губернатор вказував, що якщо не всім полякам буде заборонено працювати приватними вчителями, то молодь піде вчитися до них, а не до державних шкіл. Він також скаржився, що С.Уваров дозволив православним та уніатським вчителям із "західних губерній імперії" (Правобережної України, Литви та Білорусі) залишитись на роботі[15].

Тепер настала черга С.Уварова проявити рішучість. Він виклав Д.Бібікову офіційний погляд на національність православних та уніатських мешканців Західних губерній, яка полягала в тому, що їх вважали "росіянами" і на них ніколи не поширювались державні закони, спрямовані проти поляків-католиків[16]. Отже, в цьому окремому випадку, українці мали користь від того, що міністр не розглядав їх як окремий народ. Тоді це врятувало їх від дискримінації, але пізніше офіційна російська політика була направлена для репресій проти діячів української культури. Міністр пояснював Д.Бібікову, що поступове усунення вчителів-поляків відбувалось через обставини поза його контролем. Він захищав свою інтерпретацію заборони полякам займатися приватним викладанням як за допомогою різних хитрощів і словесних вивертів, так і практичних аргументів – повну заборону приватних польських учителів було неможливо контролювати; такі дії могли б серйозно зашкодити початковій освіті.

Суперечка між С.Уваровим і Д.Бібіковим була суперечкою між державним діячем і прислужником імператора. Для Д.Бібікова найважливішим було дотримання букви закону: воля імператора втілена в життя, державні школи очищені від поляків, польське приватне навчання заборонене. С.Уваров брав до уваги не тільки офіційну, але також і фактичну реальність. Він розумів, що заборона польського приватного навчання буде фактично нездійсненною. Негайне усунення вчителів-поляків з державних шкіл зробить ці школи менш привабливими для місцевого населення. Якщо ж польська молодь не піде в державні школи, то її освіта вийде з-під контролю держави.

У листопаді 1842 р. Д.Бібіков критикував С.Уварова за те, що на Правобережній Україні залишилось 25 вчителів-поляків. Але це вже не було дуже важливим. У усякому разі, школи втратили останні сліди їхнього колишнього польського характеру. Для молодої польської інтелігенції Правобережної України вчительська кар'єра була закрита, поляки могли вчителювати лише на території Росії. Для С.Уварова, однак, було важливо, щоб він запобіг остаточній перемозі Д.Бібікова. Антипольські заходи лише тимчасово вплинули на національний склад студентства. В 1840-і роки поляки знову стали складати більшість.

Польський студентський рух кінця 1830-х років призвів до важливих змін у вищій освіті польської молоді Західних губерній. Уряд побоювався концентрації студентів-поляків в одному місті, зокрема у Києві. Ось чому все більше поляків направлялись до університетів в Росії. У жовтні 1838 року Микола І схвалив пропозицію С.Уварова про запровадження 20-ти постійних державних стипендій для випускників гімназій Білоруського учбового округу, які навчались в університетах Петербургу, Москви, Харкова та Казані, по п'ять в кожному[18]. Таким чином, студентів посилали насамперед до університетів в Росії, але не до Києва або Дерпта. Бажання обмежити кількість поляків-студентів у Києві подібне умовам, які уряд поставив перед студентами Медичної Академії у Вільно у 1840 р., коли було прийнято рішення про її закриття. Студентам трьох молодших курсів було дозволено перевестися до будь-якого університету або медичної академії, до якої вони бажали, крім університету св. Володимира. Таке рішення було прийнято, незважаючи на те, що основна база Академії була переведена до відкритого у Києві медичного факультету. Ініціатором такої жорсткої антипольської політики і на цей раз був Д.Бібіков. С.Уваров погодився з ним[19].

Зміни в освітній політиці на Правобережній Україні не були викликані лише діяльністю групи студентів, які належали до СПН. Генерал-губернатор Д.Бібіков скористався ситуацією, щоб посилити свою владу і більш рішуче проводити політику русифікацію. В усякому разі, несхоже, щоб він збирався терпіти вчителів-поляків на підвладній території. Зі свого боку, С.Уваров вважав службу вчителів-поляків тимчасовою необхідністю, однак планував тримати їх на роботі значно довше, ніж було дозволено. Отже, суперечка між генерал-губернатором і міністром освіти свідчить, що навіть серед імперських політиків, які виступали за проведення політики русифікації, існували суттєво різні погляди.

[1]Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф.735. – Оп.10. – Спр.108. – Арк.1 – 4. Брадке Е. Автобиографические записки // Русский архив. – 1875. – №3. – С.275 – 280. Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. К.,1999. – С.51 – 62, 66, 68 – 69. Рождественский Р. Исторический обзор деятельности народного просвещения. – СПб., 1902. – С.297 – 298. Шульгин В. История университета Св. Владимира. – СПб., 1860. – С.36 – 39. Zasztowt Leszek: Kresy 1832 – 1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawniej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1997. – P.133 – 137.

[2]Література про СПН досить обширна. Найбільш докладна книга Łopuszański Bolesław: Stowarzyszenie Ludu Polskiego (1835 – 1841). Geneza i dzieje. Kraków 1975. Статут Союзу опублікований в Stowarzyszenie Ludu Polskiego w Krrlestwie Polskim. Gustaw Ehrenberg i "Świętokrzyżcy". Wrocław 1978. – P.161 – 177.

[3]Remy Johannes: Higher Education and National Identity. Polish Student Activism in Russia 1832 –1863. Helsinki 2000. P. 101 – 109. Сімонов С. Осередок "Союзу Польського Народу" в Київському університеті // Вісник Київського університету. Серія історії і філософії. К., 1961. – С.94 – 101. Tabiś Jan: Polacy na uniwersytecie Kijowskim 1834 – 1863. Kraków, 1974. P. 49 – 60.

[4]РДІА . – Ф.733. – Оп.69. – Спр.335. – Арк.3.

[5]Пантелеев Л. Из истории первых лет университета св. Владимира // Русское богатство. – 1908. – №12. – С.202 – 203.

[6]РДІА. – Ф.733. – Оп.69. – Спр. 378, I. – Арк.1 – 4, 6, 75; Там само. – Спр. 400. – Арк.1.

[7]Там само. – Ф.733. – Оп. 69. – Спр. 445, 36 – 37. Спр. 444, арк. 1 – 7. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПЗЗРІ) Собрание второе. – Т. XIV. – 1839. – №11924. – С.10.

[8]РДІА. – Ф.733. – Оп.69. – Спр.445. – Арк.2 – 3.

[9]Те, що місцевий патріотизм М.Максимовича не суперечив його лояльності імперії або "Росії" як цілісності, достатньо підтверджується у його працях, зокрема, "Об участии и значении Киева в общей жизни России" (промова 1837 р.) // Максимович М. Собр. Соч.: В 3 т. К., 1877 –Т.2 – С. 5 – 23. В.Короткий та С.Біленький також писали про лояльність М.Максимовича до Російської імперії. Див.: Вказ. праця. – С. 73 – 74, 95 – 96, 105 – 106, 131.

[10]Максимович М. Мысли об университете св. Владимира в конце 1838 года. К., 1865. – С.5 – 10.

[11]РДІА. – Ф.733. – Оп.69. – Спр.445. – Арк. 4 – 34.

[12]РДІА. – Ф.733. – Оп.69. – Спр.445. – Арк. 32 – 41. ПЗЗРІ. –Т.XIV, 1839, №12272, 12273 – С.384 – 385.

[13]РДІА. – Ф.733. – Оп.69. – Спр.445. – Арк. 39 – 41, 55 – 56.

[14]РДІА. – Ф.733. – Оп.69. – Спр.445. – Арк. 53, 58 – 60, 86 – 95, 111 – 112, 144 – 147. В Білоруському учбовому окрузі не проводилось кампанії по звільненню вчителів-поляків. Навіть у 1852 р. серед вчителів округу переважали католики. Це додаткове свідчення того, що звільнення у Київському учбовому окрузі відбувались під тиском Д.Бібікова. Див. там само. – Оп. 62. – Спр. 1223. – Арк.1 – 2, 4 –6, 8, 19.

[15]РДІА. – Ф. 733. – Оп. 69. – Спр.445, арк. 155 – 159, 179 – 180.

[16]Там само. – Арк.161.

[17]Там само. Арк.382 – 383.

[18]РДІА.– Ф.733. – Оп.66. – Спр.384. – Арк.3 – 5. Рождественский С.В. Вказ. праця. – С.301.

[19]РДІА. – Ф.733. – Оп.31. – Спр.116. Арк.111. Віленський генерал-губернатор Федір Миркович також вимагав, щоб віленських студентів не пускали у Київ. Там само. – Спр.129. Арк 2 – 3. РДІА. – Ф.735. – Оп.10. – Спр.142. – Арк.1 – 2.

Мирослав БОРИСЕНКО
Київ

ТОПОНІМІКА УКРАЇНИ 1920 – 1930-х років (історичний аналіз)

Топоніміка як допоміжна історична дисципліна широко використовується для дослідження дописемного періоду. На перший погляд, використання топоніміки для вивчення історії України XX ст. може видатися недоречним. Однак, це лише на перший погляд.

Сьогодні історична наука переживає період методологічних пошуків. Внаслідок залучення українських гуманітарних наук до загальноєвропейського процесу сучасні науковці використовують у своїй праці нові наукові інструменти, поширюються нові методологічні розробки. Загальною тенденцією розвитку гуманітарних наук в другій половині XX ст. став процес поглибленої інтеграції різноманітних наукових знань. Внаслідок синтезу різних гуманітарних наук – психології, соціології, етнології, історії – відкриваються більш широкі перспективи перед дослідниками.

Більшість науковців цілком слушно вважає, що назви радянського періоду надумані, не відповідають традиційному топонімічному ландшафту України. В роки незалежності Україна частково позбавилася найбільш одіозних топонімів, пов'заних з радянським минулим. Видумані в 1920 – 1950-х роках назви здаються недоречними, вони порушують топонімічний стиль місцевості. Але видаються вони такими лише спеціалісту – історику або лінгвісту, а не тому, хто ці назви створив[1].

© М.Борисенко

Головна функція топоніма – індивідуалізація, персоніфікація того чи іншого об'єкта у свідомості місцевого населення. Однак є й інша важлива гносеологічна функція топоніміки. М.Лотман говорив, що в символі (топонімі) відображається, ідентифікується і той хто називає – населення. Відповідно людина екстраполює частинку свого світовідчуття на місцевість, надаючи їй ту назву, яка найбільш повно відображає етно-психологічну систему цінностей конкретного соціуму. По-суті, топоніми є зашифрованими символами самоідентифікації мешканця, його способу мислення.

В період значних змін в суспільстві напевне має змінюватися і спосіб мислення населення, його самовідчуття у просторі та часі. Іноді цю трансформацію можна прочитати на карті держави.

Тоталітарний режим в Україні в XX ст., залишив по собі сформоване середовище існування людини – від назв міст та сіл до типових забудов. Географічні назви радянського періоду одразу помітно на карті України. Оскільки в роботі з національними назвами були присутні всі вади радянської топоніміки того часу – заідеологізованість, захоплення позбавленими конкретного змісту штампами, переважання персональних меморіальних назв та повсемісне запровадження російських та русифікованих назв[2].

Від самого встановлення більшовицької влади перейменування населених пунктів здійснювалися масово, безсистемно, переважно за ініціативою місцевих органів влади. Ще в 1921 р. РНК РСФСР заборонило перейменування населених пунктів, котрі мали залізничні станції. Оскільки в країні паперова криза й просто не вистачає паперу на друк нових залізничних квитків[3]. Це розпорядження викликало негативну реакцію з боку українського керівництва. В червні 1924 р. конституційна комісія ВУЦВК порушила клопотання про скасування постанови ЦВК СРСР, яке забороняло перейменування залізничних станцій та населених пунктів, котрі мають поштово-телеграфні заклади[4]. Але Президія ЦВК СРСР відмовилася змінювати своє розпорядження. З цього приводу ВУЦВК направив до Москви протест, стверджуючи, що така політика з боку союзного керівництва є грубим порушенням суверенітету та конституції УСРР.

На початку 1920-х років більшовики намагалися навести лад в справі присвоєння нових географічних назв. Центральна Адміністративно-Територіальна Комісія (далі ЦАТК), що діяла при ВУЦВК перебрала на себе функції органу, який би юридично закріплював перейменування. Згідно постанови від 17 жовтня 1923 р., клопотання про перейменування подавалися місцевими органами влади до ЦАТК, а потім затверджувалися ВУЦВК[5]. Чиновики цієї комісії були змушені констатувати, що на початку 1920-х рр. багато назв по-суті вже змінено й залишилося лише їх легалізувати[6].

На перший погляд, хвиля перейменувань була абсолютно стихійною та безсистемною, однак аналізуючи цю проблему можна виділити кілька подібностей, які дають можливість стверджувати про доцільність більш детального вивчення топоніміки радянського періоду.

В.Паперний, досліджуючи культуру радянського суспільства 1920 – 1930-х років, виділяє дві стадії, точніше два витка в розвитку російської традиційної культури. Він вважає, що одразу після революції, коли в суспільстві панували максималістські екстреміські настрої, в присвоюванні назв населених пунктів помітно тенденцію підмінити топонім поняттям – "Жовтень", "Червоний", "Революція". Повернення влади та врешті-решт і радянської ментальності до традиційного імперського мислення відобразилося і на назвах. Почали переважати назви на честь вождів – топонім-ім'я[7]. Для російської імперії були характерними меморіальні назви, наприкінці 1920-х – 1930-х рр. вони починають активно впроваджуватися й в СРСР[8].

Меморіальні топоніми 1920-х років можна було б умовно поділити на три групи. До першої потрібно віднести перейменування, що в більшості своїй відбувалися за ініціативою селищних рад й мали на меті вшанування якогось із місцевих діячів, який загинув або був похований в цій місцевості. Як відомо, в Україні назви, котрі пов'язані з поховальною символікою, зустрічаються досить часто. Так, редакція газети "Пролетар" зверталася до ЦАТК з проханням назвати с. Димовки, де був убитий селькор Г.Малиновський його ім'ям[9]. В 1920 р. було перейменовано с. Бірюки в Брагинівку за іменем місцевого голови сільради.Таких прикладів досить багато. Характерним для цих топонімів було те, що вони зберігали місцеву, українську специфіку – мають закінчення на **–е-, -а-** .

Інші назви походили від імені діячів міжнародного комуністичного руху, однак це були не стільки меморіальні назви, скільки топоніми-символи про які вже згадувалося. Такі назви, як селище Карла Маркса на Харківщині, чи хутір імені Рози Люксембург на Черкащині за свідченнями місцевих органів влади приживалися гірше, ніж інші новоутворенні назви. Але популярність таких назв й не тільки топонімів, була досить великою на початку 1920-х років. "Маленька людина", на зламі віків, під тиском технологічного прогресу та розвитку комунікації, прагнула до ототожнення себе з усім населенням планети, до розчинення свого "я" у всесвітній єдності людей. (Ці образи надзвичайно рельєфно вималювані у творах тогочасних письменників, наприклад І.Бабеля та М.Куліша).

Третя група найменш чисельна, однак найбільш помітна на карті України, оскільки мова йде про перейменування великих міст. В цьому плані, звичайно ж, ініціатива виходила зверху, на відміну від першої групи. Більшовицьке керівництво не могло контролювати перейменування, які розгорнулися масово на початку 1920-х років. Оскільки однією з основних ознак тоталітарного режиму є чітка ієрархія,

що проявляється в усіх ланках суспільного життя, то встановлення контролю і власного диктату над процесом перейменувань населених пунктів стало для більшовиків зовсім недругорядною проблемою. Так, ще в 1921 р. ВУЦВК видав постанову, в якій наказував перейменувати м. Бахмут в Артемівськ, назвати іменем Артема інститут, шахту, вулицю або площу в містах Бахмут, Луганськ, Харків та один будинок у столиці[10]. Артем (Сергєєв) став місцевим українським (хоча й був росіяном) символом героя-борця й мав символізувати період підпільної боротьби та громадянської війни в Україні. Ця постанова свідчить, що більшовики вже в той час мали певні уявлення про ієрархію ідеологічного пантеону.

Яскравим підтвердженням цьому стало і зосередження в руках ЦВИК СРСР, найвищого владного органу в країні, монополії на ім'я В.Леніна. Відтепер назви, пов'язані з іменем радянського лідера ставали формою нагороди та відзнаки окремих місць, підкреслення їх особливого місця в культурному, політичному або економічному житті країни. Постійну увагу приділяв ВУЦВК й справі з перейменуванням м. Єлисаветград в Зінов'євськ (сучасний Кіровоград). Хоча, як писав М.Куліш, котрому довелося півроку провести в цьому місті, серед населення нова назва прижилася досить погано. Особливо важко було купити квиток на потяг до Зінов'євська, оскільки працівники залізниці нову назву відверто ігнорували[11].

Таким чином, чітка система ієрархії вождів проявлялася і в топоніміці. Великі міста, що мали важливе економічне значення мали шанс стати носієм імені когось з найбільш популярних у той час "вождів". Невеличкі поселення претендувати на ці імена вже не могли. Показовим здається велика кількість населених пунктів, переважно невеличких селищ, названих на честь Войкова, другорядного за більшовицькою ієрархією лідера. Лише в 4 округах України на 1930 р. його ім`ям було названо 8 населених пунктів. З іншого боку, бажання місцевих керівників перейменувати своє містечко на честь якогось видатного більшовицького лідера не знаходило підтримки. Так, наприклад, жителі великого залізничного вузла Пост-Волинський, що під Києвом, кілька разів порушували питання про надання місту імені Ф.Дзержинського. Однак їм було відмовлено, через те, що вже існувала залізнична станція з подібною назвою на території Російської Федерації й повторення можуть зашкодити поштовому зв'язку [12]. Ймовірно то була лише відписка, незабаром ЦВК СРСР видав обіжника, котрий роз'яснював, що вживанням при листуванні або маркуванні вантажів територіальних ознак (республіка, район, округа) можна цілком уникнути плутанини[13].

Крім того, згідно з ієрархічними уявленнями більшовиків, ті лідери, котрі мали загальнорадянське (читай – загальноросійське значення), мали б залишитися на карті РСФСР, за незначними виключеннями. Стосовно місцевих лідерів, то перейменування на їх честь ніяк не обмежувалися, більше того, навіть заохочувалися. Так, наприклад, з іменем Петровського, лише в Прилуцькій окрузі було пов'язано 35 навчальних та виробничих закладів[14].

Помітно, що наприкінці 1920 – на початку 1930-х років топонім починає втрачати свою основну функцію – індивідуалізацію об'єкта, а набуває форму визначення місцевості в радянській ієрархії. Ймовірно, що це було викликано втратою індивідуальності людини в радянському суспільстві, яке поступово формувало "людину-гвинтик", продукт масового суспільства, котра може існувати лише в чітко структурованій системі. Підтвердженням цього є постанова ВУЦВК, яка була прийнята у квітні 1929 р. В ній, зокрема, говорилося, що право називатися ім`ям вождя революції, або назвою, що відбивала б революційну епоху надається лише тим населеним пунктам та адміністративно-територіальним одиницям, які за своїм минулим або сучасним заслуговують цього[15].

Таким чином, ця постанова юридично закріпила систему ієрархії міст та сіл в Україні. Тепер стає зрозумілим, чому більшість перейменувань відбувалася на Лівобережній Україні, переважно в промислових районах. Так, наприклад, сільськогосподарська Волинська округа за перші 10 років радянської влади змінила лише 6 назв, а Мелітопольська 156. Всього за інформацією, яку направляли місцеві органи в Харків було перейменовано 583 населених пункти*.

В перейменуваннях 1920-х років є помітною ще одна специфічна деталь. Попри всю свою зовнішню раціональність, більшовицька ідеологія була більше схожа на релігійне вчення. Починаючи від фетишизації партійного офіційного тексту, закінчуючи побутовою релігійністю населення. На території Ізюмської округи в 1927 р. було перейменовано с.Богодарівка на Краснодарово. Залишивши старий словотворчий корінь-"дар", топонім змінюється лише зовні. Радянські вчені пояснювали такі випадки з раціональної, позитивістської точки зору. При перейменуванні, змінювалося назва, але "дар" сприймався виключно як топонімічний формат й відповідно нова назва краще приживалася[16]. Однак, існують й інші приклади. Так с. Покровське, від християнського свята Покрова, було перейменовано на Жовтневе. В християнській та радянській міфології, обидва свята мають велике значення, як рубіжний символ в життєдіяльності людини. З поширенням антирелігійної пропаганди та насильницької ліквідації традиційної селянської культури календарні свята, що мали велике значення в побутовій та господарській діяльності людини змінювалися, відбувалася підміна одного терміну іншим.

*Ця цифра не може бути остаточною, оскільки деякі назви не були затверджені, а кілька округ не змогли відзвітувати про перейменування в повному обсязі, мотивуючи це тим, що вони не мали інформації від підлеглих на місцях.

Подібних випадків досить багато, які свідчать, що в 1920-х роках населення намагалося адаптувати більшовицьку фразеологію до власних побутово-релігійних традицій. На основі марксистського тексту зростають нові міфи, які нерідко походили від християнських, а то й ще давніших культів.

В цьому відношенні цікавим є роздвоєне уявлення про середовище існування людини, що відбилося і на топоніміці. Відомо, що більшовики, незважаючи на всіляку риторику про "змичку села і міста", ставилися до селянства досить упереджено, вважаючи його своїм тимчасовим спільником, але особливо селянству не довіряючи. Часто згадувалося й про малокультурність, відсталість, архаїчність побуту села, що вважалося наслідком прив'язаності селянства до землі. В період 1920-х років, коли в суспільстві панували максималістські настрої, саме земля вважалася осередком всіх бід та "відсталості" сільської культури.

Цікаво, що в текстах більшовиків видно відокремлення території від населення. Для прикладу наведемо прохання Волинської адміністративно-територіальної комісії про перейменування Потієвського повіту: "Беручи до уваги, що Потієвський район у Жовтневу революцію **було заплямовано перебуванням на його території ріжних ворожих рад.владі банд,** але населення району, особливо в останні роки, зрушило роботу в справі радбудівництва, організуючи колгоспи, радгоспи, комуни та різні кооперативні об'єднання, що зараз **бажання населення зовсім відмежуватися від згаданого минулого Потієвщини,** тим більше, що назва ця походить, як видно із історичної довідки, від того, що ця місцевість була майном патріарха Потія, **що порив з минулим Потієвщини, населення бажає відзначити зміною найменування району в "Червоноармійське та села Потієвки в "Червоноармійське"** (*Виділено – Авт.*)[17].

Таким чином в уявленні авторів цього тексту Потієвщина (територія) має людські якості – заплямувала себе співробітництвом з бандами. Населення начебто зовсім відірване від власної території – населення відмежовується від минулого Потієвщини. В даному випадку ми бачимо, що населення в радянському міфові є більш прогресивним, свідомим, а отже й кращим, ніж територія. Але територія та назва можуть негативно впливати на населення, тяжіти над ним своїм минулим. Тому й необхідно знищити назву-символ, замінивши його власним, радянським символом. Таким чином, топоніму відводиться роль заклинання, що може вберегти людей від "привида патріарха" та інших негативних впливів. Важливим є й те, що назва в цьому випадку слугує за рубіж, який розділяє минуле й майбутнє. Адже згідно тексту, "порив з минулим" відзначається саме перейменуванням. Отже, топонім мав властивості як оберега, так і рубіжного символа. Навіть семантично ці слова мають однакове походження.

З цього приводу символічним також є лист Прилуцького окружного виконавчого комітету до ЦАТК, написаний наприкінці 1929 р. В ньому йшлося про ініціативу жителів с. Ладан (назва походила від монастиря, що знаходився на території села) в справі перейменування цього населеного пункту. "Після 1917 р. помешкання монастиря було використано під різні культурні установи, а з 1928 р. тут міститься трудова колонія ДПУ (мається на увазі виправний заклад для неповнолітніх злочинців – *Авт.*), що сприяє подальшому культурному розвитку села.

Відзначаючи значні досягнення с.Ладан на культурному фронті, Окрвиконком цілком підтримує клопотання виборців цього села про перейменування його на с. Балицьке"[18]. В цьому документі ми бачимо, що нова назва надається жителям села як нагорода за успіхи "на культурному фронті". По-друге, незважаючи на те, що сам монастир вже давно не існував, однак місцева влада побоювалася його впливів. Для того, щоб цей вплив повністю ліквідувати необхідно використати нову назву – слово-заклинання.

Стабілізація режиму в 1930-х рр., створення чіткої ієрархічної системи радянського суспільства позначилися й на топоніміці. Значно зменшилася хвиля перейменувань в провінції. Подекуди було відновлено старі назви, почалася поступова класифікація й систематизація топоніміки УРСР. Ці зміни були пов'язані з адміністративно-територіальною реформою в Україні 1930 р., під час якої було ліквідовано поділ на округи, повіти і запроваджено нові одиниці – області та райони.

Звичайно, найбільша кількість нових назв мала меморіальний характер на честь діячів більшовицької партії. Значно зменшилась кількість перейменувань, пов'язаних з іменами діячів міжнародного комуністичного руху. Серед відантропонімічних утворень на Лівобережжі стають поширеними абсолютно нехарактерні для України назви в формі іменника в називному відмінку однини – "Димитров", "Фрунзе". Подібна конструкція була нехарактерною для Росії. Мало таких топонімів існувало й на Лівобережжі. Подібні форми топонімів частіше зустрічалися на Західноукраїнських землях ("Галич", "Холм") й відносилися до Давньоруського періоду. Можливо, що в цьому проявлялася спроба імперії утвердити у масовій свідомості власну історичність, підкреслити свій зв'язок з минулим. Більшовики починали активно переписувати історію, усіляко доводячи своє право на існування як продовження розвитку імперії Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха. Недаремно всякий тоталітарний режим претендує на роль завершального, найвищого етапу історичного розвитку суспільства.

В цей час відбувається формування типово "радянських назв". Вони будувалися згідно більшовицької тези про "пролетарський зміст та національну форму радянської культури". Таким чином, слова наповнені новим змістом оброблялися за допомогою національних словоформуючих суфіксів. Однак дуже рідко це були справді українські назви ("Кірове", "Постишеве"). В більшості випадків, фантазія місцевого

керівництва створювала новий гібрид між російською та українською формою – “Красноармійське”. Особливо популярними ставали меморіальні топоніми на честь вождів, прізвища яких мали суфікс **-ськ-** з додаванням українського **-е-**, **-а-**. Наприклад – “Дзержинське”, “Володарське”, “Петровське” та інші.

Необхідно згадати ще один фактор, що впливав на формування в СРСР нових назв. Радянські вчені вказували про необхідність ліквідації назв, що б принижували гідність мешканців. Так, російська дослідниця О.Воробйова писала, що зміни у взаємовідносинах радянських людей викликали різке скорочення принизливих, вульгарних назв, котрі існували в дореволюційній Росії[19]. Однак, це дуже спрощене та сумнівне твердження. Радянська офіційна культура мала таку основну рису, як спрощене уявлення про красу. В радянських фільмах, літературних творах, картинах усе, що було пов’язано з життям СРСР повинно було мати довершений, ідеальний характер. Відповідно усе “погане”, “негарне” розглядалося лише, як атрибутика капіталістичного устрою, або залишки “тяжкого капіталістичного минулого царської Росії”. В офіційному соцреалістичному напрямку беззаперечним був поділ на позитивних та негативних героїв. Зображення типажів відбувалося через гіперболізацію їх основних рис. Позитивний герой (комуніст, комсомолець, колгоспник загалом “радянська людина”) був наділений усіма чеснотами. Негативний типаж (куркуль, шпигун, саботажник) навпаки був переобтяжений усіма можливими вадами – гаркавий, кривий, занадто худий або товстий. Одночасно, за законами продукування творів маскульту, майже завжди такий герой ще й отримував відштовхуюче прізвище, або прізвисько. Сама назва говорила, що це ворог. В 1930-х роках топоніми, що видавалися більшовикам принизливими, або вульгарними (с. Жидовичі, хут.Вовкуни) перейменовувалися. В більшості випадків нові назви мали абстрактний характер “Комунарське”, “Червоний Хутір”. Хоча й були виключення. Так, наприклад, с. Козел Чернігівської області в 1939 р. отримало назву “Михайло-Коцюбинське”.

Таким чином, встановлення тоталітарного режиму в Україні супроводжувалося значними змінами в топонімічному ландшафті країни. Карта України демонструє прагнення більшовиків до уніфікації культурного розвитку народів СРСР з метою закласти підвалини нового “радянського етносу”. Формування нового середовища існування людини було надзвичайно важливим для більшовиків, котрі намагалися втілити утопічну модель побудови суспільства в реальність. Історичний аналіз політики влади у цій галузі свідчить, що в тоталітарній культурі індивідуалізаційна функція топоніму підміняється ієрархічною. В радянському традиційному суспільстві топоніми також використовувалися як рубіжний символ, що мав повністю трансформувати середовище існування людини.

---

[1]Принципы топонимики. – М., 1964. – С.91.
[2]Топонимика и межнациональные отношения. – М., 1991. – С.4.
[3]Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. (Далі ЦДАВОВУ) – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. – 388. – Арк.141.
[4]ЦДАВОВУ. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1743. – Арк. 19.
[5]Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Т.1. – К., 1963. – С.248.
[6]ЦДАВОВУ. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 1828. – Арк.97.
[7]Паперний В. Культура Два. – М., 1996. – С.184.
[8]Топонимия и общество. – М., 1989. – С.48.
[9]ЦДАВОВУ. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр.1646. – Арк. 45.
[10]Хронологічне зібрання законів. – Т.1. – К., 1963. – С.188.
[11]Куценко Л. М.Куліш у Зінов’євську // Слово і час. – 1992. – №4. – С.89.
[12]ЦДАВОВУ. – Ф.1. – Оп. 4. – Спр.1251. – Арк. 194.
[13]Там само. – Арк. 257.
[14]ЦДАВОВУ. – Ф.1. – Оп. 4. – Спр.1251. – Арк.298 – 299.
[15]Там само. – Арк. 184.
[16]Никонов В. Введение в топонимику. – М., 1985. – С.97.
[17]ЦДАВОВУ. – Ф.1. – Оп. 4. – Спр.1251. – Арк. 119.
[18]Там само. – Арк. 294.
[19]Питання сучасної ономастики. – К., 1976. – С.35.

Алла ДМИТРЕНКО
Луцьк

СИМВОЛІКА МЕДУ В РОДИННІЙ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ

Мед, який у давнину вважався їжею Богів, був невід'ємним елементом родинної обрядовості українців. Велику роль меду і воску в обрядодіях дослідники пояснюють святістю бджоли. Вона – "Божа мушка", "Божа пташка", "Свята" а значить і продукти її святі[1]. У грецькій та індуській міфології бджола виступає символом сонця і місяця[2]. В українців та інших європейських народів священне значення бджоли ґрунтується виключно на християнських легендах[3]. Але ж загальновідомо, що широке використання меду почалося задовго до виникнення і поширення християнства. За повір'ями багатьох стародавніх народів, мед, як речовина неповторна за смаком і ароматом, не належить до продуктів землі, а знаходиться у світі вищому, піднебесному, де знаходяться зорі. Звідси він падає на землю, особливо на квіти, з яких вже беруть його бджоли. Мед падає на землю разом з ранковою росою, яка в нас часто і називається медовою або медвяною. На Західному Поліссі ще й тепер переповідають легенди про "медову росу", яка випадає дуже рідко, але тоді її можна пити просто з рослин. Пліній називав мед небесною (зоряною) росою. Віргілій напій богів нектар ототожнював з медом[4]. Світова міфологія густо всіяна віруваннями про те, що верховні боги їли й пили амброзію (їжа богів), запиваючи її нектаром з квітів. На думку С. Килимника, саме ця їжа (амброзія і нектар) була у знадобі душам-духам, прихильним до людини, оскільки її збирають бджоли з квітів, де, за давніми віруваннями, народжувалися діти й приходили на світ Божий[5].

Мед широко використовувався у багатьох звичаях і обрядах української родини. Готуючи для породілі тонізуючий напій з трав, баба-повитуха додавала в нього і мед, щоб додати жінці сил. Поліжницю частували медом і після народження дитини – щоб молоко прибувало[6]. На Володавщині, прийнявши дитину, баба готувала "крупник" (горілку з медом) і давала його породілі та бризкала краплю цього напою на вуста немовляти[7]. На Гуцульщині і Бойківщині мед додавали у першу купіль дівчинки – "щоб люди любили, на вулиці діти не били"[8]. За народним повір'ям, якщо дитя купати "в меду" (в купелі розчиняти трохи меду), то дитину всі любитимуть. Це відображено і в пісні: "Мала мати одну дочку та й купала у медочку".

Поширеним в родильній обрядовості був звичай приносити породілі мед. На Холмщині і Підляшші жінка, яка йшла вперше загодовувати новонароджену дитину, обов'язково несла з собою мед[9]. В ряді реґіонів України жінки приносили мед на одвідки і на родини, як пригощання для молодої матері. Мед мав відновити сили й здоров'я матері та принести щаливе життя немовляті. На Поділлі мед вважався також неодмінним компонентом частування на родинах, оскільки він мав забезпечити солодке життя новонародженому. На Західному Поліссі та майбутня кума впродовж тижня приносила породілі мед разом з іншими продуктами. В цьому звичаї вчені вбачають залишки традицій умилостивлення богині Рожаниці[10]. Використання меду на одвідках і родинах, на думку дослідників, пов'язане із давнім звичаєм приношення їжі богам на честь новонародженого[11]. На Холмщині мед подавали наприкінці хрестин, щоб новонародженому було "солодке життя".

Очевидно, в давні часи мед мав значно ширше застосування в родильній обрядовості українців, однак з часом сфера ритуального вживання цього продукту звузилася, а в окремих випадках мед був замінений цукром. Так, на Західному Поліссі у першу купіль дівчинки додавали не мед, а цукор. На Холмщині і Підляшші, коли збирали дитину до хрещення, клали цукор в ліжечко, а потім і в пелюшку, в яку загортали немовля. На Тернопільщині, перед виходом з хати, кума брала шматок хліба з цукром за пазуху. Повернувшись з церкви, розподіляла хліб між усіма в хаті, починаючи з батьків дитини, і примовляла: "Щоб тая дитина була так вам мила, як той хліб, а солодка, як цукор"[12]. Зважаючи на те, що до кінця XVIII ст. мед був фактично єдиним солодким продуктом, можемо припустити, що у всіх названих обрядодійствах раніше використовувався саме мед, а не цукор.

Мед був важливим атрибутом і у весільній обрядовості. На Гуцульщині, коли приходили свати, мати, на знак згоди віддати дочку заміж, обсипала наречених пшеницею, білою вовною і подавала їм мед, який символізував єдність нареченого й нареченої та їхніх родів і рішення молодих побратися. На заручинах, серед інших страв, також обов'язково подавали мед[13]. Про те, що мед був присутнім на заручинах і в інших регіонах України можна судити з пісні, записаної на Житомирському Поліссі:

На заручини йдемо, мед-горілку несемо.
Будем пити мед-горілку, за хорошую дівку.

© А.Дмитренко

На Бойківщині дружки змазували медом листя барвінку і нитку для весільного вінця, щоб "молодим солодко жилося"[14].

На Поділлі побутував звичай робити після вінкоплетин поминальний обід – "парастас", на якому усім присутнім роздавали коливо з медовою ситою[15], що є свідченням яскраво вираженого культу предків у весільній обрядовості.

Пісні зберегли свідчення про використання меду в західнополіському коровайному обряді:

То не пчолойки гудуть – коровайночки йдуть.
І солодкий мед несуть на сьой короваєць.
Коли місили коровай, співали:
А нам Бог помагає...
Та ситою крутою, та святою водою.

На Волині і Західному Поліссі батьки нареченої частували медом молодого, зустрічаючи його в день весілля. Якщо звернутися до весільних пісень, то вони переважно закликають матір частувати "зятя солодким медом, пшеничним хлібом, низьким поклоном". Мати виходила у вивернутому кожусі з медом і частувала майбутнього зятя:

Теща зятя вітала, кожуха вивертала:
"Будь, зятю, багатий, як кожух волохатий,
Будь, зятю, добренький, як той мед солодейкий".

Пісні з Волині теж стверджують, що саме "тестонька свого зятя медом-вином вітає". Проте зустрічаються пісні, у яких звертаються з аналогічним проханням до батька:

Ой вийди, вийди, а мій, тестийку,
Ой вітай, вітай свого зятийка
Пшеничним хлібом, солодким медом.
Солодким медом, низьким поклоном.
І тут же друга пісня вже констатує, що:
Тесть же зятя вітає, к сердейку пригортає:
"Ой будь, зятю, добрейкий, як той мед солодейкий".

Зустрічаючи зятя, батько нареченої пригощав його горілкою, а мати – калачем з медом.

На Галичині, благословляючи молодих до вінчання, також частували медом, але робили це не батьки, а староста, який підходив з "мищиною" меду і, починаючи з молодої, давав всім присутнім мед на кінчику ножа[16].

Врочисто, поважно й сердечно вітали молодих після вінчання. Мати – підносила калач і мед на тарілці, яким пригощала не тільки молодих, а й всіх гостей[17]. На початку XX ст. на Західному Поліссі зафіксований звичай використання хлібної діжі при частуванні молодих, на яку мати ставила мед в чаші або тарілці. Медом намазували по три скибочки хліба, які наречені, стоячи біля діжі, повинні були з'їсти[18]. В с.Забрідді на Житомирщині мед в чаші ставили на кожух і молоді їли його з проскурою, яку дав священик в церкві[19]. На Волині мати виносила мед і на ножі подавала його спочатку нареченій, а потім нареченому. При цьому мазала їх медом по лобі, бороді і обох щоках. Після цього давала мед з ножа весільним гостям[20]. Аналогічний обряд характерний і для сусідньої Галичини. На Бойківщині мати частувала молодих медом з шматочками хліба, а на Гуцульщині лише проводила медом по вустах наречених[21].

Коли весільний поїзд приходив в дім до нареченого, назустріч виходила свекруха у вивернутому кожусі з медом, який вона тричі набирала на палець, у ложку або на кінчик ножа і по черзі частувала молодих (Волинь і Західне Полісся). На Гуцульщині свекор ламав калача, мочив його в мед і частував всіх присутніх. На Житомирщині молода залазила на піч, а свекруха годувала її медом, "щоб гладка була". На Полтавщині молодих частували медом на другий день весілля (в понеділок). Дружко подавав на стіл ніж і мед, різав паляницю на тоненькі шматочки, намазував їх медом, наколював на кінець ножа і підносив молодому, який повинен був взяти цей шматок хліба з ножа губами. Таким же чином дружко подавав хліб з медом нареченій, а батькам нареченого і всім присутнім родичам роздавав з тарілки. Дослідники відзначають, що колись молодих частували медом протягом першого місяця подружнього життя, звідки й пішла назва "медовий місяць"[22]. Якщо мед і хліб повинні були забезпечити молодим статок і добробут, то використання ножа при частуванні молодих виконувало охоронну функцію, так як за уявленням народу, металеві предмети володіли здатністю відлякувати злі сили.

Символічне значення мало приготування молодою невісткою вареників з цілим маком і медом (Житомирщина) або пиріжків, намазаних медом (Полтавшина) на другий день весілля. Вареники і пиріжки складали парами, перев'язували заполоччю (червоною ниткою) і дружко ніс їх до батьків

нареченої, де роздавав всім родичам, що були в хаті. Мак з вареників вибирали і навесні сіяли на городі, спостерігаючи, чи повними будуть головки[23]. Мед і мак тут виступають символами родючості і багатства, повноти сімейного життя.

У весільних обрядах Волині і Західного Полісся та ряду інших регіонів України побутувала пісня про "медовую бочку". Її виконували в той момент, коли наречена йшла в дім молодого:

Викотили, викотили медовую бочку.
Випросили, випросили у матері дочку.
Як привезли, як привезли до нової хати,
Що хотіли, те зробили чужому дитяті.

"Медовая бочка" тут може сприйматись як форма викупу родині молодої за дівчину. Доречно зауважити, що на Поволжі наречений на весіллі дарував нареченій бочку меду[24]. Дослідники висловлюють думку, що в даному випадку має місце художній паралелізм, який притаманний весільній обрядовості, і трактують "медовую бочку" як засіб принесення задоволення всім учасникам весільного дійства з боку молодого, тобто обрядовим гетеризмом[25].

Після комори молодій співали пісню, в якій знову зустрічаємося із трьома бочками (полубочками) меду:

Просив сват на беседи,
А сванечка та на гусятину, та на курятину,
Та на тиї калачі, що кипіли в молоці.
Просим вас – да три бочечки,
Да три полубочечки меду,
Просимо вас на беседу[26].

Аналізуючи використання меду в українській весільній обрядовості, можна припустити, що ритуальне споживання меду з хлібом було заключним етапом укладання шлюбу в українців до поширення церковного вінчання, адже відомо, що це дійство відбувалося біля хлібної діжі. І основну роль в шлюбній церемонії відігравала саме мати, в якої "випросили дочку" і вона "пропила" її "на солодкім медочку":

Пропила мати дочку на солодкім медочку –
За рік не згодувала, за два дні прогуляла.
Ой добре було вашій матирі мед-горілку пити –
Як встане завтра рано, никого збудити.

Основна роль матері, яка чітко простежується у весільних піснях, є ще одним свідченням давності українського весільного обряду і значення жінки-матері в українській родині.

Магічне значення мав мед і в поховально-поминальній обрядовості українців. Маємо чимало свідчень про використання меду в поминальній обрядовості в період Київської України-Руси. Відомо, що княгиня Ольга наказала древлянам приготувати багато медового напою аби відзначити тризну по своєму чоловікові[27]. Широке використання меду в поховальній і поминальній обрядовості українців характерне і для наступних століть.

Одним з найважливіших матеріальних атрибутів поховальної обрядовості була ритуальна страва – коливо. Крім найуживанішої назви – "коливо," в різних регіонах України вживають, можливо більш давні, назви "канун", "кана", "сита", "мед", "кутя". Коливо побутувало у трьох основних різновидах: сичений мед (сита); варена крупа (пшениця, ячмінь, рис), полита медовою ситою; печений пшеничний хліб (булки, бублики тощо), покришений і политий ситою. На Житомирщині (Ємільчинський район) поширений варіант колива, коли булка поєднується не з ситою, а з медовим квасом[28]. Побутування вибродженого меду на Поліссі у XX ст. підтверджує тезу про збереження тут архаїчних компонентів культури, у тому числі харчової обрядової атрибутики. Використання колива у найдавнішій його формі – медова сита – у XX ст. локалізується лише на Поліссі, а в інших районах України зустрічається рідко або спорадично і у більшості випадків паралельно з іншими формами колива. Коливо з медом ("кутя"), як поминальна страва, побутувало і на території Холмщини та Підляшшя, що є свідченням стійкості етнічних традицій. Однак, в окремих селах на українсько-польському порубіжжі ця ритуальна страва не зустрічалася вже з початку XX ст.[29].

Починаючи поминальний обід, насамперед з'їдали по три ложки колива. Цю ритуальну страву нерідко брали з собою до церкви, а бувало, що і на цвинтар, де нею пригощали старців. На Гуцульщині миску з коливом несли перед домовиною, а з'їдали його на кладовищі біля могили покійного.

На Поділлі (Ушицький повіт), крім колива з медом, яке їли всі присутні, на закінчення поминальної трапези подавався глечик з медовою ситою, із якого пили всі, починаючи від священика – за упокій душі

померлого[30]. Цей обряд свідчить про збереження давньоязичницьких елементів у поминальних трапезах. Так, в X ст. арабський письменник Ібн-Даст писав, що в країні слов'ян, коли виповнюється рік по небіжчикові, беруть кухлів 20 меду, ідуть на могилу і всією родиною розпивають[31].

Після поминального обіду на покуті або на підвіконнику ставили склянку меду, яка призначалася для душі покійного, а іноді ще й коливо. За віруваннями українців, душа покійника протягом дев'яти днів знаходиться в хаті і в цей час вона п'є мед і їсть коливо. На Слобожанщині над головою небіжчика запалювали свічку і ставили чашку з медом. Ця посудина мала стояти шість тижнів, бо як вважали українці регіону, "душа покійного прилітає і їсть медок з неї". Коливо готували також на "дев'ятини", "сороковини" і "роковини" (9, 40 днів і рік після смерті). На Поліссі в ці ж дні до церкви носили "мисочки", які складалися з трьох-п'яти хлібів і склянки меду[32]. Коливо і "мисочки" можна розглядати, як жертвоприношення предкам, що здійснювалося за чітко встановленим обрядом. Завдяки цьому виникав тісний взаємозв'язок між всіма поколіннями певної родини і предки завжди приходили на допомогу живим.

З середини XX ст., у зв'язку з посиленою атеїстичною пропагандою, сфера ритуального використання меду звузилась. Але ще й сьогодні медом частують молодих у селах, а інколи і в містах. Мед додають до поминального колива, без якого досі не обходиться поминальна трапеза навіть у міському середовищі. Коливо подається на поминки, дев'ятини, сороковини і роковини.

Як бачимо, мед мав широке використання в магічній практиці, пов'язаній з основними етапами життя людини і супроводжував її на всіх етапах від народження до смерті. На основі аналізу багатьох ритуальних дій з використанням меду (медової сити) слід відзначити, що у родильній обрядовості мед був жертвою богам на честь новонародженого, символізував щасливе (солодке) життя, а для дівчинки – красу і вроду. У весільній обрядовості мед виступав символом єдності нареченого й нареченої та їхніх родів, символом щастя і благополуччя, багатства і добробуту, здоров'я і плодючості, міцності і довговічності подружнього єднання. У поминальній обрядовості – мед невід'ємний атрибут тризни, жертва предкам, яка віддавалась за чітко встановленим обрядом, що символізувало духовну єдність і незгаслу пам'ять про тих, хто відійшов у небуття. Через вживання меду здійснювалося символічне поєднання з предками, встановлювався зв'язок між всіма поколіннями родини, що робило її нероздільною і вічною. Дослідники українського бджільництва відзначали, що в поховальних і поминальних обрядах мед виступає ще й символом воскресіння[33]. Як бачимо, у використанні меду, як обрядового атрибуту поєдналися давні народні (язичницькі) світоглядні елементи і фрагменти істин християнського вчення.

---

[1]Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу: Історико-релігійна монографія. – Вид. 2-е. – К., 1994. – С.62, 74.

[2]Курочкин А.Я. Исторический очерк пчеловодства. – М., 1991. – С. 12 – 13; Сумцов Н.Ф. Из сказаний о пчелах // Этнографическое обозрение. – 1893. – № 2. – Кн. XVII. – С.176, 182.

[3]Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1993. – С.394 – 397.

[4]Селиванов А.О. Исторический очерк развития пчеловодства в России. – СПб., 1896. – С.6.

[5]Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – Кн. 2. – К., 1994. – С.290.

[6]Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу. – К., 2000. – С.102 – 103.

[7]Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1997. – С.282.

[8]Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983. – С.239; Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987. – С.304.

[9]Холмщина і Підляшшя. – С.282.

[10]Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: – С.105 – 106; Поділля: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1994. – С.214.

[11]Кухарьонок Т.І., Росінська З.П. Родильна обрядовість на Поліссі // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 6. – С. 46 – 47.

[12]Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: – С.108 – 109; Холмщина і Підляшшя. – С.283.

[13]Гуцульщина. – С.307.

[14]Борисенко В. Весілля в с. Нагуєвичах у записах Петра Франка // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 4. – С. 43; Бойківщина. – С.243.

[15]Поділля. – С.221 – 222.

[16]Борисенко В. Весілля в с. Нагуєвичах у записах Петра Франка. – С.45.

[17]Кондратович О. Весілля на Поліссі. – Луцьк, 1996. – С.20, 58.

[18]Абрамович П. Етнографічні записи. Західна Волинь. – Село Мізов і околиці. – 1912 – 1913 рр. – Ч. 1. – Б.м. і б.р. – С.20.

[19]Кравченко В.Г. Звичаї в селі Забрідді Житомирського повіту // Праці товариства дослідників Волині. – Т. 14. – Житомир, 1920. – С.102.

[20]Весілля. – У 2-х кн. – Кн. 2. – К., 1970. – С.87 – 88.

[21]Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С.256; Бойківщина. – С.244; Гуцульщина. – С.312.

[22]Весілля. – У 2-х кн. – Кн. 1. – К., 1970. – С.142.

[23]Весілля. – Кн.1. – С.141 – 142; Этнографические материалы, собранные В.Г.Кравченко в Волынской и соседних с

ней губерниях // Труды общества исследователей Волыни. – Т.12. – Житомир, 1914. – С.193 – 195.
[24]Шабаршов И.А. Русское пчеловодство. – М., 1990. – С.63.
[25]Гром О. Еротична символіка в контексті весільного обряду Західного Полісся // Полісся: Етнікос, традиції, культура. – Луцьк, 1997. – С.182.
[26]Этнографические материалы, собранные В.Г.Кравченко в Волынской и соседних с ней губерниях // Труды общества исследователей Волыни. – Т.5. – Житомир, 1911. – С.123 – 125.
[27]Повість врем'яних літ. – К., 1990. – С.84, 86.
[28]Артюх Л. Ареальна характеристика поминального хліба на Українському Поліссі // Проблеми сучасної ареалогії. – К., 1994. – С.318, 321.
[29]Холмщина і Підляшшя. – С.220, 304.
[30]Селиванов А.О. Исторический очерк развития пчеловодства в России. – С.8.
[31]Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів, 1991. – С.6.
[32]Доманицький В. Народний календар у Рівненськім повіті Волинської губернії // Матеріали до української етнології. – Т. XV. – Львів, 1912. – С.67.
[33]Селиванов А.О. Исторический очерк развития пчеловодства в России. – С.7.

Людмила СМОЛЯР
Одеса

ПИТАННЯ ЖІНОЧОЇ ІНІЦІАТИВИ В СУСПІЛЬНОМУ РУСІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
другої половини XIX – початку XX століття

Друга половина XX століття позначилася появою в соціальних науках Заходу нового наукового напрямку – жіночі дослідження (Women's Studies), які в середині 80-х рр. у поєднанні з новими суспільно-науковими теоріями стали підгрунтям для виникнення концепції гендеру та гендерних досліджень (Gender Studies). Жіночі та гендерні дослідження відкрили "жіночий досвід" як особливе джерело знань, а гендерний підхід дозволив поглибити науковий пошук, ввести в науковий дискурс поняття "жіночого досвіду", співставити його з чоловічим, вивчити процес їх відтворення та взаємодії.

Виникнення жіночих та гендерних досліджень дозволило історикам оживити "жіночу тему" у вивченні минулого, надати історичним дослідженням новий імпульс, показати, що вони не зводяться до "історії чоловіків", яку всі звикли визнавати всезагальною. Гендерний підхід в історії передбачає діалог статей в плані реконструкції історичного розвитку з врахуванням форм їх взаємодії та взаємодоповнення. Вивчення історичного процесу з врахуванням гендерного підходу наближує до розуміння загального і специфічного, соціального і індивідуального, подібного і відмінного в еволюції духовного світу чоловіка та жінки. Гендерний підхід як багатогранне бачення історичного процесу вимагає проведення дослідження як жіночої історії, так і чоловічої.

Однак серйозною перешкодою в розвитку гендерного підходу до історичного аналізу є нерозвинутість категорій і понять, відсутність чіткого розуміння співвідношення гендерних досліджень з жіночими дослідженнями, гендерної історії та жіночої історії, небажання розглядати жінку як суб'єкта історичного процесу, а жіночу історію як самостійний напрямок, що має наукову актуальність.

Жіноча історія є частиною гендерної історії і вимагає до себе особливої уваги, адже без детального вивчення невідомих фактів, що стосуються статусу жінок, уявлень про них, представникам гендерної історії буде важко.

Глибинне, серйозне, різнобічне дослідження ролі жінки в історії має особливе значення не тільки тому, що дає розуміння сучасних жінок, але і дозволяє оцінити здатність конкретного суспільства до оновлення, модернізації – переходу від патріархату до демократії.

Пропонована стаття, що належить до галузі жіночих досліджень, має на меті дослідити історію різних жіночих ініціатив в сфері поширення освіти на терені Наддніпрянської України другої половини XIX – на початку XX століття. В аспекті розгляду передбачається дослідження ролі жіночих ініціатив у створенні та діяльності недільних, елементарних, рукодільних шкіл і визначення їхнього місця цих в контексті соціальної історії України.

© Л.Смоляр

Епоха другої половини XIX століття пов'язана з реформуванням різних сфер життя Російської імперії, до складу якої входила Наддніпрянська Україна. Ліквідація кріпосного права, поширення літератури з питань емансипації, знайомство з загальноєвропейською та вітчизняною літературою з жіночого питання, обговорення становища жінок в періодичних виданнях суттєво вплинули на процес самоемансипації жінок, спонукали десятки, а згодом і сотні до активних дій. Прагнення до кращих форм життя, волі і самостійності знайшли відображення в моральних орієнтирах, поведінці жінок, активній суспільній діяльності, яку вони розглядали і як шлях самоутвердження, самореалізації жіночої особистості, і як шлях визнання жінки як суб'єкта історичного розвитку.

Період другої половина XIX – початок XX століття особливо багатий жіночими ініціативами в різних сферах життєдіяльності суспільства, що дало підстави науковцям говорити про наявність в соціальній історії України такого феномену як жіночий рух[1]. Втім, найбільше жіночих ініціатив було висунуто в сфері становлення та поширення народної освіти. Саме в цій сфері найсильніше виявилася вся специфіка жіночої психології, її прагнення прийти до допомогу, відгукнутися на соціальні проблеми.

Як засвідчують історичні документи, жіночі прагнення поширення освіти серед народу мають давні традиції і коренями своїми виходять з доби Київської Русі та Гетьманщини. Активна діяльність жінок припадає на 60-ті рр. XIX століття. Потреба жіночого населення в грамоті та недостатність жіночих навчальних закладів в межах Російської імперії стали головними причинами значного інтересу жінок та дівчат до діяльності недільних шкіл.

Однією з перших жіночих шкіл Російської імперії була київська недільна школа Явдокії Нельговської. Ідея створення жіночої школи виникла в кінці 1859 р., коли 8 грудня класні дами Київського жіночого училища Нельговської, знаючи про нагальну потребу в освіті народу і приймаючи до уваги, що для дівчат не існувало освітніх закладів, звернулися до М.І.Пирогова з офіційним клопотанням про дозвіл відкрити жіночу недільну школу на тих же засадах, на яких були відкриті чоловічі. Школа відкрилась 31 січня 1860 р. у приміщенні 2-ої гімназії на Володимирській вулиці. Історичні документи, на жаль, небагаті на біографії жінок, втім вдалося зібрати деякі відомості про особистість Явдокії Нельговської (1828 – 1875), які дозволяють відтворити не тільки факт створення школи, але і зрозуміти мотиви такої подвижницької діяльності. Ймовірно, що те прагнення до праці з дітьми та любов до них витікали з дуже сумного дитинства Явдокії Нельговської та його спогадів. Явдокія, уроджена Романовська, народилася в 1828 р. в Миколаєві і надзвичайно рано залишилася сиротою. На опікунство та виховання її взяв до Києва дядько – генерал Клоков, який і віддав Євдокію до Київського пансіону добродійки Зальської. По закінченню навчання, вона була запрошена добродійкою Зальською на посаду класної дами, а згодом, за її ж рекомендацією, стала вихователькою дітей в будинку куратора Київського шкільного округу М.В.Юзефовича. В тій педагогічній праці виникла ідея створити власний дівочий пансіон, який вдалося відкрити в 1852 р. та утримувати понад 18 років. Педагогічні здібності Явдокії, зразкова порядність у виконанні прийнятих на себе зобов'язань, постійне бажання залучити до свого навчального закладу кращі педагогічні сили, стали підгрунтям уваги громадськості до її пансіону. Вона зробила свій навчальний заклад зразковим. Ніякий особистий розрахунок не керував Явдокією Нельговскою, вона часто зменшувала ціну для бідних дітей, а відсоток безкоштовних учениць ніколи не був менше 10 осіб. Отож мотиви любові та поваги до простих людей були головними у створенні Явдокією Йосипівною першої на Наддніпрянській Україні недільної жіночої школи[2].

На початку 1860 р. жінками Києва було розпочате клопотання про відкриття ще однієї недільної жіночої школи.

Справу прискорив той факт, що інші жінки, із купецького стану, теж розпочали клопотання про відкриття своєї недільної школи на Подолі. Отже, майже одночасно в Києві відкрилися ще дві жіночі недільні школи – 6 листопада в будинку Фундуклеївської гімназії та 20 листопада – на Подолі. На Подолі ініціатива створення школи належала дівчатам з купецького стану. Між іншими українськими діячами тут працювали А.Кістяківська та І.Новицька[3].

Процес створення недільних шкіл не обмежувався Києвом, а мав поширення у всіх губерніях Наддніпрянської України.

В 1860 р. була відкрита недільна жіноча школа в Кременчузі. Відкрита одночасно з чоловічою, вона значно ширше розгорнула свою діяльність. Всі справи в ній вели 8 вчительок при 35 – 45 ученицях, натомість в чоловічій більше 25 – 30 учнів та 6 вчителів не бувало. "Про тих жінок, – повідомляв часопис "Основа", – що ходять вчити деякі дорікають їх "прогресистками". Бридко на душі стає, як згадаєш, що в нашім віці є отакі голови"[4].

Поряд з Києвом та Кременчуком значну зацікавленість в роботі недільних шкіл проявили дівчата Одеси, про що повідомляють матеріали періодичного друку того періоду[5]. Факт зацікавлення дівчат в отриманні грамоти не був залишений без уваги благодійницями міста Одеси. В 1860 р. клопотання про відкриття недільної жіночої школи для навчання грамоті дівчат розпочала домашня вчителька А.Бондаренко, яка на основі офіційного дозволу заснувала недільну жіночу школу при приватному пансіоні[6]. Ще одна одеська недільна жіноча школа при 2-ій гімназії була відкрита в 1861 р. добродійками

Явдокією Новицькою, Єлизаветою Сакулинською, Катериною Бешлягіною. Жінки – організатори школи взяли на себе зобов'язання з ведення школи та навчання, керуючись співчуттям до освіти дівчат.

Клопотання про відкриття недільної жіночої школи при повітовому училищі в 1860 р. розпочали вчительки Єлизаветграду. При найактивнішій діяльності вчительок Н.П.Коленко, П.Д.Даль, сестер М.І. та Е.І.Газадинових школа була відкрита 18 вересня 1860 р. Втім, організатори школи зустрілися з серйозною проблемою, коли дівчата та жінки міста не проявили жодного інтересу до нового навчального закладу. Так 18 вересня, в день відкриття, до школи не прийшла ні одна учениця, через тиждень з'явилася одна, через місяць в школі було лише 7 учениць. В такій ситуації жінки розгорнули широку роз'яснювальну роботу серед населення та для заохочування дівчат до освіти.

Ініціативу в заснуванні недільних шкіл проявили і жінки Полтавської губернії. В селі Римарівці Гадяцького повіту Полтавської губернії жіночу недільну школу організувала учениця жіночого пансіону добродійка Блюмель[7]. Відчуваючи нагальну потребу в освіті бідних дівчат міста Гадяча, де існував лише один жіночий пансіон для багатих, вчительки міста, при підтримці вчителів, протягом 1861 р. зорганізували щоденну жіночу школу. Дівчат безкоштовно навчали читанню, писанню, арифметиці та закону Божому. До цих уроків приєднувалися уроки шиття та вишивання[8]. Втім, зусилля вчительок виявилися марними, клопотання не було підтримане і на школу не дали офіційного дозволу.

В справі заснування жіночих недільних шкіл в Полтавській губернії багато працювала Єлизавета Іванівна Милорадович. Вона була серед тих, хто працю в недільних школах скерував з певною орієнтацією в бік українофільства. Одну школу Є.І.Милорадович заснувала в Полтаві, другу в передмісті Павленках. Власним коштом утримувала Єлизавета Іванівна щоденну хлоп'ячу (вечірню) школу, організовану Кониським та Пильчиковим. Вона сама ходила по школам, сама вчила дітей і найбільше любила після школи співати гуртом зі школярами[9]. Існуюча в Полтаві загальна шкільна Рада, створена в 1861 р., збиралася в домі Єлизавети Іванівни Милорадович[10]. За її ініціативою була організована "Народна бібліотека" (читальня), де бібліотекарем був Олександр Кониський[11].

Документи Центрального Державного Історичного Архіву України свідчать про масове відкриття жіночих недільних шкіл в період з 1860 – 1862 рр.[12]. В 1860 р. жіночі недільні школи були створені в Миколаєві, Ніжині. Наступного року заснувалися жіночі недільні школи при повітових училищах Новгород-Сіверська (Чернігівська губ.), Стародубського (Чернігівська губ.). В 1861 р. відкрилася жіноча недільні школа в Таращі Київської губернії. В 1861 р. добродійка Ліньова, – повідомляв "Одесский вестник", – отримала дозвіл на відкриття недільної школи при приватному жіночому пансіоні[13].

Особливий внесок в заснування та діяльність недільних шкіл внесли жінки Харківської губернії та самого Харкова. Перша жіноча недільна школа в Харкові була започаткована сестрами Холевими, а попечителем цієї школи став професор Харківського університету Д.І.Каченовський[14]. В жіночій школі, як і в більшості міст, справи йшли значно краще, ніж у чоловічих. Більше двадцяти жінок приймали участь в її роботі, серед найбільш діяльних були: Н.Семикіна, сестри Холеви, Л.Ожигіна, Анжушевич, А.Іленкова та ін. В першому півріччі в школі навчалося 45 учениць, в другому – загальна кількість досягла 184. Учениці виявляли надзвичайну акуратність в навчанні та відвідуванні і не було зафіксовано жодного випадку скарги господаря на заборону відвідувати школу. Втім, такі результати коштували жінкам і всім тим, хто їх підтримував, значних зусиль. Особливо нагальною була фінансова сторона, яка часто ставила під сумнів саме існування школи. Однак така ситуація не зупиняла жінок. Сюди, без спеціальної освіти, але з великим бажанням та ентузіазмом, прийшла працювати Х.Д.Алчевська[15]. Вона принесла до школи "Граматику" П.Куліша і почала навчати дівчат української мови.

Школа Х.Д.Алчевської не просто навчала – це була освіченість, зв'язана з моральним вихованням, з втіленням не тільки нових педагогічних методів, але і норм поведінки. Діяльність недільної жіночої школи Х.Д. Алчевської була високо оцінена на Першому Всеросійському з'їзді діячів народних університетів та просвітницьких установ приватної ініціативи (1908 р.): "Хвиля реакції 60-х рр. ліквідувала гуртки інтелігенції. Лише кілька жінок десь по квартирам навчали маленькі групи. В Харкові пощастило утриматися гуртку Х.Алчевської. В 80-х рр. серед ще більшої реакції вона створила оригінальну і упорядковану школу для жінок і дівчат. Вчителі виробили нові методи викладання, займалися народною літературою, видали прекрасний для того часу збірник "Що читати народу?" Діяльність Харківського гуртка, а потім школи вплинула на виникнення ряду недільних шкіл, "розбудила" Комітет грамотності в Петербурзі"[16].

Недільні школи 60-х рр. не були простими культурними починаннями, то був суспільний рух, зародок пізнішого руху "в народ". До нього жінки підходили із захопленням, як до першої спроби втілити ті демократичні ідеї служіння народу, про які говорила передова література.

Незважаючи на офіційне закриття недільних шкіл, деякі з них продовжували діяти під назвами "безкоштовних", "післяобідніх" або "дарових"[17]. В 1864 р. безкоштовну школу для дівчат було відкрито жінками при Канівському повітовому училищі[18], у Борзні та Мглинську Чернігівської губернії[19]. Історичні документи цього періоду повідомляють, що у м. Куземені Зіньківського повіту Полтавської губернії дві жінки-"нігілістки" без дозволу на те куратора у травні 1866 р. організували дарову школу, де за визначенням царських властей, навчання мало "шкідливий напрямок"[20].

Втім, з плином часу, в багатьох місцях жінки прийшли до переконання, що школи відкриті не тільки у святкові дні, а постійно, протягом тижня, можуть принести значно більше користі для поширення грамоти, ніж просто недільні школи. З цією метою жінки стали відкривати елементарні школи та школи рукоділля, в яких навчання грамоті, читанню, арифметиці, закону Божому поєднувалося з основами певної професії.

В 1865 р. "Киевлянин" повідомляв про заснування класів для безкоштовного навчання дівчат при стародубському, глухівському, каневському і борзненському повітовах училищах[21]. В 1866 р. особлива школа для навчання бідних дітей була створена в передмісті Полтави на Кобищанах міщанкою Феодосією Деревенко. З приводу заснування цієї школи в пресі писали, що таких шкіл на утриманні інтелігенції в старі часи в Малоросії було багато. Про таку школу у свій час з вдячністю згадував профессор М.Максимович[22].

Розвитку безкоштовних шкіл на Катеринославщині сприяла діяльність Олександри Акимівни Риндовської. Перша жіноча школа для бідних дівчат була створена в 1872 р., а 19 жовтня 1873 р. куратор шкільного округу затвердив навчальний план та дав дозвіл на існування школи. З 1887 р. при школі почали працювати професійні рукодільні класи.

Серед найбільших безкоштовних елементарних шкіл 60 – 70-х рр. була школа Гогоцької, заснована дружиною професора київського університету Явдокією Гогоцькою. Школа відкрилась 20 березня 1865 р. і своїм заснуванням та діяльністю зобов'язана виключно жіночій ініціативі. Явдокія Гогоцька належала до виняткових жінок-діячок, які надзвичайно активно працювали з громадською думкою через звернення до періодичного друку. Статті Я.Гогоцької дозволили повністю реставрувати історію школи, зрозуміти проблеми, з якими вона зустрічалась, почуття і переживання жінок-організаторів у творенні нової справи. Пані Явдокія писала, що десять учительок, які вчили дітей, не застосовували ніяких погроз і покарань[23]. До жінок, які прийняли найактивнішу участь у влаштуванні школи та її становленні належали: В.А.Антонович, А.І.Кістяківська, Е.С.Ніколич, М.К.Вірська. З особливою вдячністю згадувала Явдокія Гогоцька допомогу, яку надала школі її перша наглядачка О.Ф.Мельникова та вчительки А.В.Грикуленко, А.І.Алексеєнко, А.Н.Прилуцька. Процес становлення був непростим і про свої наміри та плани Гогоцька вважала потрібним повідомляти громадськість Києва.

Газета "Киевлянин" вітала відкриття школи та закликала громадськість підтримати жінок.

Школа Гогоцької існувала, переважно, за рахунок коштів викладацького складу, до цього слід приєднати і приватні пожертвування. В кінці 1865 р. студент університету Г.В.Смородинов – колишній бібліотекар подільської недільної школи передав Я.Гогоцькій книги та інше майно для щоденної безкоштовної школи. Допомогу школі в сумі 30 тисяч карбованців надали через "Киевлянин" офіцери 151-го піхотного тираспольського полку. Ця сума була зібрана офіцерами завдяки виставі на користь школи. Я.Гогоцька поспішила висловити слово вдячності благодійникам. Газета "Киевлянин" прагнула підтримати ідею безкоштовної школи і регулярно друкувала матеріали про благодійні внески на користь школи. Так, в № 177 "Киевлянина" за 1867 р. повідомлялося, що поміщик Черкаського повіту добродій Альбранд надіслав на користь школи 10 карбованців. Втім ці благодійні внески не могли суттєво змінити складний фінансовий стан школи. В 1867 р. Я.Гогоцька повідомляла громадськість про фінансові проблеми школи. Ще однією статтею прибутків було влаштування вистав на користь школи. Так, від вистави, організованої 21 грудня 1867 р., школа отримала 623 карбованця, від літературного вечора 26 березня 1868 р. було зібрано 256 карбованців. Для поліпшення матеріального стану школи Я.Гогоцька клопотала про заснування невеликого товариства, члени якого б вносили щорічно невеликі суми на утримання школи.Однак цій ініціативі не судилося здійснитися.

Школа Гогоцької від початку свого створення широко пропагувала систему жіночої освіти, а жінки-організатори вносили в життя нові норми шкільного співжиття, в школі не існувало покарань.

До 1868 р. школа Гогоцької знаходилась у підпорядкуванні духовного відомства, з 1868 р. перейшла до міністерства народної освіти і, завдяки куратору київського шкільного округу П.А.Антоновичу, школа отримувала одноразову допомогу із сум, які відпускалися міністерством освіти. За вісім років школа дала освіту 800 ученицям. Число учениць могло бути значно більшим, якби дозволяли фінансові можливості школи. Через обмежене матеріальне становище школа змушена була щоденно відмовляти дітям, які бажали вчитися.

Подібну до елементарної школи Гогоцької на початку 1872 р. відкрила на Либідській околиці добродійка Наталя Шатова. Поштовхом до відкриття школи став надзвичайно низький рівень освіти серед дітей околиць Києва. Щоб визначити реальний стан справ Н.Шатова провела аналіз рівня освіти Деміївки та Саперної слободи і на основі даних було вияснено, що неграмотність дівчат у віці від 7 до 14 років складала 75,7 відсотків. Суспільні погляди на жіночу освіту та висока оплата навчання суттєво перешкоджали поширенню грамоти серед дівчат. Із матеріалів дослідження, що були передані Н.Шатовою до "Киевлянина" громадськість Києва довідалась про вражаючий стан освіти серед дівчат (див. таблицю № 1).

Таблиця № 1.

Грамотність серед дівчат

	Всього	Дворян	Міщан	Селян	Солдатських дітей	Євреї
Грамотних	48 (17,2 %)	11(46%)	12(20 1/3%	8 (10,5 %)	2 (3 5/6 %)	15 (23 %)
Читаючих	20 (7,5 %)	7 (29 %)	7(12 %)	1 (1,5 %)	2 (3 5/6 %)	3 (5%)
Неграмотних	207 (75,5%)	6 (25 %)	40 (67 2/3 %)	67 (88 %)	48 (92 1/3 %)	46 (72 %)

Враховуючи ситуацію з рівнем грамотності на околицях Києва, Н.Шатова організувала безкоштовну елементарну школу для 70 учнів та добилася дозволу на існування школи за рахунок міських коштів. Для розширення діяльності школи засновниця неодноразово зверталася через “Киевлянин” до громадськості з запрошенням на пожертвування для бідних талановитих дітей. Ініціативи Н.Шатової, її діяльність на Димиївці та Саперній слободі по поширенню освіти серед бідного люду отримали співчуття та підтримку.

В тому ж році, як повідомляє “Киевлянин”, народну безкоштовну школу відкрили добродійки Максимова та Воскресенська при участі дружини К.Ушинського[24].

Поряд з розширенням елементарних шкіл 70-ті рр. XIX ст. позначилися новою ініціативою жінок по заснування рукодільних шкіл та класів, які навчали професійній майстерності найбідніші верстви населення.

Однією з перших рукодільних шкіл в була одеська *дівоча робоча школа Олени Сергіївни Туловської*. Школа відкрилася в кінці 1868 р. і повинна була дати професійну освіту дівчатам із малозабезпечених сімей. “В перший день відкриття, – писала Олена Сергіївна Олександру Кониському, – дівчат найшло повен двір, поступило більше 500 прохань. Маючи на меті створити ще одну школу в передмісті Одеси, я прийняла тих дівчат, які жили в самому місті[25].

Дівоча робоча школа знаходилася в підпорядкуванні міністерства освіти і в перший рік роботи прийняла 125 учениць. Дівчата, які успішно закінчували курс і добре вели себе в школі отримували патент на відкриття жіночого рукоділля, а крім того нагороду грішми для розвитку справи. Діти убогих людей навчалися без всякої плати, а сиротам видавався одяг та взуття.

В школі навчали різним ремеслам: крою, шиттю, шевській, токарній справам. Щоб дати дівчатам потрібні знання, за роботою читали їм книжки з природничих наук. При школі працював магазин, в якому продавалися роботи учениць і який приймав замовлення на всяке жіноче рукоділля.

Бажання навчатися рукоділлю спонукало дівчат Молдаванки (передмістя Одеси) звернутися до засновниці дівочої робочої школи О.С.Туловської з проханням відкрити школу на Молдаванці під назвою “Спеціальна дівоча рукодільна школа”. В своєму клопотанні до Олени Сергіївни жительки Молдаванки писали: “Почувши, що Ви відкрили першу дівчачу школу, маючи на меті підняти жіночу працю і цим дати змогу найбільш убогим чесною працею забезпечити себе – ми убогі люди, християни та євреї, хочемо, щоб ця благодать упала і на наших діток, для навчання котрих у нас немає жодних способів, і надіючись на Вашу благодійність, просимо Вас не відмовитись від керівництва наставництвом тих діток. По нашому краще було б і на Молдаванці мати школу навчання бідних дівчаток рукоділлю всякому, що могла б міститися у домі Ш.Туліманова. Господар цього дому віддає під школу свій будинок на цілий курс ради громадського добра. Зоставляючи все це на Вашу щирість, ми покірніше просимо Вас, за для благородної мети, за для участі до нашої убогості і до наших дітей, знайти прихильності у багатших і сильніших господарів, щоб було на що відкрити нашу школу на Молдаванці”[26].

У своєму листі до О.Кониського Олена Сергіївна писала: “Може це не красно писано за те – щира правда. На діло моє одізвалось серце народу і що воно для нього насущна потреба”[27].

Ініціатива створення рукодільної школи у Києві під назвою “Будинок працелюбства” належала голові Київського товариства для допомоги бідним Любові Безак, а першою керівницею її стала Явдокія Гогоцька.

З 2 жовтня 1865 р. при елементарній школі Гогоцької на Жандарській вулиці в домі Єремеєвої почали працювати рукодільні класи. В статуті школи, який був надрукований в “Киевлянине”, вказувалася мета нового навчального закладу: дати можливість дітям бідних ремісників жити чесною працею. До “Киевлянина” надходили листи з проханням підтримати рукодільну школу та відкривати нові школи такого типу.

Матеріальна частина рукодільної школи утримувалася на гроші, які надходили за роботу учениць. І якщо перший час замовники не були задоволені виконаними роботами, то з часом роботи учениць стали приносити прибуток школі.

До 1868 р. елементарна та рукодільна школи містилися в одному приміщенні, але з 2 липня школа була переведена в нове приміщення в будинок Іванова на Олександрівській вулиці. До нового приміщення переводилися 30 дівчат-сиріт з Либідського будинку сиріт, які мали постійно проживати в рукодільній школі[28]. Зміна приміщення дозволила здійснити реорганізацію, створити майстерні. Були введені два ремісничі відділи з майстернями швачок та кравчинь.

В період з 1865 по 1869 рр. професією оволоділо 120 учениць. Займаючись рукодільною школою Явдокія Гогоцька чітко усвідомлювала всю складність професії, якій навчала своїх учениць.

Після закінчення курсу навчання частина учениць залишалася в школі для удосконалення ремесел, інші – працювали за плату в магазинах, розпочинали власну справу, або ж приносили користь сім'ї своєю працею. Цінним, як неодноразово повідомляв "Киевлянин", – було те, що закінчивши навчання учениці не розривали зв'язків зі школою, відвідували своїх вчителів та брали книжки[29]. Отже школа була центром культури, зросту професійної майстерності.

Наприкінці 1872 р. ремісничу школу при будинку догляду бідних на Університетському спуску відкрила княгиня Дундукова-Корсакова. Тепер діти бідних могли не тільки отримати освіту, ремесла, але й в майбутньому чесною працею заробляти на шматок хліба[30].

Жіноча реміснича школа в Житомирі була відкрита добродійкою Височанською. Учениці навчалися кравецькому, черевичному, перукарському ремеслу[31].

Однією із найбільших жіночих шкіл другої половини XIX – початку XX ст. стала *Харківська реміснича школа Ф.Н.Максимович* при товаристві поширення грамотності, яка працювала з 1877 по 1920 р. Слід зазначити, що на початку XX століття елементарні школи та рукодільні класи з майстернями існували при всіх жіночих товариствах Наддніпрянської України. Значну увагу освіті жінок приділяло Одеське та Київське товариство оборони жінок. Харківське товариство взаємодопомоги жінок ініціювало свою власну гімназію, що стала першою гімназією з навчанням дітей обох статей.

Досліджуючи проблему поширення народної освіти, слід також зазначити, що відродження недільних шкіл в 70-х рр. не пройшло повз увагу жінок та їхньої ініціативи. Велика заслуга у становленні недільних шкіл цього періоду належала жінкам – членам Харківського товариства поширення грамотності (1869 – 1920 рр.). Жіноча недільна школа при товаристві розпочала свою роботу у 1869 р. Насамперед, планувалося, що будуть тут навчатися тільки дорослі дівчата та жінки. Проте багато дівчат у віці від 9 до 13 років також хотіли відвідувати школу, і в результаті сталося так, що навчалися в недільній школі учениці різного віку. Через деякий час школу було переведено до приміщення першої щоденної школи на Москалівці, де вона успішно діяла в другій половині 70-х років під керівництвом спочатку Л.А.Александрової[33], а згодом С.С. та О.С.Бірюкових. В цей період школу відвідувало 150 учениць. Почався занепад школи на Москалівці і в 1884 р. вона припинила свою роботу за відсутності вчительських кадрів.

Працюючи в недільних школах, а часом і засновуючи їх, жінки прагнули утвердити творчі методи навчання, а не обмежувалися законом Божим, читанням, писанням та першими правилами арифметики. Надзвичайно близькою демократично настроєним жінкам була проблема людської гідності, самоемансипації особистості. Так, Єлизавета Миколаївна Ковальська, будучи членом Харківського товариства грамотності, працювала в недільній школі і у своїх спогадах зазначала: "Займаючись в недільних школах, я вибирала найбільш здібних дівчат і запрошувала їх до себе додому на свята. Поступово створилася школа для робітниць. Я їм читала оповідання з історії, але найбільше вела пропаганду з жіночого питання"[34].

Софія Русова, яка працювала в недільній школі Максимович, організовувала з дівчатами літературні читання. "І тут я, – згадувала С.Русова, – переконалася, який великий вплив на моральний і інтелектуальний розвиток може мати добре скерований цикл літературних читань. Я читала їм і Квітку, і Шевченка й, для чужого ока, Тургенева, а дівчата записували мені свої думки, що були викликані цими творами"[35].

Участь жіноцтва у створенні та діяльності недільних шкіл не обмежувалася Харківським товариством поширення грамотності, а мала поширення в інших губерніях Наддніпрянської України. Засновницею ряду недільних шкіл на Полтавщині була Любов Яновська, яка після закінчення Полтавського інституту шляхетних дівчат працювала вчителькою в Лубенському повіті. В 1879 р. Христина Алчевська влаштувала подібну до Харківської недільну школу в селі Олексіївці на Катеринославщині, добивалася відкриття на Харківщині жіночих безплатних шкіл, турбувалася про збереження українських книжок в сільських бібліотеках та присвоєння парафіяльним школам імені Т.Г.Шевченка[36].

Велику культурно-освітню працю в недільних школах на Уманщині проводила Віра Бердичівська. Народну українську школу у своєму селі на Полтавщині у 1885 р. створила Валерія О'Коннор. Свідомо та вдумливо вона вивчала народне життя, звичаї. І лише визначне становище її родини зберегло її від тих наслідків, які в ті часи загрожували кожному, хто наважувався хоч і приватно вчити української мови у школі. Дуже скоро місцева поліція у приватний спосіб попередила старшого брата Валерії, що існування школи відоме їй і що вона опинилася під так званим "негласним надзором". Залишити школу

Валерія була змушена не через погрози та переслідування, а через родинні обставини, продаж по смерті батька рідного маєтку примусили письменницю виїхати з села[37].

З пропозицією заснувати недільну школу на зразок Харківської виступила в 1888 р. група жінок міста Одеси. Народні вчительки і інші особи, які мали відповідний освітній ценз, відгукнулися на заклик і 4 вересня 1888 р. *Перша недільна жіноча школа* була відкрита в приміщенні Новобазарівського народного училища[38]. Необхідні кошти для організації школи були запропоновані Єлизаветою Новіковою, яка також придбала достатню кількість навчальних посібників. Із заснуванням школи вона стала її опікункою і на початковому етапі свого існування школа була повністю зобов'язана Є.Новіковій, адже крім приватних пожертвувань у школи не було інших джерел фінансування. Єлизавета Новікова завжди приходила на допомогу потребам школи і підтримувала її як матеріально, так і морально. Іншими особами, що знаходилися в школі з самого її заснування і сприяли організації навчального процесу були – завідуюча школою Олександра Константинівна Козубська та секретар педагогічної ради – А.Г.Бачихіна.

18 жовтня 1898 р. при училищі №46 відкрилася *друга одеська жіноча недільна школа*, а розпорядницею її стала Софія Іванівна Віденська. Саме вона, її педагогічний талант, людяність і визначили майбутнє другої недільної жіночої школи, яка проіснувала до 1911 р.

На початку XX століття жінки були *основним контингентом педагогічного складу недільних шкіл.*

Можна простежити, що в 1903 р. із 9 губерній Наддніпрянської України, жінки складали більшість вчительського складу недільних шкіл в 6 губерніях: Таврійській (73,0%), Харківській (64,9%), Херсонській (61,7%), Катеринославській (57,8%), Волинській (54,1%), Чернігівській (51,8%). Що стосується недільних і вечірніх курсів для робітників, то тут відчутно переважали чоловіки, виключення складали лише Херсонська (74,8%) та Чернігівська (55,2%) губернії.

Отже, недільні, елементарні та рукодільні школи, що виникли в кінці 50-х рр. XIX сторіччя і які були закриті в 1862 р., згодом знайшли свій розвиток в створенні елементарних та рукодільних шкіл. Процес їх створення та діяльності, в більшості випадків, тримався на приватній ініціативі жінок. Варто тільки познайомитися з особистим складом працюючих в недільних школах, щоб прийти до висновку, що ідея народної освіти об'єднала жінок різних класів, різного соціального становища. Поряд з заможними жінками ми зустрічаємо в цій ділянці роботи бідних вчительок початкових шкіл, що заробляли тяжкою працею мізерні кошти на своє існування; поряд з дружиною губернатора в цій справі співпрацювали жінки надзвичайно скромного суспільного становища, вчительки із народу, що самі отримали освіту в недільних школах. І всі ці жінки, більшою частиною, були об'єднані між собою сердечним, щирим та глибоким бажанням – підняти рівень народної освіти.

Кошти недільних, елементарних та рукодільних шкіл складалися найрізноманітнішими способами, іноді це були кошти опікунки школи, іноді всього вчительського гуртка, що збиралися як шляхом внесків, так і шляхом організації лотарей, лекцій, концертів. Відповідно до матеріального становища школи, різними були витрати на навчання при безкоштовній праці вчительок.

Дослідження питання ролі жінок в сфері поширення освіти другої половини XIX – початку XX століття дають підстави стверджувати, що жіночі ініціативи були вагомою складовою суспільного руху цього періоду, а жінки України, поряд з чоловіками, виступали творцями, суб'єктами соціальної історії. Відтворення історичного минулого з врахуванням жіночого досвіду, жіночої історії надзвичайно важливе. Без цього досвіду, його аналізу об'єктивний опис соціальної історії України неможливий. Це не тільки проблема відновлення історичної справедливості щодо жінок, але і нагальна необхідність "вписати" їх в історію. Вивчення історичного процесу з врахуванням жіночого досвіду наближає до розуміння загального і специфічного, соціального і індивідуального, подібного і відмінного в еволюції духовного світу чоловіка і жінки. Саме такий підхід, що враховує жіночий та чоловічий досвід, їх взаємодію в реконструкції історичного минулого дозволить здійснити перехід від одностороннього до багатогранного бачення історичного процесу.

---

[1]Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884 – 1939. – К., 1995. – С.30; Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. Сторінки історії. – Одеса, 1998. – С.17.

[2]Нельговская А.О. // Киевлянин. – 1875. – № 75. – С.2.

[3]Глушко С. Драгоманов і недільні школи // Україна. – 1924. – №4. – С.42.

[4]Переховець А. Вісті із Кременчуга // Основа. – 1862. – Березіль. – С.78 – 80.

[5]Фельетон // Одесский листок. – 1860. – № 30. – С.137.

[6]Современная хроника // Одесский вестник. – 1860. – № 131. – С.623.

[7]Современная хроника // Одесский вестник. – 1860. – № 93. – С.446.

[8]Кивайголова І. Дещо з Гадяча // Основа. – 1862. – Березіль. – С.76 – 77.

[9]Наше життя. – 1973. – Ч.5. – С.5.

[10]Центральний державний історичний архів україни (Далі – ЦДІА України). – Ф. 707. – Оп. 27. – Спр. 253, 204; Дирекция народных школ. – 1862. – № 40. – С.45.

[11]Зоря. – 1894. – № 3. – С.70.
[12]ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп. 26. – Спр. 207, 208, 239, 474; Оп. 28. – Спр. 143, 219.
[13]Одесский вестник. – 1861. – № 137. – С.595.
[14]Таубин Р.Я. Я.Н. Бекман и Харьковско-Киевское тайное общество // Революционная ситуация в России 1859 – 1861 гг. – М., 1970. – С.413.
[15]Мухін М.І.Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д. Алчевської. – К., 1977. – С.84.
[16]Государственный Архив Российской Федерации (Далі ГАРФ). – Ф.516. – Оп. 1. – Спр.6. – Арк.176.
[17]ЦДІА України. – Ф.707. – Оп. 30. – Спр. 544; Оп. 31. – Спр. 17, 538, 581.
[18]ЦДІА України. – Ф.707. – Оп. 261. – Спр. 24. – Арк. 7.
[19]ЦДІА України. – Ф.707. – Оп. 261. – Спр. 24. – Арк. 8.
[20]ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп. 261. – Спр. 4. – Арк. 8.
[21]Киевлянин. – 1865. – №107. – С.424.
[22]Киевлянин. – 1866. – № 129. – С. 514.
[23]Е. Гя. Школа для девочек // Киевлянин. – 1865. – № 72. – С.284 –285.
[24]Отчет элементарной школы Линдфорс // Киевлянин. – 1873. – №8. – С.1 – 2.
[25]Окс Б. Еще о женской рабочей школе в Одессе // Новороссийский телеграф. – 1869. – № 16. – С.44.
[26]Окс Б. Еще о женской рабочей школе в Одессе // Новороссийский телеграф. – 1869. – № 16. – С.45.
[27]Львівська Наукова бібліотека НАН України. Рукописний відділ. Барв. 4578. II. 298. – Арк. 2. Кониський О.Я. Дівоча робоча школа в Одесі.
[28]Киевлянин. – 1869. – № 80. – С.316.
[29]Киевлянин. – 1868. – № 32. – С.129.
[30]Освещение дома // Киевлянин. – 1872. – №134. – С.1.
[31]Женская ремесленная школа // Киевлянин. – 1874. – С.124. – С.2.
[32]Смоляр Л.О. Київське товариство оборони жінок: історія створення та діяльності (1905 – 1916) // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 92 – 101; Смоляр Л.О. Історія боротьби жіночих товариств України з торгівлею жінками та проституцією на початку XX ст. (на прикладі Одеського товариства оборони жінок) // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Збірник наукових праць. – Миколаїв, 1998. – Ч. II. – С.52 – 65
[33]Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамоты за 1877. – Харьков, 1878. – С. 6.
[34]Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. – М., 1989. – С.192.
[35]Русова С. Мої спомини 1879 – 1915 // За сто літ. – Кн.3. – К., 1928. – С. 171.
[36]ЦДІА України. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 1,2.
[37]Центральний Державний Історичний Архів у м.Львові. – Ф.319. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.55; Кононенко Х.В.Коннор-Віленська // Нова хата. – 1934. – Ч.1. – С.3.
[38]Одесса 1794 – 1894. К столетию города. – Одесса, 1895. – С. 670 – 674.

Володимир ПЕРЕРВА
Київ

СТОСУНКИ ПРИХОДСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА З ЄВРЕЙСЬКИМИ ШИНКАРЯМИ У КИЇВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ в кінці XVIII – XIX столітті

Спілкування двох чи кількох етносів з різними світоглядними уявленнями призводить до певних етнокультурних виявів, котрі відображаються на суспільному житті. Відображення етнічних взаємин на церковному житті належить до маловивчених проблем вітчизняної історії, особливо на її регіональному рівні.

Київська єпархія, яка у XIX ст. територіально співпадала з однойменною губернією, була населена переважно українцями. Та у містах Київщини проживало також чимало росіян, поляків, євреїв. Стосунки православного духовенства та мирян Київщини з єврейським населенням частково знайшли відображення в єпархіальній пресі та деяких історико-етнографічних дослідженнях[1]. Чималі масиви архівних матеріалів, котрі можуть стати міцним фундаментом висвітлення цієї проблеми, ще потребують ретельного вивчення.

Єврейське населення складало чималий відсоток мешканців Київської губернії. Постійному зростанню його чисельності сприяла політика російського уряду. Введена ним ще в кінці XVIII ст. смуга осілості оберігала російський торгово-промисловий капітал від конкуренції з традиційною єврейською підприємливістю, водночас залишаючи їй певне поле діяльності на українських теренах. Після приєднання Правобережжя України до Російської імперії євреї стали російськими підданими, майже в усьому рівними у правовому відношенні з міським населенням. Зміна кордонів мало позначилася на традиційних заняттях єврейського населення. Євреї традиційно займались кравецьким, шевським та столярним ремеслами. Значна частина їх працювала у сфері фінансів та кредиту. Традиційно євреї мали суттєвий вплив у міжнародній та дрібній торгівлі, питному й орендному промислах, лихварстві тощо. Природньо, що ці заняття стали головними і для єврейського населення Київської губернії, де воно нерідко переважало в

© В.Перерва

містечках і значних торгових центрах. Винятком був лише Київ, де євреям довгий час було заборонено жити. Так, за переписом 1897 р. вони складали тут близько 8% населення, але в повітових містах цей показник був набагато вищим. Так, у своєрідній фінансовій столиці Південно-Західного краю – Бердичеві – понад 85%, у Сквирі та Радомишлі – 67%, Умані – 74%, Звенигороді – 48%, Таращі – 34%, Черкасах – 23%[2]. За підрахунками М.Шестопала, в Україні на п'ять – сім українців припадало по одному єврею. Згідно статистичних даних, у Київській губернії цей показник був ще вищим. За переписом 1874 р. із майже 2,5 мільйонного населення тут більше 300 тисяч були євреями[3].

Традиційні заняття євреїв неодноразово тією чи іншою мірою опинялися в центрі уваги церковного кліру, викликаючи різну реакцію духовенства. Одностайною вона була лише у тому випадку, коли певні події, пов'язані з діяльністю єврейських підприємців, безпосередньо торкалися церковних канонів чи християнського віровчення. Так, духовенство єпархії неодноразово просило митрополита Арсенія (Москвіна) сприяти забороні ярмарків та базарів у святкові й недільні дні, на які масово з'їздилися підприємці-євреї. Це, на думку священнослужителів, відволікало мирян від церковного богослужіння. Такі донесення були відправлені в Санкт-Петербург і в 1867 р. обер-прокурор Синоду повідомив київському митрополитові, що міністр внутрішніх справ Валуєв обіцяє вжити заходів і просить надіслати "інформацію і думки з цього приводу"[4]. Священство єпархії вимагало від влади дозволяти єврейським купцям приїздити на торги в інші, не святкові дні. Але обставини й традиції виявилися сильнішими. Сільські мешканці могли залишити свою роботу лише в свята та неділі, а євреї не з'являлися на торги по суботах, шануючи свою віру. Це, зрештою, і привело до того, що в багатьох містах єпархії найбільші ярмарки відбувалися у святкові дні та неділі аж до кінця століття. Так було, наприклад, у містах Махнівці, Білій Церкві, Радомишлі, Брусилові, Сквирі, Умані. Ярмарки часто навіть носили назви церковних свят: "Успенський", "Петропавлівський", "Вознесенський" тощо[5].

Іншим масовим заняттям євреїв було шинкарство. До 1863 р. купці Київської губернії сплачували державі відповідну суму, дістаючи за це право вільної торгівлі спиртними напоями. У 1859 р. прибуток державної казни від податку на спиртне становив близько 40% усіх надходжень державного бюджету. Міністр фінансів називав цей податок "перлиною імперських прибутків"[6]. Найбільш розвиненим цей промисел був саме у так званих "привілейованих" губерніях, до числа яких належала і Київська. Якщо у Великоросії і Сибіру на один шинок припадало 1800 і 1900 чоловік, то в "привілейованих" губерніях – 329[7]. "Винництво призвело Малоросію до цілковитого виснаження…" – записав імператор Олександр I, побувавши у 1816 р. в Києві[8].

Найчастіше єврейські підприємці не були власниками шинків, а орендували їх у поміщиків. Стосунки приходського духовенства з орендарями складалися по-різному. Зрідка священики і самі виступали у ролі власників питних закладів, також наймаючи орендарів. Ясна річ, що поміщики далеко не завжди лояльно ставилися до конкурентів. Так, наприклад, священик м. В'язовки на своїх 14 десятинах землі в 1863 р. збудував питний заклад і мав від нього прибуток більший, ніж граф Потоцький з кількох тисяч десятин, оскільки спиртні напої в першого продавалися дешевше, ніж у шляхтича. Управляючий маєтком француз Шашер відшукав закон, згідно якого священнослужителі мали право лише володіти землею, а не будувати там будинки. А тому, заручившись підтримкою станового пристава Ясногурського, скинув із хати священика дах. Сталося це в неділю перед літургією і послужило приводом для гучного скандалу в єпархіальній пресі[9].

Траплялося також, що православні священики використовували шинки місцевих панів для користі своєї церкви. Відомо, що до кінця 50-х років XIX ст. початкова освіта в Російській імперії була малорозвинена. Київській єпархії належала честь відкриття першої постійної мережі шкіл, велика частина яких існувала до 1917 р. Поштовх цьому процесу було дано у м. Білій Церкві, де місцевий священик П.Г.Лебединцев відкрив перші чотири школи. А оскільки коштів на цю справу не вистачало, то священнослужитель зібрав мирян, які постановили додавати по 20 копійок на кожному відрі горілки, що відпускалася для них через шинок панською економією[10]. Звичайно, з етичної точки зору ставити добробут місцевих шкіл у залежність від алкогольних запитів мирян було не найкращим виходом зі становища. Саме тому в подальшому П.Лебединцев вирішив відмовитися від цього надійного джерела прибутків. Але приклад подіяв і у "першопроходця" масової церковно-приходської освіти знайшлося багато послідовників.

У більшості випадків стосунки духовенства з шинкарями не були безхмарними. Шинкарство швидко поширювалося і часто навіть у зовсім малолюдних присілках, де не було навіть приписної церкви, функціонував шинок, а то й кілька. Існувало також таємне шинкарство, котре не враховувала офіційна статистика.

Як правило, шинки зводилися у найбільш людному місці населеного пункту – поруч із церквою, що далеко не завжди подобалося священнослужителям. Внаслідок скарг духовенства шинки заборонили будувати ближче, ніж за 40 сажнів від храмів. Проте це законодавче обмеження нерідко порушувалося. Наприклад, в 1866 р. в м. Умані шинок знаходився за 20 сажнів навпроти входу до Михайлівської церкви. Орендарем питного закладу був єврей Проскуровський, котрий, згідно скарги священика, торгував

горілкою ще й у власному будинку. Сусідство шинку спричиняло "безчиння, крики, лайку <…> в недільні та святкові дні"[11]. У той же час біля іншої уманської церкви (Миколаївської) було відразу два шинки, які розташовувалися ще ближче – за 10 сажнів від храму. Довгих чотири роки скаржилися священики цих храмів на шинкарів, поки домоглися обіцянки губернської влади виправити становище.

Подібна ситуація була і в іншому повітовому центрі – Радомишлі, де шинкар викликав невдоволення не лише православного священика, а й римо-католицького ксьондза. Тут міщанин Яків Розенфельд відкрив у своєму домі торгівлю яловичиною. А оскільки будинок перебував недалеко від Троїцького собору та костелу, то запах м'яса заповнював обидва храми. Крім того, біля м'ясної лавки збиралися зграї псів. Вони порушували спокій під час богослужіння, нерідко нападали на людей, які йшли до церкви[12]. На скаргу православного священика радомишльська повітова поліція повідомила, що оскільки ці лавки зручніші для покупців, ніж попередні, що перебували на периферії міста, то вона не буде вживати заходів. Внаслідок цього київський митрополит знову змушений був турбувати губернатора.

У м. Межирічах Черкаського повіту становий пристав взагалі відмовився розглядати скаргу священика на шинкаря, котрий розгорнув свою діяльність біля самої церковної огорожі. Після втручання губернської влади шинок через кілька років таки знесли, а приставу оголосили попередження і сувору догану[13]. У м. Хабне Радомишльського повіту священик довго і безрезультатно випрошував у економії порожній будинок для приходської школи. Проте власник замість цього відкрив там шинок, найнявши орендаря-єврея. Оскільки будинок перебував біля самого храму, то настоятель скаржився в поліцію, але мав тільки самі неприємності. Допомогли лише скарги мирян, котрим нічний гамір у шинку заважав спати[14].

Священнослужителі однаково скаржилися і на шинки, і на лавки, в яких також часто торгували горілкою. Представники ж місцевої влади нерідко перебували в товариських стосунках з шинкарями, через що скарги духовенства не мали результатів. Священики як ніхто інший відчували сумні наслідки поширення шинкарства, наприклад, через сповідь. Шинки часто були центрами злочинності. Іноді жертвами цих злочинів ставали і самі шинкарі. Наприклад, в 1878 р. в м. Білій Церкві 13 відвідувачів шинку до смерті побили єврея Овсія Лівака. Палата кримінального суду не була надто суворою до убивців – їх усіх після двох тижнів арешту було відправлено на єпитимію до місцевого священика. Вирок вмотивовувався тим, що білоцерківці не мали наміру його вбивати, а хотіли лише побити[15].

Щоправда, у скаргах священнослужителів постать шинкаря не виглядає такою беззахисною. Майже всі скарги священиків на шинкарів, що зберігаються в архівному фонді духовної консисторії, написані з міст. В селах, де в XIX ст. проживала більшість населення, шинкар був вельми впливовою особою. Сільські священнослужителі писали, що "зробити донос на сільського шинкаря – це значить накликати собі на все життя різноманітних бід. Досвід свідчить, що можна завдати сильної образи волосному старшині, сільському старості і писарю, навіть священику чи причетнику, але шинкарю – це дуже незручно"[16], оскільки останній може налаштувати проти будь-кого і місцеву владу, і всіх впливових клієнтів питного закладу. А тому, як підсумував один із благочинних Липовецького повіту, про скарги сільських священнослужителів "особам і закладам, на які покладено нагляд за питною торгівлею, і думати важко, оскільки можна потрапити в біду, опинившись між молотом і ковадлом"[17].

Подібних міркувань у рапортах священиків до консисторії зустрічається чимало. Вони не були виявами антисемітських настроїв духовенства, оскільки мали насамперед соціальний ґрунт і були спрямовані не проти єврейства, а проти найгірших виявів шинкарського промислу. Коли по губернських містах в 1881 р. прокотилася хвиля єврейських погромів, то за наказом губернатора все духовенство єпархії мало в обов'язковому порядку "пояснювати мирянам <…> невідповідність християнському вченню всяких насильницьких заходів проти іновірців взагалі і проти євреїв зокрема"[18]. У міста з семітським населенням були скеровані найдосвідченіші священики для "заспокоєння народу". В "Київських єпархіальних відомостях" друкувалися зразки антипогромних проповідей, складені найкрасномовнішими проповідниками єпархії. Профілактична робота проводилася духовенством і там, де не було ніяких спроб погромів, а єврейське населення проживало у двох-трьох дворах.

Далеко не всі духівники винуватцем поширення пияцтва вбачали шинкаря. Чимало священиків основною причиною вважали і "природню схильність простолюду до пияцтва", при якій будь-які заходи священнослужителя "стосовно хоча б <…> припинення нічних розгулів п'яної сільської молоді <…> ні для кого не вважаються обов'язковими та розцінюються як намір попа обмежити волю громадян"[19]. Таврують священнослужителі і бездіяльність місцевої влади, при якій "із селянами в шинку неодмінно присутні сільський старшина, писар і сотник"[20]. Водночас, з багатьох місцевостей надходили рапорти про те, що в їхніх приходах пияцтва як явища не існує, а спиртне миряни вживають лише у зв'язку зі святами та подіями. Тобто, в таких населених пунктах наявність шинку не вважалася духовенством негативним явищем. Визначали священики й інші шляхи поширення пияцтва серед мирян єпархії, рапортуючи, що "найняті до нас на заводи і всякого роду великі підрядні роботи російські кацапи показують нам вражаючі зразки народного російського пияцтва. Наш же мужик-малорос <…> теж охоче проводить час у шинку, але більшою мірою його тягне туди компанія, безмежне пияцтво до повалу в нього не в моді"[21].

Але як би духівники не визначали міру впливу шинкарства, всі вони сходилися в тому, що результати розповсюдження пияцтва серед мешканців Київщини були досить серйозними і потребували уваги світської влади. За підрахунками благочинного 4-го округу Липовецького повіту в населених пунктах, де були підлеглі йому священики, спостерігалася така ситуація: серед 100 господарів, як правило, було 30 таких, що часто відвідували шинок, 15 – щодня; нараховувалось 5 – 7 осіб, хворих на алкоголізм[22]. Постійні відвідувачі шинку, за повідомленням іншого священика, "тримають в страху все село своїм нахабством, у них шукає опори сільська влада, від них залежить вибір посадових осіб на сільських зборах, вони є вершителями справ громади і можуть налаштувати її проти будь-якої особи, котра їм чимось не догодила"[23].

Подібна ситуація вимагала енергійного втручання. Приходські священнослужителі пропонували цілий ряд заходів. Серед них – заборона землевласникам скликати мирян на толоки за горілку; недопущення сільських любителів алкоголю на громадські збори; скорочення 6-денних весіль до 1 – 2 днів; друк і розповсюдження священиками літератури, що пропагувала тверезий спосіб життя, активне проповідництво останнього в храмах тощо.

Найзавзятіші ж духівники ще на початку 60-х років XIX ст. вирішили на практиці створити конкуренцію шинкарству, відкриваючи у своїх приходах товариства тверезості та влаштовуючи при них чайні з бібліотеками. Тоді ж миряни деяких сіл на знак вдячності за звільнення від кріпацтва складали священикам урочисту обіцянку "не вживати гарячого вина"[24]. Після кількох таких випадків губернське правління навіть поцікавилося у Київської духовної консисторії, чи мають право священнослужителі приймати подібні обіцянки. Тоді ж виникло і кілька товариств тверезості, проте проіснували вони недовго. Більш життєздатними виявилися осередки, що виникли у кінці 80-х рр. Характерно, що на Київщині вони виникали саме там, де в них була найбільша потреба – біля населених пунктів, розташованих поблизу цукрових та винокурних заводів.

Одним із перших до консисторії надійшло повідомлення про організацію священиком товариства тверезості у с. Малих Степанцях Канівського повіту. Відкривали його з урочистостями. У храмі відбувся молебень і перших 30 членів товариства, приклавшись до ікони, привселюдно дали обіцянку не вживати алкогольних напоїв. Незабаром число членів товариства зросло до 100. Пізніше подібні товариства почали виникати в інших містах і селах єпархії. Найбільш активними в цих товариствах були жінки. Духовенство, спираючись на активістів, розповсюджувало популярні видання про шкідливість алкоголю, публікувало статті для родинного читання. Товариства діяли за статутами, які складали колективно. Статути, прийняті пізніше, не були дуже суворими. Так, члени товариств мали давати обіцянку не вживати алкоголю не назавжди, а на певний період, поновлюючи її після закінчення терміну. Почали приймати до організацій і підлітків, котрим виповнилося 14 років. Порушників статуту карали стягненням штрафів. У великих населених пунктах при товариствах засновувалися чайні та їдальні, відкривалися бібліотеки. Прибутки з цих закладів громадського харчування передавалися на потреби церковно-приходських шкіл. При товариствах нерідко влаштовувалися різноманітні розважальні заходи. Така бурхлива діяльність звернула на себе увагу світської влади. Заступник міністра внутрішніх справ переконував обер-прокурора Синоду, що відкривати такі товариства у Київській єпархії може лише губернатор, а не приходські священики. Крім того, високопоставленому чиновникові не подобалося існування штрафів у товариствах. Проте обер-прокурор К.Победоносцев відстояв підлеглих священнослужителів, відвернувши поліцейське втручання в цю справу. Київський же губернатор активно підтримав духівників у їхніх починаннях. Так, наприклад, для Богуславського осередку він виклопотав особистий дозвіл імператора на ділянку землі, котра стала безкоштовною власністю товариства. Миряни ж зібрали кошти і вибудували на ній двоповерховий будинок, у якому містилися чайна, готель для гостей і зал для позаслужбових релігійних бесід[25].

Таким чином, у більшості випадків протидія духовенства наслідкам єврейського шинкарства не мала виразної спрямованості проти самих шинкарів. Боротьба священиків за тверезий спосіб життя прихожан оживила церковне життя, надала йому нових цікавих рис.

---

[1]Див. Наприклад: "Вопрос о евреях // Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). – 1863. – № 2. – С. 42 – 49; Шестопал М. Євреї на Україні. – К.,1999. – 192 с.

[2]Шестопал М. Вказ. праця. – С. 66.

[3]Антонов В., Воронов А. Памятная книжка Киевской епархии. – К., 1882. – С. 261 – 262.

[4]Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1867. – № 17. – Часть официальная. – С. 159 – 160.

[5]Памятная книжка Киевской губернии на 1894 г. – К., 1894. – С. 34 – 37.

[6]Шестопал. Вказ. праця. – С. 90.

[7]Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959. – С. 225.

[8]Там само, с. 224.

[9]Лебединцев П.Г. Сельское духовенство и уездная полиция или заметка о том, как в 1863 г. становой пристав машиной сорвал крышу с дома православного священника // КЕВ. – 1864. – №9. – С. 292 – 293.

[10]Лебединцев П.Г. Открытие первых школ в Киевской губернии // КЕВ. – 1864. – № 12. – С. 395.
[11]Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 127. – Оп. 838. – Спр. 133. – Арк. 1 – 1 зв.
[12]Там само. – Оп. 1041. – Спр. 265. – Арк. 2 – 3 зв.
[13]Там само. – Оп. 842. – Спр. 259. – Арк. 2 – 8.
[14]Там само. – Оп. 313. – Спр. 319. – Арк. 2 – 4.
[15]Там само. – Оп. 768. – Спр. 583. – Арк. 2 – 6.
[16]Там само. – Оп. 690. – Спр. 1254. – Арк. 90 – 91.
[17]Там само. – Арк. 57.
[18]Там само. – Оп. 685. – Спр. 463. – Арк. 3.
[19]Там само. – Оп. 690. – Спр. 1254. – Арк. 9.
[20]Там само. – Арк. 9 – 10.
[21]Там само. – Арк. 58.
[22]Там само. – Арк. 58 – 59.
[23]Там само. – Арк. 90 – 91.
[24]Там само. – Оп. 666. – Спр. 178. – Арк. 1 – 3.
[25]Там само. – Оп. 866. – Спр. 50. – Арк. 4 – 6.

Лідія МЕЛЬНИЧУК
Вінниця

ДИНАСТІЯ ПОДІЛЬСЬКИХ ГОНЧАРІВ – ЯКИМА ТА ЯКОВА ГЕРАСИМЕНКІВ

Поділля – найбагатша з погляду художньо-стильових особливостей зона української народної кераміки[1]. Наявність високоякісної сировини: глини, глею, первісного каоліну, багатовіковий досвід подільських майстрів сприяли формуванню своєрідних гончарних традицій краю та його славетних осередків.

Історія увічнила імена багатьох самобутніх майстрів Поділля: Івана Тарасовича Гончара, Прокопа Лавренюка-Полив'яного, Якова Бацуци, Тимофія Небесного, Олександра Ганжі та інших талановитих митців, з-поміж яких почесне місце посідає династія бубнівських гончарів – братів Якима та Якова Герасименків. Село Бубнівка подібне до тисяч сіл України. Ця земля викохала багатьох майстрів, цілі династії гончарів, чиї імена увійшли в історію народного мистецтва, а вироби вражають своєю досконалістю і витонченістю. Ще й зараз третина мешканців села носить прізвище Гончар. Глибокі гончарні традиції, досвід, самобутній талант майстрів сприяли перетворенню Бубнівки в один з найвідоміших гончарних центрів не лише Південно-Східного Поділля, а й усієї України.

Як свідчать документи, перше поселення на території сучасної Новоселівки (первісна назва Гончарівка), що злилася з Бубнівкою в одне господарство, виникло в XVI ст. За розпорядженням графа Потоцького, який володів цим краєм, з Умані на землі, багаті гончарними глинами, було завезено кілька сімей гончарів-відселенців, що й започаткували нове поселення на лівому березі річки Соб. Відповідно і назва села відображає цю подію – Новоселівка. За переказом, першими графськими поселенцями були гончарі Осадчий, Петух та Іванченко[2].

У XVII ст. з'являються письмові згадки про гончарний промисел Бубнівки, який зароджується і стає відомим, власне, з появою самого села[3]. Є підстави стверджувати, що розвиток гончарства в Новоселівці, пошук нових родовищ гончарних глин, освоєння у зв'язку з цим сусідніх земель, розширення поселення гончарів на протилежному правому березі річки Соб і призвели до заснування села Бубнівка. Старожили розповідають: "Як світ світом – тут люди займаються гончарством. В Бубнівці гончарство здавна – відколи Бубнівка, відтоді й гончарство. Через те й фамілія скрізь "Гончар". З гинших сел поприходили і тут гончарами проявились, через це гончарами й прозвали"[4].

У XVI – XVII ст.ст. Поділля перетворюється в один з найбільших гончарних центрів України. Інтенсивно розвиваються міські цехові та панські гончарні, зміцнюється і розширюється їх зв'язок з сільським гончарством, яке запозичає кращий досвід міських і панських майстрів. Сільські гончарні часто стають місцем праці для багатьох із них.

Гончарство для бубнівчан було сімейною справою. За часів кріпацтва шість господарств мали гончарні[5]. Цілими родинами працювали вони біля кругів та випалювальних печей, змалечку привчаючи й дітей до важкої і виснажливої гончарської праці. Спеціалізувались, в основному, на виготовленні неполив'яного ужиткового посуду: мисок, полумисків, макітер, горшків, глечиків, куманців тощо. Знали майстри і архітектурно-декоративну кераміку: вже в XVII ст. тут зустрічаються круглі кахлі, так звані "тафлі", що нагадували собою тарілки і традиційно вмащувалися в глинобитну піч або ж закривали отвір комина. У старовину такими круглими, прямокутними, восьмикутними і т.п. плитами, оздобленими

© Л.Мельничук

геометричними і рослинними орнаментами, вистелялась в Україні глиняна підлога. Особливе місце в роботі гончарів займала керамічна іграшка: “баранчики”, “коники”, “півники”, “гусочки”, “баришні”, “москалі”, а також різні антропо- і зооморфні фігурки з глини, твори дрібнопластики: іконки, хрестики тощо.

Прикметною рисою бубнівського гончарства цього періоду було виготовлення дуже великих за розмірами горщиків (“для оказій”), яке перестало існувати наприкінці минулого сторіччя. Етнографічні пам’ятки початку ХХ ст. свідчать про те, що причинами занепаду такого виробництва було зубожіння селянства, адже цей посуд виготовлявся здебільшого для якихось великих подій, та втрата навичок для виготовлення і випалювання великого посуду[6].

Знали бубнівські майстри і полив’яну кераміку, яка прижилась тут у XVIII ст. Цьому значною мірою сприяло створення багатієм Арехтою Гончарем керамічної майстерні, в якій працювали кращі бубнівські майстри – гончарі, наймані робітники-челядники та учні, яких у Арехти було чимало. Успадкував і продовжив справу батька син Семен, який сам був добрим майстром і багато сил докладав до того, щоб керамічна майстерня успішно працювала.

На утвердження і розвиток у Бубнівці традицій полив’яної кераміки вплинуло запозичення досвіду самобутніх талановитих кріпосних гончарів – Федора Лавренюка і Василя Кібличського. В першій половині XIX ст. поміщики, що володіли майже усіма землями Поділля, самовільно перегонили з насиджених земель на нові місця проживання цілі села. Під час одного з таких переселень потрапив з містечка Кіблич у сусіднє з Бубнівкою село Жерденівку гончарний підмайстер, кріпак панів Ярошинських – Федір Лавренюк, який і завіз секрет виготовлення свинцевої поливи. З Жердинівки від Федора Лавренюка мистецтво полив’яного посуду поширилось і в інші осередки – Бубнівку, Крищенці, Куни. Слава про Лавренюка – майстра полив’яних виробів – швидко рознеслась сусідніми селами. До нього потягнулись учні. Лавренюка прозвали – “Полив’яний”. Цей титул зберігся і за його спадкоємцями – сином Силою та внуком Прокопом[7]. Федір Лавренюк-Полив’яний ще до 1861 р. отримав волю “за искусное художество и мастерство”, про що свідчила грамота, яку зберігав онук[8].

Від Сили Жерденівського прийшло мистецтво полив’яної кераміки і в Бубнівку. Найбільш талановитим учнем і послідовником гончара став бубнівський майстер Андрій Гончар (1823 – 1926 рр.), якого справедливо називають засновником бубнівського розписного гончарства. Юнаком, ще за панщини, він утік у Гайсин, став гончарним челядником, навчаючись у цехового майстра Сили Жерденівського. Працював після навчання у Бубнівці. Досконало засвоїв секрети поливи, опанував складну техніку кольорових підполивних розписів, заслуживши титул засновника бубнівської гончарної підполивної орнаментики[9]. Дослідник подільського гончарства, співробітник Центрального Музею Народознавства у Москві Ю.С.Самарін, оцінюючи внесок А.Гончара у розвиток народної кераміки, зазначав у 1929 р., – що він створив надзвичайно багатий і яскравий “бубнівський” стиль виробів, які мають народне коріння[10].

Різноманітні за формою та оздобою вироби бубнівського майстра та його учнів користувалися великим попитом. Вони вирізнялися декоративним орнаментом, у якому переважали великі квіти ліроподібної форми, “сосонки”, “косиці”, “виноградне гроно”, “індичий хвіст”, фантастичні істоти, подібні до ящура, “риби”, птахи, хрести тощо. Особливо славилися бубнівські миски і тарілки коричневої поливи з орнаментом із квітів та виноградних кетяг, який займав усе дно посуду або ж розміщувався широкою полосою по краю виробу.

На ярмарках у Кам’янці, Бару, Китайгороді, Браїлові, Києві, Балті, Херсоні та інших містах України витвори рук бубнівчан, успішно конкурували з роботами опішнянських та косівських умільців. По селу і донині ходить давній переказ, що про їхні вироби народ склав приказку: “З гарного посуду і пересол смачний” (зі слів Фросини Міщенко – заслуженого майстра народної творчості України, 1995 р.). Вироби бубнівських майстрів, завдяки їх міцності і досконалості, користувалися попитом і далеко за межами батьківщини, вивозились у Бессарабію, до Румунії, Туреччини, Австрії.

Традиції гончарства Герасименки успадкували від Андрія Гончара. Він був досить заможною людиною. Саме він – онук Арехти Гончара разом з братом Йосипом успадкували керамічну майстерню діда. А.Гончар мав млин, а ще один орендував 40 років у поміщика. Для виготовлення керамічних виробів наймав до десяти челядників, які виробляли по сто мисок у день. Сам А.Гончар був зовсім неграмотним, облік вів при допомозі зарубок. Зате був глибоко віруючою людиною й не раз їздив до Єрусалима. На свої кошти він спорудив у селі Свято-Троїцьку церкву, яка була освячена у 1891 р. й функціонує донині.

Прожив Андрій Гончар 103 роки. Своєю творчістю залишив помітний слід в історії народної кераміки. Саме він був фундатором школи бубнівської підполивної орнаментики та династії майстрів, що її продовжували й розвивали. За своє професійне життя митець підготував значну кількість учнів-послідовників, в основному з числа своїх родичів. У 20-х рр. ХХ ст. у с. Бубнівці працювали 28 сімей гончарів, що навчилися від А.Гончара мистецтву полив’яної кераміки[11].

Найвищого художнього рівня досягло бубнівське гончарство у 20 – 30-х рр. ХХ ст. у творчості учнів і послідовників знаного умільця – братів Якима (1888 – 1970) та Якова (1891 – 1969) Герасименків[12].

Першим наставником і учителем майстрів був батько – гончар Агафон Якимович Герасименко (1862 – 1925 рр.), учень Андрія Гончара.

“Від старого батька перейняли ми секрет нанесення контурів малюнка на сиру глину, – згадував у 1956 році Яків Герасименко. – В нього навчилися наносити фарбу, сушити посуд у горні, покривати глазур'ю. Але найголовніше – він навчив нас любити малювати народні українські орнаменти”[13].

Сім’я жила бідно і тому Агафон Якимович став змалку прилучати синів до глини. Першим почав допомагати батькові Яким. Його талант проявився, перш за все, у формуванні посуду. Це дало відчутну допомогу сім’ї. З часом батько почав прилучати до глини і молодшого сина – Якова. Здібності хлопець виявив у оздобленні та розписі посуду. Минули роки і брати стали працювати самостійно, успадкувавши від батька багатовікові навички і кращі традиції бубнівських майстрів. Усе життя працюючи над удосконаленням технологічного процесу, розширюючи асортимент виробів і збагачуючи їх оздоблення, вони піднесли гончарські традиції на ще вищий рівень. Виготовляли вони вироби для повсякденного сільського побуту (миски, горщики, глечики, макітри, ринки, друшляки, вареничниці, барильця, банки-холодушки, куманці, посудини різного призначення), дитячі іграшки (“цяцьки”), каганці, “ліхтарі” на свічки, “баньки, що ставити на живіт” та інші речі, що й донині вражають доцільністю й вишуканістю форм, якістю технічного виконання. Герасименківський ужитковий посуд користувався великим попитом з-поміж односельців і шанувальників їх таланту, що з’їжджалися в Бубнівку з усіх-усюд. Герасименки самі продавали свої вироби. Бубнівчани згадують, що “... в 20 – 30-х рр. все село в їхніх макітрах мак терло, в їхніх горщиках борщ та кашу варило. А що миски були – складеш на мисник, не налюбуєшся, вся хата у квітках, у птицях різних... Вони надзвичайно гарно посуд розписували” (зі спогадів Т.Є. Червінко, 1994 р.).

Використовуючи сформовані впродовж століть типи пластичних розв’язань творів та їх композиційне оформлення, бубнівські митці суттєво збагатили розпис кераміки яскравими рішеннями, введенням нових, раніше не застосовуваних елементів та мотивів, розробкою невідомих тем і сюжетів. Мистецька діяльність братів Герасименків ґрунтувалась на традиційній народній основі. Проте вони не копіювали старовинних зразків, а творчо переосмислювали художню спадщину. Виразно це простежується на виробах, виконаних у період їхнього перебування в Києві, куди митців запросили у 1935 році разом з багатьма іншими відомими майстрами до роботи в Центральній експериментальній майстерні, що займалася підготовкою Першої республіканської виставки українського народного мистецтва.

Майстерню при Київському державному музеї українського мистецтва на території Печерської лаври називали ще Лаврською школою. Вона була заснована з ініціативи Наркомосу УРСР в 1934 році для народних майстрів, які б працювали над створенням експонатів майбутніх художніх виставок у Києві, Москві, Ленінграді. Керівником Лаврської школи був Володимир Миколайович Гагенмейстер – графік та мистецтвознавець народного мистецтва. Для слухачів школи читали лекції, проводили практичні заняття з історії мистецтва, технології, композиції відомі учені, діячі культури. Основним принципом навчання було не заважати, не втручатись у “святая святих” – творчий процес, а лише при нагоді бути порадником, консультантом.

У Лаврській школі під одним дахом працювали майстри з різних куточків України. Між митцями відбувався жвавий обмін досвідом і традиціями. Майстри різнилися і за фахом: з-поміж них були керамісти, ткалі, розписувачі. Ця обставина давала кожному можливість перевірити свої здібності в новій техніці. У майстерні Яким та Яків Герасименки творчо спілкувалися з такими відомими рукомесниками, як Іван Гончар, Марія Приймаченко, Параска Власенко, Олександра Прядуненко, Олександр Вовк, заслуженим майстром народної творчості України Омеляном Железняком, котрі, як і бубнівські гончарі, стали славою українського народного мистецтва[14].

Безцінний досвід єднання творчих зусиль народних та професійних майстрів вилився у прекрасний результат – успішну підготовку і проведення ряду показів творів слухачів школи, серед яких особливе місце посідає Перша республіканська виставка українського народного мистецтва. Експозиція відкрилась 1936 року. Брати Герасименки, як згадував пізніше Яків Агафонович, “постарались не осоромити рідного села”[15]. Більше сотні предметів, виконаних їх руками, експонувались у центрі зали, яка була відведена народним умільцям Вінниччини. Серед герасименківських робіт найпочесніше місце займали столовий та чайний сервізи, які були замовлені майстрам ще за рік до відкриття виставки. Це були перші в історії українського гончарства сервізи столового посуду, що відзначалися нестандартністю форм, оригінальністю орнаментального оздоблення і були розраховані на потреби не тільки сільського, а й міського споживача. Митці широко використовували старі традиційні форми.

Глеки, миски, чайники, чашки, супниці, куманці та інші предмети сервізів дістали високу оцінку на виставці. Брати Герасименки були удостоєні високих нагород – дипломів першого ступеня. За успіхи в художньому оздобленні керамічних виробів їм також були присвоєні звання заслужених майстрів народної творчості. Оцінюючи результати Першої республіканської виставки декоративно-прикладного мистецтва і успіх бубнівських гончарів, Л.Берг у 1936 році писав: “Брати Герасименки зберегли і донесли до нас кращі традиції свого гончарського роду: благородну і гармонійну форму, різноманітний високохудожній рослинний орнамент, відмінну якість маси і фарб... В сервізі поряд з куманцями і полумисками вживаються масляниці, цукорниці, десертні тарілки і навіть підставки для виделок і ножів”[16].

Вироби, які демонструвалися на виставці, засвідчили про значний якісний крок вперед у розвитку традицій бубнівського гончарства. Саме завдяки цьому показу витвори бубнівських умільців і знайшли шлях на виставки, що відбувалися далеко за межами України. У ті ж 30-і роки вони експонувались у Німеччині, Франції, Чехо-Словаччині, Австрії, а в Парижі та Лондоні були удостоєні найвищих нагород – золотих медалей.

Пізніше, уже в 60-і роки, згадуючи про цей період у своєму житті, майстри розповідали: "У майстерні, поряд з традиційними куманцями, бочечками, баранчиками, ми виготовляли предмети нового побуту. Але найбільше нам подобалося виготовляти чайні, столові та молочні сервізи, які прикрашали орнаментом. А скільки було радощів, коли нас запрошували на республіканські виставки народної творчості. Світу побачили, людей теж. А наші вироби завжди подобались"[17].

Під впливом виставки та успіху на ній митців з Поділля у 1938 р. з ініціативи Всеукраїнського об'єднання "Укрхудожспілка" в селі Новоселівка було створено артіль імені Комінтерну, яку очолили талановиті гончарі. Яким та Яків Герасименки дуже багато зусиль доклали для налагодження її роботи, залучаючи до праці в артілі інших обдарованих майстрів – Прокопа Гончара, який був у спілці з братами і випалював їх вироби, Івана Осадчого, котрий, як свідчать односельці, "вмів працювати так, як Герасименки", та інших керамістів[18]. При артілі було відкрито школу, яка займалася підготовкою молодих гончарів. Великої уваги тут надавали оволодінню навичками художнього декорування, розпису виробів, освоєнню технологічних особливостей, які склалися в кращих традиціях гончарного осередку. Але налагодити роботу артілі на повну силу так і не вдалося. Розпочалась війна. У повоєнний 1946-й рік артіль знову було відкрито[19]. Разом з братами в артілі працювало ще 14 сільських гончарів, які виготовляли й художньо оздоблювали глечики, миски, макітри, інший ужитковий посуд, попит на який був досить великий.

Бригадирував Яким Герасименко. За його зразками здійснювали "серійний" випуск продукції. Яків Герасименко працював художнім керівником. При виготовленні посуду майстри творчо використовували прості й досконалі форми старовинних гончарних виробів, створювали нові художні речі, прикрашаючи їх тонким рослинним орнаментом, який поєднувався з найпростішими геометричними фігурами.

Поруч з досвідченими майстрами оволодівали мистецтвом художньої кераміки й учні – вихованці місцевої школи та молодь села. До 20-ти юнаків та дівчат навчалися майстерності у відомих гончарів. Серед них – М.Збрицька, А.Гончарук, М.Бабак, Ф.Міщенко, які поєднали своє життя з гончарним мистецтвом.

Незважаючи на скрутний повоєнний час, примітивне технічне оснащення артілі, нестачу відповідної поливи, утиски з боку адміністрації, колектив жив і творчо працював. Біда прийшла у 1958 році. Обласним структурам влади видалося нерентабельним це підприємство. І спершу – збільшили норми виробітку до опішнянських. Але годі було сподіватися на те, що бубнівська артіль, де навіть електроенергією не користувались, зможе зрівнятися у виробництві з механізованою фабрикою. Майстрам та учням ледве наполовину вдавалося виконувати нереальний, штучно завищений план. Майстерню стало лихоманити. Гончарі, аби хоч трохи зарадити справі і поліпшити фінансовий стан артілі, почали самі заготовляти дрова й копати глину. Вал і план стали на перешкоді творчості, вели до занепаду промислу. В 1958 році артіль перестала існувати. Майстерні буквально розтягли. Справжні майстри, у тому числі й Герасименки, продовжували, в міру своїх сил, творити в домашніх умовах, ще не раз посилали на виставки свої вироби й отримували за них нагороди. Бубнівський гончарний промисел після розвалу артілі поволі перетворювався знову на кустарний[20].

Аналогічна ситуація склалася не тільки в Бубнівці. На початку 50-х років у мистецтві цілого ряду гончарних промислів України помітно відчутний спад. Вульгарні соціологи та вірні слуги командно-адміністративної системи вбачали в гончареві-реміснику небезпечного одноосібника, який, як тільки дати йому волю, реставрує в країні капіталізм. Тому й був установлений для нього режим найменшого сприяння і найбільшого утиску непомірними податками.

Після закриття майстерні дехто з бубнівських гончарів змінив свою професію, інші ж, як і брати Герасименки, постаріли й відійшли від справ. Один з найбільш талановитих учнів народних умільців Микола Бабак став завклубом. Фросина Міщенко – племінниця Якима і Якова – була засуджена на 6 місяців примусової праці в колгоспі за те, що самовільно працювала в артілі гончарів. Залишилося лише троє кустарів-одинаків, які на кожному ярмарку продавали звичайні сірі горщики – без розпису і поливи[21].

Сумними і принизливими були останні роки життя славетних бубнівських майстрів. По-перше, вони були позбавлені можливості творчо працювати, без чого не уявляли свого життя. А по-друге, в умовах бідності й безпам'ятства доживали свій земний вік. Останнім місцем роботи для Якова Агафоновича було сторожування в магазині. Зі сльозами на очах розповідав він кореспондентові гайсинської районної газети "Трибуна праці" в 1967 році про ті приниження, які випали на його долю: "Бригадир восени погрожував: "Не здасиш, старий, картоплі, не дам підводи дров привезти"[22]. Ні про яку допомогу чи пошану до славетного майстра не було й мови.

Ще за життя відомих майстрів промисел поволі вмирав, втрачав набуті у віках традиції. Та залишились

учні, ентузіасти гончарства, які намагалися привернути увагу людей до згасаючого керамічного осередку, наголошували на його національній вартості. У 60-ті роки питання відродження промислу вже не викликало владних заперечень, зупинка була хіба що в неможливості подолати ідейну несумісність індивідуального характеру творчості гончара з суспільною системою соціалістичного виробництва. Врешті-решт під тиском громадськості з 1969 року в Бубнівці почала діяти експериментальна гончарня. З перших же днів існування перед нею було поставлене суперечливе завдання: розвивати творчість у дусі мистецьких традицій старих майстрів, базуючись на усуспільненому виробництві, тобто валі та інших планових показниках. Гончарня знову стала спеціалізуватись на виготовленні макітер. Бубнівська майстерня підпорядковувалась Вінницькому експериментальному заводу обласного управління місцевої промисловості, котрий відразу ж довів гончарям план випуску продукції – понад 40 тисяч одиниць у півроку. Для трьох майстрів, трьох учнів, одного робітника, які визначали весь склад колективу, завдання були явно нереальними[23].

Пам'ятаючи долю попередньої артілі, досвідчені бубнівські керамісти вичікували й не поспішали запропонувати свої послуги. Навіть Микола Бабак, який справедливо вважався одним з найталановитіших учнів Герасименків, продовжував завідувати клубом. Славився своїм умінням і син Якова Герасименка – Дмитро. Але й він не наважувався міняти професії – столярував, хоч і часто відвідував гончарню, бо руки тяглись більше до глини, ніж до дерева. Гончарі добре відчували, що з перших днів свого існування майстерня знову перетворюється в ремісничий цех ширпотребу. Керівники Вінницького експериментального заводу турбувались не про саму ідею відродження слави і традицій бубнівської кераміки, а лише про рентабельність і план. Але вже давно відомо, що поняття "рентабельність" і "мистецтво" – несумісні. До того ж не можна змусити справжнього митця робити ремісничі одноденки. Бубнівка вже мала гіркий досвід минулого, коли Герасименків зобов'язали виготовляти посуд для отрутохімікатів.

Однак попри всі негаразди й труднощі промисел поволі відроджувався. До майстерні повернулося кілька обдарованих гончарів – Ф.І.Міщенко, Д.Я.Герасименко, І.П.Дитяк. А.Ф.Гончар. У 1969 році було засновано й школу для підготовки гончарів "у герасименківському дусі", в яку влилися М.Сіденко, М.Шпак, Ф.Кавун, Н.Кавун, Т.Цибенко, П.Волощук, Н.Гончарук, П.Гончар, Є.Гончар, Є.Ляненко, В.Гнатуш, М.Момот, В.Живко та інші. Впродовж 20 років завідував цехом інвалід Великої Вітчизняної війни О.К.Пєтух. Саме завдяки мудрості й відданості справі відродження промислу цієї людини, таланту майстрів та їх учнів вдалося зберегти кращі традиції гончарства у Бубнівці. Овсій Кирилович часто повторював: "Макітри можуть робити всі, а так, як Герасименки, не навчишся. То – таланти", або "Талант, знаєте, не передається у спадщину, як калитка з грішми. Він або є, або його нема"[24]. Було в цеху і особливе місце – велика скриня, куди ховав Овсій Кирилович кращі художні витвори рук майстрів, аби зберегти. Не для кожного ока вони були доступні, бо впродовж всього свого існування цех у першу чергу працював на план, штампуючи макітри, підвазонники, горщечки для закладів громадського харчування. І тільки в позаробочий час дехто з майстрів-ентузіастів "вкрадався", як свідчив О.К.Пєтух, робити художні речі.

Якщо на початку 70-х років ще хоч частково виготовлялись художні вироби (тарілки, баранці, попільниці, глечики, кухлі), то з часом такі майстерні стали спеціалізуватись лише на випуску простого посуду. І вже у 80-х роках кожен бубнівський гончар мав план, виготовляв за день по 80 макітер та підвазонників. Це була основна продукція. Приміром, виробнича програма бубнівського гончарного цеху в 1982 році складала 34 тисячі макітер та 27 тисяч підвазонииків. Якщо врахувати, що в цеху в цей час працювало 5 – 7 гончарів, то зрозуміло, що ні про яку творчість і відродження гончарного осередку керівники Тростянецького промкомбінату, в чиє підпорядкування потрапила Бубнівка з 1980 р., ніяк не дбали.

Гончарі били тривогу. Талановитий майстер Ф.Міщенко через пресу і при будь-якій іншій нагоді намагалася довести керівництву, що конвеєр не дає жодної можливості для творчості.

Умови праці бубнівських майстрів були несприятливими: тісний цех потребував реконструкції, глину місили вручну, тривалий час послуговувались й ручними гончарними кругами і лише згодом їх механізували, а для випалювання посуду замість традиційних дров – "метрівок" – почали застосовувати солярку. Підприємство почало випускати явно гіршу продукцію. Гонитва за планом призвела до того, що вироби більше не покривались поливою і не оздоблювались навіть примітивно-простим орнаментом. Сірі й непривабливі макітри і горщики перестали користуватися попитом, втрачали ринок збуту. Знову, як і за часів герасименківської артілі, гостро постала проблема рентабельності підприємства. Почали докопуватись до причин зниження якості продукції й великої кількості браку. Навіть залучили до цієї справи наукові установи. Висновок здивував усіх: фахівці з Українського науково-дослідного інституту місцевпрому авторитетно заявили, що вся причина у бубнівській глині. То вона "винна" у 84 відсотках браку і через це цех працює збитково. А для того, щоб з печі не йшов суцільний брак, щороку в Бубнівку стали завозити 120 тонн глини з Донбасу[25]. Але й це не вирішило проблеми. Зрозуміло, що причина полягала не в бубнівській глині. Адже Герасименки саме з місцевої глини виготовляли вироби, які справедливо вважаються золотим скарбом в культурі нашого народу.

Цех занепадав. Кращі майстри покинули його стіни. І хоч з 1989 року підприємство було підпорядковане уже Гайсинському райпромкомбінату, зарадити справі не вдалося. Як бачимо, історія знову повторилася. Художній промисел поволі згасав, залишаючись лише в пам'яті односельців та цінителів народного гончарного мистецтва.

Сьогодні промисел переживає складні, але наділені оптимізмом часи. З кінця 80-х років в історії осередку започатковано нову сторінку, пов'язану з відновленням історичних традицій, досвіду відомого гончарного центру. У 1988 р. у Новоселівці відкрито Музей-садибу братів Герасименків, який пропагує гончарство, його видатних майстрів – Якима та Якова та їх послідовників – Миколи Бабака, Фросини Міщенко, Тетяни Шпак, Валентини Живко та інших талановитих гончарів[26].

З 1995 р. на базі осередку стали регулярно проводитись Всеукраїнські симпозіуми – практикуми з народного гончарства "Бубнівська кераміка". У селі побудовано нові майстерні художньо-виробничого об'єднання "Бубнівська кераміка", які введено в дію з осені 1995 р.

При Бубнівській середній школі працює гурток художньої кераміки, яким керує директор Музею братів Герасименків, народний майстер України Т.І.Шпак. 30 учнів навчаються тут виготовляти гончарні вироби. Спочатку свищики у вигляді традиційних пташок та звірів: коників, зозульок, баранчиків, лосів. А далі – посуд, інші художні вироби, на яких, безумовно, цвістиме неповторний орнамент бубнівських гончарів. Бо він уже зараз відроджується, починає набирати силу в творчості молодої генерації майстрів, що утверджуються: А.С.Добжанського – випускника Одеського художнього училища, В.Ф.Мендуся – голови бубнівського гончарного осередку, члена Спілки майстрів народного мистецтва та ін. Нелегким був шлях більшості з них до герасименківської спадщини. Збереження досвіду і традицій славнозвісного гончарного центру не тільки Поділля, а й України. Згадуються слова Олеся Пошивайла – директора Опішненського Державного музею – заповідника українського гончарства: "Лихоліття минуло... Не проспімо ж цей шанс долі!.. Зберімо докупи всі ті незлічимі народні скарби, які дбайливо залишені нам попередниками, але занедбані доживають свій вік на задворках культурного життя України..."[27].

---

[1]Лащук Ю.П. Українські гончарі. – К., 1968. – С.24.
[2]Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф. 1362-с. – Оп. 1-с. – Од. зб. 1. – арк. 5.
[3]Бутник-Сіверський Б.С. Українське радянське народне мистецтво. – К., 1966. – С.88.
[4]Шульгина Л. Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі // Матеріали до етнології. – К., 1929. – Т.2. – С.158.
[5]ДАВО. – Ф. 1362-с. – Оп. 1-с. – Од. зб.1. – арк.5.
[6]Мельничук Л., Мельничук І., Вдовцов М. Бубнівська кераміка. – Вінниця, 1999. – с.11.
[7]Геппенер Н. Жерденівські гончарі Лавренюки-Полив'яні. – К., 1928. – С.6.
[8]Самарин Ю. Подольские гончары. – М., 1928. – С.36.
[9]Бутник-Сіверський Б.С. Українське радянське народне мистецтво. – К., 1966. – С.89.
[10]Самарин Ю. Подольские гончары. – М., 1928. – С.34 – 35.
[11]Там само.– С.35.
[12]Герасименки // УРЕ. – 2-е вид. – К., 1978. – Т.2. – С.539.
[13]Майстри кераміки // Вінницька правда. – 1956. – 2 березня.
[14]Мусієнко П.Н. Школа народних майстрів у Києві // Народна творчість та етнографія. – 1982. – № 3. – С.82.
[15]Гончарі-брати Герасименки // Трибуна праці. – 1965. – 11 вересня.
[16]Берг Л. Гончары // Огонёк. – 1936. – № 21. – С.19.
[17]Відродити славу бубнівських гончарів // Вінницька правда. – 1968. – 17 серпня.
[18]Волошенюк І. Бубнівська кераміка // Комсомольське плем'я. – 1981. – 25 липня.
[19]ДАВО. – Ф. 2700. – Оп. 5. – Од. зб. 57. – Арк. 207 – 209.
[20]Туркевич В. Славилася Бубнівка гончарством // Трибуна праці. – 1967. – 23 листопада.
[21]Мельничук Л., Мельничук І., Вдовцов М. Бубнівська кераміка // Народне мистецтво. – 1997. – № 2. – С.29.
[22]Славилася Бубнівка гончарством // Трибуна праці. – 1967. – 23 листопада.
[23]Волошенюк І. Бубнівський експеримент // Комсомольське плем'я. – 1969. – 15 листопада.
[24]Волошенюк І. Бубнівська кераміка. – 1981. – 27 липня.
[25]Чудний В. У краю старих майстрів // Культура і життя. – 1980. – 15 травня.
[26]Столяренко Б. Музей гончарства // Вінницька правда. – 1988. – 3 липня.
[27]Пошивайло О. Плекаймо древо духовності // Образотворче мистецтво. – 1990. – № 2. – С.13.

Елеонора БАЗДИРЕВ
Дніпродзержинськ

ДІЯЛЬНІСТЬ ЛІТНІХ ЯСЕЛ-ПРИТУЛКІВ В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ XX століття

Характерною рисою правового становища селянки другої половини XIX століття була відсутність *законодавства про охорону материнства та дитинства*. Допомога вагітним жінкам в системі державних медичних закладів майже не надавалася. Число ліжок (лікарських і акушерських) для вагітних жінок та породіль в 1913 р. в Наддніпрянській Україні складало лише 1,2 тисяч, а по всій Російській імперії ця кількість становила 7,5 тисяч. Разом з тим аборти були заборонені, а у випадку їх здійснення, жінки, у відповідності з законом, позбавлялися всіх прав стану та засилалися до Сибіру на поселення[1].

Вагітна жінка не тільки не скорочувала кількості робочих годин, але, навпаки, враховуючи наперед той час, який втратить внаслідок пологів, вона прагнула відпрацювати якомога більше, поки не було перешкоди, і часто її пологи так і відбувалися на полі. Як породілля, вона користувалася доглядом не більше 3-х днів, на четвертий день селянка підіймалася та приймалася за напружену роботу по господарству, ризикуючи набути хронічні жіночі захворювання.

Становище як матері, так і дитини, значно погіршувалися, якщо остання народжувалася в літні місяці (таких народжень був значний відсоток в Наддніпрянській Україні, так як більшість шлюбів здійснювалися восени після повернення молоді із заробітків). В такому випадку мати змушена була залишати дитину на догляд дівчинки 7 – 8 років, чи слабої бабусі, або брати її з собою в поле. І в одному, і в другому, і в третьому випадку, не говорячи вже про нещасні випадки, дитина, перш за все, голодувала. Лікар Смаковський у своїй статті “О смертности населения в Малороссии” писав, що потік хворих завжди помітно збільшується після закінчення жнив. Багато немовлят помирає, оскільки в матерів від тіжкої праці у полі часто пропадає молоко[2]. За статистичними даними земських лікарів відсоток смертності немовлят від епідемій був незначним і жахлива (25 – 30%) цифра смертності дітей цього віку пояснювалася виключно голодуванням дітей, так як максимум смертності припадав на липень, серпень – пору жнив. Величезний відсоток дітей української селянки вмирав голодною смертю, приносячи неймовірні страждання жінці-матері[3].

Урядові органи не цікавилися статистикою народження та смертності немовлят. Із 1000 дітей в українських губерніях вмирало, не доживши до 15 років – 35%[4].

Завдяки прагненню громадських діячів прийти на допомогу сільському населенню виникла ідея створення та діяльності літніх ясел-притулків для охорони, оздоровлення та виховання селянських дітей. А сама історія прогресивного зросту цих установ в Катеринославській губернії повторила собою аналогічний досвід, який мав місце і в інших губерніях Російської імперії, до складу якої входила Наддніпрянська Україна. Однак незважаючи на важливість питання при вирішенні соціальних проблем суспільства, історичний досвід створення та діяльності цих установ не став предметом наукового дослідження, не висвітлювався в статтях українських вчених.

Ініціатива заснування у 1899 р. перших літніх ясел-притулків в Катеринославській губернії належала земським лікарям, а дружина лікаря Шульца і добродійка Василькова взяли на себе працю з організації та догляду за діяльністю цієї установи. Для експериментального досвіду формування перших літніх дитячих установ Верхньодніпровське губернське зібрання надало лікарям позику в розмірі 300 карбованців. Слід зазначити, що створення ясел у пору жнив було направлене, в першу чергу, на попередження пожеж, причиною яких, в переважній більшості, було необережне поводження дітей з вогнем. Нові установи мали на меті також догляд за правильним харчуванням селянських дітей та їх вихованням.

Досвід першого літнього притулку Верхньодніпровського повіту виявився вдалим і губернська управа разом зі звітом про діяльність цієї першої дитячої установи подала доповідь про нагальну потребу таких установ в літню пору жнив в усіх повітах Катеринославської губернії. В доповіді наголошувалося, що потреба у влаштуванні таких ясел полягає не тільки в небезпеці пожеж, але й у покращенні виховання дітей, а головне, у забезпеченні вчасного збору хліба під час жнив, у збільшенні числа жниць, які мали малих дітей[5].

Доповідь губернської управи щодо влаштування ясел-притулків закінчувалася висновками та цілим рядом пропозицій. Головою зібрання була запропонована відповідна резолюція, яка визнавала нагальну потребу поширення притулків та пропонувала повітовим зібранням всесторонньо обговорити можливість широкого застосування цих установ і знайти способи для того, щоб ввести їх в звичаї населення. Для того, щоб спонукати населення для досягнення цієї мети, Зібрання запропонувало виділити кошти в

© Е.Баздирев

розмірі 400 карбованців для всіх повітів. Більшістю голосів 8-ми губернське зібрання затвердило визначену суму для створення літніх ясел-притулків, а добродійкам Васильковій та Шульц висловило велику вдячність в справі заснування нових дитячих установ.

Історія багатьох благодійних культурних починань неодноразово доводила, що вони важко приживались в народі, який надзвичайно консервативно і твердо притримувався своїх віковічних традицій. Але як тільки яка-небудь ідея все ж сприймалась населенням, засвоювалася ним, якщо вона здатна була благотворно вплинути на його економічне життя, тоді вона міцно входила в селянське життя, користувалася великою популярністю.

У 1900 р., на основі домовленості з повітовими земствами, на кошти Катеринославського губернського земства планувалося відкрити 14 ясел-притулків в усій губернії[6]. Земська управа виявляла обережність в такій новій справі як організація ясел та закликала до співпраці місцеву інтелігенцію. Були розіслані повідомлення щодо суті акції всім місцевим громадським діячам, земським начальникам, священикам та ін. Направляючи такі повідомлення, земська управа прагнула визначити: а) потребу в таких яслах в губернії; б) відношення місцевого населення до цих установ; в) запросити до безпосередньої участі для керівництва та догляду за яслами всіх тих, хто проявив себе на громадській праці. Земська управа отримала на свої запити відповіді – як позитивного, так і негативного характеру.

Лише після ґрунтовного вивчення ситуації, земська управа приступила до реального створення літніх ясел-притулків в різних повітах. Найбільший вклад в формування перших установ, а також поширення самої ідеї в селянському середовищі внесло Бахмутське земство Катеринославської губернії. В 1900 р. тут успішно працювало два дитячих притулки. Влаштування літнього притулку в селі Камишевасі та догляд за ним взяла на себе дружина земського лікаря Ніна Іллівна Кузнецова. Притулок, що відкрився 1 червня 1900 р. і працював до 6 серпня, містився в спеціально визначеній селянській хаті, що складалася з однієї просторої кімнати та кухні, а біля хати був великий двір з садком. Притулок приймав дітей не тільки з села Камишевахи, але і сусідніх сіл, наприклад, Трипілля, Рубашкіно, Федорівка та ін. Число дітей, прийнятих до притулку, становило 40, а вік дітей коливався від 1,5 до 6 років. Протягом дня влаштовувалися розваги та заняття, а особливою любов'ю користувалися рухливі розваги на чистому повітрі. Дітей старшого віку навчали читати, малювати, розповідали казки. Наглядачка притулку, разом з двома нянями та кухаркою, прагнула створити обстановку близьку до селянської і організувала розумний догляд за дітьми.

І все ж позитивне відношення селян до нової установи формувалось повільно. Спочатку, як і при всякому нововведенні (особливо в селі), селяни дивилися на притулки з великою недовірою. Вони турбувалися, що ці установи будуть брати гроші за догляд дітей і тривалий час не могли зрозуміти благодійного їх характеру. Але коли все ж побачили турботливий догляд за дітьми, їх незрівнянно краще, чим вдома, харчування, то стали з більшою довірою відноситися до притулку і з бажанням приводили дітей. Більшість з батьків навіть на свята не забирали своїх дітей, хоча і відвідували їх. Двохмісячний термін існування притулку благотворно вплинув на стан здоров'я дітей та поступово змінював відношення селян до цих установ[7].

Перший досвід створення та діяльності літніх ясел-притулків засвідчував, що їх успіх серед селянства можливий лише при умові збереження їх благодійного характеру, без будь-яких витрат зі сторони селян, в протилежному випадку нова справа могла мати негативні наслідки. Важливо було при влаштуванні ясел показати селянам користь установ, а також оточити дітей таким доглядом, щоб вони почували себе добре. Доказом цього став досвід заснування та діяльності ясел в селах Луганському та Троїцькому Бахмутського повіту. Керівництво організацією ясел-притулку взяв на себе земський начальник та його дружина добродійка Смекалова. Для правильної організації справи родина Смекалових запросила до участі деяких осіб з місцевої інтелігенції: місцевого лікаря і його дружину, двох дочок священика та вчительку земської школи села Луганського. В селі Троїцькому, де були влаштовані два притулки, в заснуванні ясел приймали участь двоє вчителів, їхні дружини та вчителька місцевої школи. Для влаштування ясел Бахмутською земською управою було виділено 650 карбованців. Тривалість існування літніх ясел залежала від особливостей збору врожаю в даній місцевості і ясла в с. Троїцькому функціонували 34, а в селі Луганському – 42 дні. Прийняті до ясел діти знаходилися цілодобово під доглядом завідуючої, двох нянь та кухарки, а персонал стежив за тим, щоб діти були чистими та охайними[8]. Самовідданість справі завідувачок та співробітників літніх притулків у вище зазначених селах, доброчинний характер їх праці отримав підтримку серед селян, які почали клопотання перед земською управою про організацію літніх ясел в наступному році.

Виходячи з того, що число ясел-притулків в Катеринославській губернії збільшилося у період з 1899 по 1902 рр. у три рази, можна вважати, що справа ця поступово визнавалася селянами і сама ідея ясел мала шанс на утвердження в селянському середовищі. В цьому відношенні інтерес представляють матеріли "Вісника Катеринославської Губернії", які засвідчують відношення населення до ясел-притулків, яке з недовіри змінювалося на позитивне ставлення[9].

У тих випадках, коли селяни переконувалися в користі нових установ, вони самі проявляли ініціативу

заснування ясел та збирали гроші для цього. Так, наприклад в с. Калиновському (Бахмутський повіт) селяни зібрали 165 карбованців на заснування ясел-притулку, ініціативу у створення ясел виявили селяни с. Покровського того ж повіту.

Використовуючи перший позитивний досвід діяльності ясел-притулків, земська управа Верхньодніпровського повіту спільно з лікарями постановила відкрити ясла в 13 селах повіту під безпосереднім керівництвом дільничних лікарів. Маючи в своєму розпорядженні для організації ясел-притулку суму в 1039 карбованців, Управа надала лікарям гроші для ведення розрахунків в яслах-притулках: на харчування дітей, оплату нянь та служниць, приладдя. Ясла відкрились в 12 селах, через відсутність приміщення не були відкриті ясла лише в Дніпрово-Кам'янці.

Таблиця 1.

Кількість дітей в притулках Верхньодніпровського повіту на 1902 р.

Назва поселення	Всього дітей	Кількість проведених днів
с.Бородаївка	95	1225
с.Вільні Хутори	108	1139
с.Попельнясте	68	786
с.Зелене	26	420
с.Апівка	52	565
с.Лихівка	49	620
с.Гуляйполе	46	624
с.Мар'янівка	23	359
с.Куцеволівка	62	861
с.Успенське	54	463
с.Саксагань	32	542
с.Комісарівка	31	361
ВСЬОГО:	646	7965

Як свідчать документи, всі вказані притулки знаходилися під офіційним наглядом земських лікарів, однак реально притулком керувала завідуюча. За складом завідувачки розподілялися таким чином: 3 вчительки, дружина фельдшера, донька наглядача лікарні, вдова священика, 4 завідуючі домашньої освіти. В Куцеволівці відкриття і влаштування ясел прийняла на себе дружина земського лікаря Ганна Михайловська. В Мар'янівці яслами опікувалася дружина лікаря Євгенія Шульц, а в Гуляйполі – донька місцевого землевласника Агафія Гур'єва. Всі вони свою працю та час розглядали як благодійницьку і направляли на функціонування притулків.

Значною допомогою в справі поширення знань про ясла серед селянського населення стала та обставина, що священики підтримали ідею дитячих закладів і пояснювали населенню завдання цього напрямку діяльності земства. Так, в один із вихідних днів священики цілого ряду сіл Верхньодніпровського повіту, таких як Бородавці, Вільні-Хутори та ін., звернулися до своїх селян з закликом підтримати створення цих установ. Селяни повіту отримали також брошуру доктора Щипгарева, надіслану губернською управою спеціально для цієї акції[10].

Із даних санітарного відділення при Катеринославській губернській земській Управі видно, що в 1904 р. в губернії діяло 49 дитячих притулків.

Аналіз історичних документів дозволяє визначити тип сім'ї, для якої був потрібний літній притулок. Найбільше користі притулки приносили бідним селянським сім'ям. Так, у Новомосковському повіті з 138-и сімей, які віддавали дітей до ясел, 94 сім'ї належали до бідних, 43 сім'ї до середніх. Серед багатіїв тільки одна сім'я зважилася віддати свою дитину до ясел.

Більшість лікарів і завідувачів активно підтримували практику створення літніх ясел і передбачали цим установам майбутнє. Були і скептики, які не вірили в необхідність їх, а в самому факті формування цих установ вбачали моду, тимчасове захоплення. Таких голосів, правда, було значно менше, вони майже тонули в величезному хорі позитивних відгуків, однак вони існували, і тому поява в періодиці нових статей суттєво впливала на утвердження ідеї літніх ясел-притулків. Особливого резонансу набрала стаття вчителя В.Пупу, надрукована у № 33,34 "Вісника Катеринославського Земства". Автор підносив на обговорення проблему першого досвіду створення ясел в Бахматському повіті. Він зазначив, що ясла не тільки дозволяють вивільнити робочі руки під час жнив, але й уберігають дітей від небезпеки, які влітку частіше гинуть під колесами возів з хлібом[11].

Стаття вчителя В.Пупу дала поштовх до широкої дискусії на сторінках "Вісника Катеринославського Земства", а всі відгуки систематично друкувалася в розділі "По поводу заметки учителя В.Пупу об "яслях-

приютах”[12]. Надруковані статті і відгуки засвідчували, що земські громадські діячі, лікарі, завідувачі яслами, на основі 6-літнього досвіду зібрали багатий матеріал спостережень та досвіду стосовно самої організації ясел, постановки в них справи догляду дітей. Автори статей відзначали нагальну потребу ясел і разом з тим наголошували на деякій невизначеності в справі вибору завідуючої, вказували на відсутність єдиного принципу вибору приміщення, єдиних правил внутрішнього розпорядку, системи харчування.

Дискусія допомогла розібратися з проблемами в справі організації притулків та поставила на порядок денний питання усунення їх, визначення мотивів відмови селян від ясел. Священик села Покровського Бахматського повіту сповіщав, що селяни неохоче йдуть на влаштування ясел, бо бояться, що будуть платити за них великі гроші – 3 карбованці[13]. Приблизно теж саме писав у “Віснику Катеринославської Губернії” інший священик с. Зайцева Бахмутського повіту.

Саме через обговорення проблеми на сторінках періодичних видань, все більш зрозумілими ставали причини відмов селян від притулків. Серед таких причин в першу чергу називались: а) недостатня кількість коштів для організації б) віддаленість притулку від місця проживання селян; в) відсутність потрібного приміщення в селі; г) запізнення з виділенням грошей; д) нерозуміння селянами благодійного характеру установ і їх страх перед податками. Мотиви відмов свідчили про консерватизм селянства і вказували земству на те завдання, яке повинно було стати основою всіх його заходів – підняття культурного рівня населення і поширення серед нього основ гігієни.

З метою поширення ясел-притулків в усіх повітах, проблема функціонування літніх установ була розглянута на сесії Катеринославського земського зібрання в 1904 р. В доповіді сесії констатувалося, що за п’ять років (1899 – 1904 рр.) земство витратило 16 913 карбованців на справу організації та функціонування ясел-притулків. В 1904 р. притулки прийняли дітей у 44 селах губернії: Олександрівському повіті – 3; Верхньодніпровському – 7; Катеринославському – 8; Маріупольському – 8; Новомосковському – 9; Павлоградському – 6; Слов’яносербському – 3. Тривалість їх діяльності залежала від того, як швидко проходив збір врожаю. Вартість одного притулку в середньому складала 70 – 120 карбованців. Губернська управа, розглядаючи ясла як одне із важливих попереджувальних заходів проти спустошуючих літніх пожеж і проти дитячої смертності, постановила продовжити справу влаштування ясел-притулків і просили губернське зібрання залишити в розпорядженні земств залишок грошей від попередніх років; виділити на 1905 р. кошти для влаштування значно більшого числа ясел-притулків; виділити 663 карбованці на видання громадських брошур і листівок для поширення інформації серед населення[14].

У 1905 р. в селах Катеринославської губернії функціонувало 26 притулків, з них в Бахматському повіті – 1 (с. Григоріївка), Верхньодніпровському – 4 (с. Аули, Сулицько–Лиманському, Лошкарівці і Федорівці), в Маріупольському – 4 (с. Захарівка, Тюрюк, Зачатівці, Михайлівці), Новомосковському – 8 (с. Знаменка, Перещепино, Петриківка, Гупалівка, Понасне і Могилівка), Павлоградському – 4 (с. Артоїльне, Василівка, Верхсаморське і Михайлівка), Слов’яносербському повіті – 1 (с. Чернухіно). Кількість ясел-притулків, які функціонували в 1905 р. порівняно з передніми роками була значно меншою.

1905 р. був невдалим в плані організації ясел-притулків. Цілий ряд запланованих притулків не відкрилось через запізнення авансових сум на їх відкриття. Гроші були отримані лише в кінці червня, коли, завдяки ранньому визріванню хліба, жнива доходили до кінця і потреба в догляді дітей пройшла. Значною перешкодою в організації ясел була недостатність пристосованих приміщень. У 1905 р. їм приходилося, в переважній більшості, розміщуватися в школах, училищах, або селянських хатах. Шкільні приміщення в цьому випадку були найзручнішими як з погляду санітарії, бо задовольняли гігієнічні вимоги, так і в цілях господарських, дозволяючи зробити невелику економію на рахунок квартирної плати.

Важливу роль в справі успішної діяльності ясел відігравав час їх відкриття. Дуже часто ясла відкривалися наприкінці жнив, а відповідно вони не могли виконати тієї ролі, яка на них покладалася.

В 1905 р. у всіх яслах-притулках Катеринославської губернії доглядалося 1463 дитини, які провели в них 20535 днів. Переважна більшість дітей була у віці від 5 до 10 років, вони складали 37,7% (323) всіх дітей[15]. За звітний період діяльності не було смертельних випадків, або інфекційних захворювань і, на думку лікарів, перебування дітей здійснювало хороший вплив на фізичний їх розвиток, в той час, коли в сім’ях між дітьми значного поширення набирали інфекційні захворювання.

Разом з тим все більш очевидним ставало, що силами лише земської управи не можливо вирішити проблеми створення ясел. Успіх розвитку притулків значною мірою залежав саме від приватної ініціативи.

Отож особистість завідувачки, її тактовність, інтерес до справи, вміння поводитися з дітьми і найважливіше любов до них, без чого не можна заслужити прихильність і довіру з їх сторони, в значній мірі визначала успіх справи. Проблема ролі керівника притулку активно обговорювалася серед Катеринославської інтелігенції і знайшла своє відображення на сторінках періодичних видань, вказувалося, на важливу роль завідувачки яслами, яка повинна любити дітей, добре знати народний побут, традиції, уміння вести господарство[16].

І хоча більшість ясел-притулків була під формальним наглядом земських лікарів, але крім цих офіційних керівників, були безпосередні керівники – завідувачки яслами-притулками, наглядачки, в числі яких

були: дружини лікарів, народні вчительки, місцеві землевласниці, грамотні селянки. Саме жінкам-вчителькам, дружинам лікарів, вчителів, священиків належала особлива роль в організації та діяльності ясел-притулків, вони вкладали свою благодійну працю у виховання та догляд селянських дітей та робили багато для утвердження самої ідеї дитячих установ в селянському середовищі. Так, в селі Знаменка всі справи вела дружина дільничного лікаря Надія Захарівна Козлова. В селі Перещипіно яслами завідувала сестра місцевого священика Ніла Іванівна Борейко, в Петриківці дружина вчителя Марія Ковалевська віддавала свою працю справі заснування нових установ, землевласниця Марія Магденко завідувала яслами в селі Магдалинівка, а землевласниця Олександра Родзянко вела справи в селі Понасному. Її помічницями стали учениці Новомосковської гімназії добродійки Стрижекурова та Павловська. Без приватної ініціативи жінок створення та діяльність літніх ясел-притулків в Катеринославській губернії було б неможливим, і саме цей урок історії є найважливішим при вирішенні нагальних соціальних проблем.

---

[1]Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – поч. XX століття. – Одеса, 1998. – С. 53.

[2]Труды Первого Всероссийского женского съезда. – СПб., 1909. – С. 489.

[3]Смоляр Л.О. Жінки Наддніпрянської України в XIX – XX ст. // Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні. – Одеса, 1999. – С.78.

[4]Труды Первого Всероссийского женского съезда. – С.490.

[5]Постановление Екатеринославского Губернского Земского Собрания очередной сессии 1899 года по врачебным и санитарным вопросам // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии: Ежемесячное издание. – Екатеринослав, 1900. – № 1. – С. 483.

[6]Отчет о яслях-приютах за 1904 год в Бахмутском уезде // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 32 – С. 828.

[7]Отчет о летних яслах-приютах в с. Камышевахе Бахматского уезда земского врача И.В. Кузнецова // Врачебно-санитарная хроника. – 1900. – № 8. – С. 447 – 449.

[8]Детские ясли-приюты Екатеринославского Губернского Земства в Бахмутском уезде // Врачебно-санитарная хроника. – 1902. – № 10 – С. 1120 – 1127.

[9]Вестник Екатеринославского Земства. – 1905. – № 32 – С. 485 – 487.

[10]Отчет санитарно-эпидемического врача В.М. Кутепова о результатах устройства льгот сего года детских приютов-яслей в Верхнеднепровском уезде // Врачебно-санитарная хроника. – 1902. – № 11 – С. 1379 – 1387.

[11]Вестник Екатеринославского Земства. – 1905. – № 33, 34 – С. 874.

[12]Вестник Екатеринославского Земства. – 1905. – № 37 – С. 944.

[13]Вестник Екатеринославской Губернии. – 1905.– №37 – С. 829.

[14]Доклад о летних яслах-приютах для детей в селениях Катеринославской губернии // Вестник Катеринославского Земства. – 1905. – № 10 – С. 654 – 655.

[15]Отчет Катеринославской Земской Управы по санитарному отделению за 1905 год. Об устройстве и деятельности ясел-приютов в летнею рабочую пору. – Екатеринослав, 1906 – С. 6.

[16]Вестник Екатеринославского Земства. – 1905. – № 37 – С. 876.

Наталія КРУГЛА
Херсон

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЛЬОНАРСТВА

Тільки осмисливши минуле, пізнавши витоки своєї культури та історії, можна чіткіше зрозуміти сьогодення і уявити майбутнє. Тому наш час позначений небувалим зростанням інтересу до проблем української історії, витоків національної культури, до непересічних досягнень минулого.

Хоча наука в Україні у XIX столітті досягла значного рівня, більшість селян, для яких доступ до освіти був обмежений, користувалися у повсякденному житті, головним чином, тими відомостями з різних галузей знань, які вони нагромадили протягом віків, передаючи від покоління до покоління. Народні знання українців, насамперед, були пов'язані із різноманітною господарською діяльністю і ґрунтувалися на спостереженнях над природою і оточуючим середовищем.

Послаблення міжпоколінної трансляції призвело до призабуття багатьох цінних землеробських навичок, агротехнічних засобів та прийомів переробки сільськогосподарської продукції. Надмірна хімізація народного господарства, захоплення штучними добривами, барвниками призвели до забруднення не лише продуктів харчування, а й всього оточуючого довкілля. Отже, головне, що заслуговує на наслідування, – це бережне й шанобливе ставлення наших предків до води, рослинності, землі. Тому в наш час досить гостро постала проблема, як зберегти, передати усі ті найкращі надбання національної традиційно-побутової та виробничої культури, що були виплекані протягом століть українським народом. Звертання до народних традицій, історичних та культурно-побутових надбань пращурів необхідні не лише для піднесення національної гідності, а й для використання кращих традицій у практиці сьогодення.

Від найдавніших часів одним з найважливіших видів господарської діяльності та мистецької культури українців, невід'ємною частиною домашніх занять кожної селянської родини були вирощування й обробка рослинного волокна (льону, конопель) з метою виготовлення з них тканин для одягу та інших потреб. Отже, льон – традиційна культура, яка тривалий час одягала й годувала населення нашого краю.

За свідченням істориків у І-му тисячолітті до нашої ери південну частину Східної Європи заселяли скіфи. Як свідчать археологічні знахідки, вони знали льон, використовували в побуті вироби з нього: з насіння били олію, а з волокна виготовляли тканини для одягу. У V ст. до н.е. грецький історик Геродот відвідав Скіфію й описав її населення. Він зазначив, що на правому березі Дніпра мешкали скіфи-орачі – землеробські племена, які були корінними мешканцями цього краю. Своїм торговим партнерам скіфи пропонували товари, що ними згодом уславиться українська земля: збіжжя, віск, мед, хутра. Серед цих товарів були і лляні тканини, що вивозилися в країни Сходу[1].

Встановлено, що в І тисячолітті в районах Пскова, Новгорода вирощували льон-довгунець, які стали родоначальниками довгунців, що поширилися згодом у Західній Європі. Залишки волокон, які відносять до VI століття до нашої ери, було знайдено в районах Придніпров'я та Придністров'я. На території України льонарство було відоме ще в II – IV століттях[2].

Виробництво льонопродукції тут здавна було зосереджено на Поліссі, в передгірних і гірських районах Карпат; посівні площі льону розміщувались, головним чином, у північних і північно-західних районах сучасних Чернігівської, Житомирської, Волинської, Сумської, Ровенської, Тернопільської, Київської, Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької й Хмельницької областей. Це пов'язано, насамперед, із тим, що природні умови цієї зони були досить сприятливими для вирощування вологолюбних культур, якою є льон-довгунець. Перезволоженість, а місцями й заболоченість земель, достатня кількість опадів обумовили традиційне заняття вирощуванням та переробкою льону населення цього краю[3].

Найстаріші писемні пам'ятки України-Руси переконують у тому, що обробка льону була добре відома найвіддаленішим нашим предкам – слов'янам ще в так званий Київський період історії, коли вся область слов'янських поселень обмежувалась басейном Дніпра. Вони ткали лляне полотно, шили з нього одяг, плели рибальське оснащення й тенета для вилову птахів, оснащували човни вітрилами.

Арабський учений Ібн-Фалдан, який мандрував на початку X століття відзначав надзвичайну красу білого одягу слов'ян, що був виготовлений ними з полотна місцевого походження. В літописах Нестора говориться, що печерські монахи самі вирощували льон, виробляли полотно та виготовляли для себе білизну. В жіночих монастирях було поширене рукоділля та шитво. У найдавнішому літописі "Повість временних літ" повідомляється не лише про лляне прядиво, волокно, а й про церковну лляну олію, що використовувалася для лампад. Лляну олію широко вживали в їжу.

Протягом віків льон разом із вовною були єдиними видами волокнистих речовин, що застосовувались для виготовлення одягу нашими пращурами. Льон і вироби з нього високо цінувалися у Київській Русі.

© Н.Кругла

Так, Великий князь Ярослав у свій церковний устав (1050 – 1051 рр.) вніс особливий параграф про покарання за крадіжку льону. У відповідності з Уставом, злодію приписували штраф у розмірі трьох гривень.

Таким чином, в Україні-Руси того часу льон вважався найважливішою з рослин. Про вирощування культури та розміри виробництва лляного волокна в той період можна судити за описами про історичний похід князя Олега до Царграду в 907 році. При організації походу, як стверджують давньоруські літописці, довелося оснастити небувалу для тих часів морську армаду, що складалася з 2 тисяч кораблів, які були оснащені вітрилами з грубого лляного полотна власного виготовлення. А це було можливим лише при достатній кількості добротного волокна, тобто за умов розвиненого льонарства[4].

Обробка і вирощування льону були дуже трудомісткими процесами при застосуванні ручних знарядь праці. Для льону восени неглибоко розорювали ділянку твердого перелогу. Під цю культуру ґрунт не угноювався, лише старанно скородився бороною перед посівом і заволочувався після нього. Панівними знаряддями обробки посівів були плуги, рала, сохи і борони. Орали биками та кіньми[5].

Після визрівання льон збирали і вимочували у ставках, копанках, ямах і річках. На Поліссі та в горах застосовували також так звану росяну мочку – розстелювали тонким шаром на лузі. Сушили льон на сонці, а в лісових та гірських районах – у спеціальних сушках, які являли собою зрубну повітку, збудовану над ямою, в якій горів вогонь. Після сушіння льон тіпали, тобто відділяли кострицю від волокна. Цей процес проходив у такій послідовності: жменьку льону ділили на ручайки, ламали, тріпали об стовпи або дошку, м'яли на бительні й на завершення терли на терниці. Для м'яття та тіпання льону використовувалась дерев'яна м'ялиця, яка була необхідною річчю кожного селянського двору, та ручне тіпало, що застосовувалось у більшості селянських господарств майже до початку XX століття Після цього волокно микали на гребені, надаючи кожній волокнині одного напрямку. Готове прядиво складали у повісма (куклу, каблучку, козел). З нього микали мички, котрі для прядіння вичісували дерев'яною гребінкою та щетинною щіткою. На волинському Поліссі та в Карпатах вичісували металевими щітками.

Прядіння льону і ткацтво з перших століть нашої історії, головним чином, було заняттям жінок. Вони очісували або обмолочували, розстеляли, мочили, м'яли і тіпали льон ручним способом, застосовуючи примітивні знаряддя обробки.

Пряли на веретені й на прядці. Останній спосіб поширився в Україні у другій половині XIX століття. Продуктивність прядки була набагато вища від веретена, тому вона широко застосовувалась на всій території.

Випрядені нитки змотувалися з веретена або прядки на мотовило у півміток (30 ниток), який змотувався у клубок на витушці. З клубків розмотували нитки на снівницю (снувальницю). Зняту звідти пряжу (основу) парили, золили, прали, інколи білили на сонці чи на морозі, при потребі фарбували. Для фарбування користувалися найрізноманітнішими місцевими рослинними і тваринними барвниками. Щоб отримати жовтий колір, використовували березову і вільхову кору, лушпиння цибулі; для зеленого використовували траву дрік, червоного – материнку тощо. Із тваринних барвників особливого поширення набула кошеніль (личинки метелика, які збирали з-під коріння суниць). З неї виготовлявся барвник яскраво-червоного кольору. Закріплювали кольори природними кислотами і сіллю – капустяним і огірковим розсолом, сироваткою. Лише з появою анілінових барвників селяни почали фарбувати тканини за стандартною рецептурою, хоча і з певними відхиленнями.

Незважаючи на примітивну технологію вирощування і переробки, велику долю застосування ручної праці у виробництві лляного волокна, на території Київської Русі льонарство настільки розвинулось, що полотно, пряжу і олію стали виготовляти не лише для власних потреб, але й на продаж. В X – XIII століттях посіви льону розповсюдились майже на всій території держави, а Новгород та Псков стали головними центрами виробництва льону і торгівлі ним із зарубіжними країнами. У міновому обозі Київської Русі разом з хутром, салом, медом та воском значне місце належить льону. Вироби з нього продавали на торгах і навіть збували за кордон. Поступово торгівля льоном набуває великого значення, а у XIII столітті виникає промислове льонарство[6].

У лісостеповій зоні України льонарство мало переважно споживчий характер і обслуговувало лише потреби натурального хатнього господарства, забезпечуючи селян як домотканим полотном, так і олією. Селяни виробляли мішковину, скатертини, рушники, ліжники, ковдри тощо.

Таким чином, розведення льону та його переробка з найдавніших часів нашої історії мали велике значення в народному господарстві, задовольняючи різноманітні матеріальні потреби населення. Довгий час технологія вирощування та обробки льону була примітивною, засновувалась на ручних знаряддях праці.

Період другої половини XVIII і першої чверті XIX століття позначився швидким розвитком лляного виробництва, як фабричного, так і кустарного.

Великі торгівельні ярмарки, що тривали тижнями й пропонували на продаж величезне розмаїття товарів, в тому числі і лляних виробів, відбувалися в Ніжині, Ромнах, Києві, Переяславі, Полтаві, Харкові та інших містах. Протягом року в Харкові проходило чотири ярмарки: Хрещенський, Троїцький,

Успенський, Покровський. У Сумах два – Збірний та Віденський. З центральних регіонів на ці ярмарки торгівці привозили від ста до двохсот возів полотна різного ґатунку. Товари ці продавали тут оптом, а потім розвозили по донських станицях, в Азовську й Новоросійську губернії.

Порівняно з Росією промисловість на Україні розвивалася повільніше. Це було пов'язано з тим, що з одного боку, широкі сільськогосподарські можливості поглинали увагу й енергію українців, з іншого – імперська політика підштовхувала промисловий розвиток Росії, розглядаючи Україну насамперед як джерело сировини. Проте мануфактурне виробництво на Україні не було ще цілком занедбане й у своїх дрібних формах набуло широкого розповсюдження. Слід зазначити, що деякі села, особливо на менш родючих землях Північної Гетьманщини, жили виключно з ткацтва та обробки деревини. Нерідко мануфактурні підприємства України виникали на селі, де жили підприємці-дворяни. Імперський уряд заснував у Слобідській Україні величезні текстильні фабрики на тисячі робітників, зобов'язавши кріпаків працювати на них аналогічно тому, як вони працювали на пана.

Аналіз льоновиробництва та льоноторгівлі в другій половині XVIII та на початку XIX століття дає змогу зробити певні висновки щодо розвитку галузі в цей період. Мануфактури розвивались переважно в льонарських районах, які з найдавніших часів були зайняті вирощуванням та переробкою льону. У своїй переважній кількості текстильні мануфактури, які налічували сотні верстатів не були централізованими підприємствами: більша частина цих верстатів була розкидана по найближчих селах в околишніх хатах.

Великого значення набув торговий капітал. Збільшився розмір зовнішньої торгівлі лляними виробами. Через дрібних скупників-купців вивозяться на продаж товари кустарного лляного виробництва.

Технологія обробки льону за цей період великих змін не зазнала.

Таким чином, виходячи з соціальних умов, які історично склалися на території України на початку XIX століття, почався інтенсивний перехід від кустарного льоновиробництва до промислового, що вимагало вивчення й наукового узагальнення народних агрономічних знань, господарського досвіду обробки льоносировини, прогнозування щодо подальшого розвитку галузі.

---

[1]Живетин В.В., Гинзбург Л.Н. Лён на рубеже XX и XXI веков. – М., 1998. – 184 с.; Жадаев В.С. Лён на Руси // Лён и конопля. – 1974. – С. 39.; Субтельний Орест. Україна: історія: Пер. з англ. – К., 1991. – 512 с.

[2]Довженко В.Р., Довженко А.В. Растения служат человеку. – С., 1991. – 368 с.; Льон-довгунець / Колектив авторів. – К., 1971. – 264 с.

[3]Мельник І.П., Ковальов В.Б. Інтенсивна технологія вирощування льону. – К., 1989. – 47 с.; Назарова А.В. Ефективність льонарства у підприємствах Полісся України: Автореф. дис… кандидата економ. наук: 08.06.01 / Націон. аграрн. ун-т. – К., 1999. – 20 с.

[4]Степаненко В.И. Сказ о голубом цветке и его чудесных превращениях. – М., 1983. – 256 с.; Заколпский Н. История развития льняной промышленности в СССР. – М., 1931. – 88 с.

[5]Українська минувщина / Пономарьов А.П., Артюх Л.Ф., Косміна Т.В. – К., 1994. – 256 с.; Культура і побут населення України / Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф., Косміна Т.В., Курочкін О.В. – К., 1993. – 288 с.; Марков В.В., Суслов Н.Н., Трифонов В.Г., Ипатов А.М. Первичная обработка лубяных волокон. – М., 1974. – 416 с.

[6]Денисов. Льняное дело. Торговля льном. – СПБ., 1909. – 18 с.; Карпець І.П. Розвиток і результати досліджень з проблеми льонарства в Україні // Міжвідомчий тематичний збірник. – К., 1999. – С. 158 – 163.; Семёнов. Изучение исторических сведений о российской промышленности и торговле. – СПб.,1859. – С. 422 – 430.

Дмитро РОЗОВИК
Київ

СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ І НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ПРАЦІ В УКРАЇНІ (1917 – 1920 рр.)

Займаючись проблемою національно-культурного будівництва в роки визвольної боротьби, уряди України, спільно з різними культурними і громадськими організаціями, велику увагу у цьому процесі відводили формуванню системи української вищої освіти та науково-дослідної роботи. Основу організаційної і практичної роботи в цьому напрямку заклала Центральна Рада та Генеральний Секретаріат освіти.

Навесні 1917 р., коли Тимчасовий уряд усунув обмеження на вивчення української мови у системі вищої освіти, Центральна Рада виділила з Національного фонду асигнування на вищу освіту і за власний рахунок розпочала створювати прообраз першого національного вищого навчального закладу – народного університету. Спочатку названий вуз сформувався як громадський загальноосвітній навчальний заклад. Лекції в ньому читали М.Грунський, А.Лобода, І.Огієнко, М.Кравчук, Ю.Гаєвський, О.Сушицький, О.Грушевський, Д.Граве, А.Корчак-Чепурківський, В.Лучицький, А.Лук'яненко та інші викладачі університету Святого Володимира. Студентський склад вузу становив 500 чол. Заняття проводилися в приміщенні університету Святого Володимира[1].

Але згодом на засіданні Малої Ради І.Стешенко, С.Петлюра, М.Ковалевський запропонували перетворити народний університет у професійний вуз, а уряд на його реформування виділив 25 тис. крб.

Влітку 1917 р. проходило організаційне становлення університету. Його ректором було назначено І.Ганницького, деканом історико-філологічного факультету Г.Павлуцького, природознавчо-математичного О.Швеця, юридичного – І.Туган-Барановського. У вузі утворилися підготовчі курси, які допомагали готуватися абітурієнтам до вступу в університет, а також медичний факультет. Заняття у новоствореному, тепер уже національному українському університеті, розпочалися у вересні 1917 р. На його факультети було зараховано 1400 студентів. Вони представляли практично всі регіони України у тому числі землі, що входили до складу Австро-Угорської імперії – Галичину, Буковину, Закарпаття[2].

Тут доречно зазначити, що необхідність утворення другого університету у м. Києві диктувалася тими обставинами, що університет Святого Володимира був на той час зрусифікований, керувався у своїй роботі постановами Тимчасового уряду, а частина його професорсько-викладацького складу не хотіла проводити українізацію вузу.

Наступним кроком Центральної Ради у розвитку української вищої освіти стало створення, на виконання постанови II Всеукраїнського з'їзду вчителів, науково-педагогічної Академії у м. Києві. У її обов'язки було покладено готувати викладацькі кадри і розвивати національну педагогічну науку[3].

Парламент потурбувався про становлення вищої національної освіти у сфері мистецтва. За його рішенням уряд створив комісію по розробці проекту Академії Мистецтва. До її складу увійшли М.Бойчук, В.Кричевський, М.Жук, О.Мурашко, Г.Нарбут, П.Холодний, Г.Павлуцький та інші митці.

Комісія розробила структуру вузу і його статут. В останньому зазначалося, що головним кредом Академії є: всебічна допомога розвитку українського вжиткового й образотворчого мистецтва; допомога становленню молодих митців; невтручання у справи їх творчості та нав'язування чиєїсь волі художникам. Навчання у Академії визначалося в один рік у натуральному класі, а потім чотири роки у вищому – по історичному, релігійному, пейзажному, батальному, декоративному, графічному, скульптурному, гравюрному та інших жанрах.

У вересні 1917 р. на подані комісією документи, уряд прийняв закон про створення Академії Мистецтв, виділив на її заснування 68,5 тис. крб., призначив ректором Академії Г.Нарбута, професорами: М.Бойчука, М.Бурачека, М.Жука, В.Кричевського, Ф.Кричевського, О.Мурашка, А.Маневича. Офіційне відкриття Академії відбулося 11 листопада 1917 р. у Києві[4].

З проголошенням III Універсалу Центральна Рада і Генеральний Секретаріат, офіційно перетворившись у вищі державні органи влади, значно розширили свою роботу по розвитку вищої освіти.

Керівництво УНР профінансувало відкриття географічного інституту в м. Києві, затвердило проект побудови українських університетів у Харкові, Сумах, Полтаві, Кам'янець-Подільську, Умані, Вінниці, Кременчузі, Чернігові, Катеринославі. Прийнято програму створення групи педагогічних інститутів в губернських центрах і великих містах республіки.

Поряд із заснуванням нових вищих гуманітарних навчальних закладів, Центральна Рада і уряд, при допомозі місцевих культурних, громадських організацій, розпочали проводити роботу по коренізації діючих університетів та інститутів шляхом відкриття у них українських кафедр, спеціалізації і факультетів.

Так, за клопотанням Генерального Секретаріату та попечителя Київського шкільного округу

© Д.Розовик

М.Василенка влітку 1917 р. у Київському університеті Святого Володимира заснувалося чотири українські кафедри: мови, літератури, історії та західноруського права[5].

З ініціативи групи викладачів, яку очолили М.Сумцов, С.Кульбабін, Д.Зеленін, восени 1917 р. відкрилися українознавчі кафедри у Харківському університеті, а навесні 1918 р. тут почався поступовий перехід на читання лекцій українською мовою на всіх факультетах[6].

Кафедри або спеціалізації української мови, літератури, історії, культури, географії, етнографії українського народу створювалися в Одеському університеті, Ніжинському, Полтавському, Київському та інших педагогічних інститутах[7].

Не залишилася поза увагою Центральної Ради і вища технічна освіта. На її підтримку уряд виділив досить великі фінансування, а також відкрив у м. Києві технічний (1300 студентів) та Миргородський художньо-промисловий інститути, створив Вищу Економічну Раду, яка допомагала готувати фахівців банківської справи, торгівлі, економістів[8].

Помітну допомогу Центральній Раді і уряду по формуванню національної вищої освіти надавали місцеві органи влади, культурні і громадські організації.

Наприклад, отримавши повідомлення з Києва про наміри Центральної Ради відкрити у Кам'янець-Подільську університет, міська дума виділила під новий вуз приміщення, на закупку різного обладнання 1 млн.крб., а "Просвіта" зі спілкою учителів розпочала формувати викладацький колектив університету[9].

Підготовчі роботи по заснуванню університетів розпочалися в Умані, Сумах, Чернігові, Полтаві, Катеринославі.

Центральна Рада і уряд проводили роботу у напрямі становлення української науково-дослідної роботи. За їх розпорядженням до цього процесу приєдналися практично всі наукові товариства, група кафедр й викладацьких колективів вузів.

Навесні – влітку 1917 р. наукові сили розгорнули роботу по поглибленому дослідженню української літератури, історії, культури, етнографії, економіки, географії, біології та інших наукових галузей.

Влітку 1918 р. Рада Міністрів гетьманату, розглянувши матеріальний стан вищої освіти, виділила допомогу на поточні потреби восьми найбільшим вузам в сумі 6,28 млн. крб., а також створила комісію на чолі з В.Вернадським й доручила їй розробити програму відкриття нових вузів в Україні та поліпшення роботи діючих вищих навчальних закладів.

На реалізацію названої програми в університетах та інститутах продовжувалася робота з заснування українських кафедр, спеціалізацій, факультетів, проводилася українізація навчального процесу, розширилося друкування україномовної гуманітарної і технічної літератури для вузів.

Стосовно відкриття нових вузів, то в серпні 1918 р. уряд своїм наказом реформував Київський народний університет у Київський державний український університет, зміцнив його матеріально-технічну базу, збільшив кількість кафедр, спеціалізацій та розширив склад студентів з 1,4 тис. чол. до 2 тис. чол[10].

Рада Міністрів відкрила на правах університету в м. Полтаві юридичний та історико-філологічний факультети, на основі вищих педагогічних жіночих курсів заснувала університет у м. Катеринославі[11]. Одержавила і проголосила українськими в минулому російські університети у Києві, Харкові, Одесі, а також Катеринославський гірничий, Харківський технологічний і ветеринарний та Київський політехнічний інститути.

Розглядаючи турботу гетьманату по розбудові університетської освіти, слід зазначити, що підтримуючи ініціативу викладачів університету Святого Володимира Д.Граве, М.Крилова, М.Тихомандрецького про створення філіалу цього вузу в м. Ялта, який отримав назву Таврійський, уряд на його відкриття виділив 100 тис. крб.

Українські власті, вчені та педагоги надали науково-методичну й фінансову допомогу білоруському народові по заснуванню у м. Мінську Білоруського національного університету і насамперед історико-філологічного факультету. Цей вуз вніс великий вклад у розвиток освіти і культури білоруського народу[12].

Восени 1918 р. уряд перевів Полтавський, Київський, Харківський, Ніжинський та ряд інших інститутів на статус вищих навчальних закладів. Профінансував відкриття педінституту в Сумах та у деяких повітових центрах[13].

Під державну опіку керівництво гетьманату прийняло технічну освіту.

Рада Міністрів виділила кошти на створення електротехнічного факультету у Київському політехнічному інституті, Миколаївського і Херсонського політехнічного, Одеського геофізичного та ряду інших інститутів технічного профілю.

Уряд профінансував заснування сільськогосподарського інституту для степової зони України у м.Херсоні, у Харкові – ветеринарного інституту, агрономічного відділу на механіко-математичному факультеті університету Святого Володимира, поліпшив діяльність цілої групи науково-дослідних станцій та лабораторій, розробив проект відкриття у столиці сільськогосподарської академії[14].

Для підготовки фахівців з мистецтвознавства Міністерство народної освіти та мистецтва відкрило інститут історії мистецтва з дворічним терміном навчання. Професорами цього вузу стали Г.Павлуцький, Д.Айналов, М.Біляшівський, Д.Чикаленко та ряд інших відомих діячів культури[15].

Влітку 1918 р. в м. Києві відкрився інститут археології. Керівництво міста виділило під вуз приміщення, а уряд на його організацію 42 тис. крб. В інституті діяло три відділи: археологічний, археографічний та

історії мистецтва. Перший набір його студентів становив 60 осіб. Для роботи в інститут були запрошені М.Пальмов, В.Іконніков, Л.Добровольський, Г.Павлуцький, О.Колодій, В.Корбут, О.Левицький, П.Тутковський, В.Модзалевський, В.Данилевич, В.Клименко, Д.Щербаківський, Ф.Шмідт та інші відомі вчені[16].

Рада Міністрів спільно з місцевими органами влади та культурними організаціями заснувала групу вузькопрофільних вузів, спеціалісти яких потрібні були для нормального функціонування різних сфер культурного, суспільного й економічного життя держави.

До таких вузів слід віднести Одеський інститут утилітарних (корисних) наук. У ньому розпочалася підготовка фахівців з мистецтва, акторів, музикантів, художників, журналістів. У 1919 р. радянське керівництво на частині матеріально-технічної бази цього вузу створило суспільно-гуманітарний інститут[17].

Широкий вихід Української Держави на міжнародну арену і дипломатичне визнання її багатьма країнами світу поставило перед гетьманським керівництвом завдання підготувати своїх дипломантів, консулів, спеціалістів-міжнародників. З цією метою було засновано у столиці Консульський і Близькосхідний інститути, у яких планувалося готувати цих фахівців[18].

Для поповнення армії власними кваліфікованими спеціалістами та створення національного українського офіцерського складу Рада Міністрів заснувала п'ять нових військових академій і виділила фінанси для їх роботи та комплектування викладацьких колективів[19].

Відкрилися також вузи з підготовки економістів, працівників адміністративного й державного управління, інженерів водного та залізничного транспорту лікарів, будівельників геологів, архітекторів тощо.

Розвиваючи систему вищої освіти, уряд потурбувався про підготовку для них науковців. Рада Міністрів надала право всім університетам та дев'яти провідним різнопрофільним інститутам, таким як Київському політехнічному, комерційному, медичному, Харківському технологічному та ветеринарному і т.д., відкривати аспірантури й докторантуру, ради по захисту дисертацій і надавати наукові ступені пошуковцям[20].

У період гетьманату помітно активізувалася робота різних наукових товариств і об'єднань та їх вклад у розвиток гуманітарних й природничих наук. На їх діяльність Рада Міністрів і місцеві культурні організації виділяли досить великі кошти, які становили сотні тисяч карбованців.

Наукові товариства продовжували розробляти багато нових проблем з історії, культури, економіки України і видавати за результатами своїх досліджень підручники в системі освіти й літературу для масового читача[21].

Плідно у цей період продовжувала працювати термінологічна комісія. Її науковці впродовж 1918 р. створили основи української технології і природничої термінології. Підготували до друку словники з хімії, ботаніки, зоології та деяких інших наук, видали словник з фізики для системи освіти тиражем у 5 тис. примірників.

Топонімічна комісія, яку очолив Д.Яворницький, грунтовно попрацювала над адміністративними та географічними назвами України і повертала населеним пунктам, залізничним станціям, річкам, озерам тощо їх історичні назви[22].

Вінцем діяльності П.Скоропадського, його уряду, групи громадських і культурних організацій, відомих політичних діячів України по дальшому становленню й розвитку вищої освіти та національної науки стало створення 14 листопада 1918 р. Української Академії Наук, яку очолив видатний учений В.Вернадський.

Проблема розвитку вищої освіти знаходилася в центрі уваги Директорії УНР. У січні 1919 р. за розпорядженням Міністерства народної освіти було створено "Комітет у справах вищих шкіл і наукових інституцій". До його складу увійшли В.Вернадський, Г.Павлуцький, Д.Антонович, Б.Кістяківський та інші науковці.

Виконуючи цю програму, Директорія, спільно з урядом й культурною комісією Трудового Конгресу, до приходу більшовиків у столицю, профінансувала підвищення зарплати викладачам вузів, виділила кошти на посилення матеріально-технічної бази практично усім вищим навчальним закладам УНР та продовжила роботу над їх українізацією і удосконаленню навчальних програм[23].

Проте, з відходом Директорії з Києва на Поділля, зв'язки Міністерства народної освіти УНР з вузами Східної і Наддніпрянської України припинилися, і вона центр своєї уваги перенесла на дальшу розбудову Кам'янець-Подільського університету.

Навесні 1919 р. керівництво УНР на його потреби виділило 3,6 млн. грн., а у другій половині 1919 і весною 1920 року іще 10 млн. грн. За цей період в університеті була створена велика бібліотека, типографія і в доповнення до історичного, філологічного, богословського відкрито агрономічний, правничий, політехнічний факультети. В університет на роботу були направлені кращі наукові сили республіки. Його ректором назначено відомого вченого І.Огієнка. Вуз отримав право надавати пошуковцям учені ступені магістрів та докторів наук. При університеті діяли також курси з перепідготовки учителів для роботи в українських школах і позашкільної роботи[24].

Торкаючись питання розвитку науково-дослідної роботи періоду Директорії, слід зазначити, що уряд на її підтримку виділяв досить значні кошти.

Зокрема, за його розпорядженням Академії Наук було передано приміщення піхотної школи, будинок і садибу пансіону Левашової, під наукові дослідження виділено 1,6 тис. десятин Голосіївського лісу,

150 десятин землі в районі Видубицького монастиря на створення Ботанічного саду і т.д. Група наукових товариств, такі як Українське наукове товариство у м. Києві, на свою діяльність отримало від уряду 459 тис.грн. допомоги, товариство економістів – 50 тис. грн., по декілька десятків тисяч гривень з державного бюджету було надано практично всім тридцяти великим науковим товариствам УНР[25].

Ці заходи сприяли дальшому розвиткові науково-дослідницької роботи, центром якої стала Українська Академія Наук.

Наприклад, літературна комісія Академії, очолювана С.Єфремовим, впродовж 1919 – 1920 рр. підготували до видавництва літературну спадщину Т.Шевченка, І.Франка, В.Антоновича, М.Драгоманова, понад 40 томів (600 д.а.) творів О.Потебні. Археологічна комісія під керівництвом М.Біляшівського розробила програму розвитку археологічної науки в Україні і склала мапу археологічних пам'яток республіки. Комісія по вивченню природних ресурсів систематизувала дослідження з цієї проблеми і опублікувала рекомендації для їх ефективного використання і т. д[26].

Над іншими науковими напрямами плідно працювали хімік Л.Писаржевський, ботанік О.Палладін, механік Є.Патон, терапевт М.Стражеско та ін. вчені.

Наукові проблеми продовжували розробляти і професорсько-викладацькі колективи вузу.

Ф.Сушицький видав працю "Західноруські літописи", М.Драй-Хмара "Слов'янознавство" М.Петров "Стародавній Київ у історико-топографічному розвитку", І.Огієнко "Українська культура", "Історія української мови", "Правила українського правопису", Д.Багалій "Історія Слобідської України", В.Біднов "Що читати з історії України", М.Туган-Барановський "Про природні багатства України", П.Клепатський "Український філософ Г.Сковорода" та інші[27].

Член історико-філологічного товариства Ніжинського педінституту С.Дем'янівський опублікував працю "Політична діяльність українського духовенства у другій половині XVII ст.", В.Дубровський – ряд статей присвячених гетьману Д.Апостолу та історії козацтва і т.д[28].

Підводячи загальний підсумок роботи по становленню української вищої освіти та науково-дослідної роботи у 1917 – 1920 рр., необхідно зазначити, що за ці роки створилася якісно нова національна система вузівської гуманітарної і технічної освіти. На 1920 р. на теренах республіки діяло 40 різнопрофільних вищих навчальних закладів, у яких навчалося 57 тис. студентів. Була заснована Українська Академія Наук з мережею дослідницьких підрозділів, у яких працювало 1200 науковців і спеціалістів. Збільшилася кількість наукових товариств, посилилася їх дослідна робота. До науково-пошукової діяльності залучилося багато викладачів вузів.

---

[1]Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.2581– Оп.1. – Спр.15. – Арк.15.
[2]ЦДАВОВУ. – Ф.2581. – Оп.2. – Спр.5 – Арк.10, 37; Нова Рада. – 1917. – 24 серпня; Університетські вісті. – 1917. – 5 жовтня.
[3]ЦДАВОВУ. – Ф.2581. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.37; Робітнича газета. – 1917. – 22 серпня.
[4]ЦДАВОВУ. – Ф.2581. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.52.; спр.64. – арк.150 – 151.; Вісник Генерального Секретаріату УНР. – 1917. – 21 грудня.
[5]Робітнича газета. – 1917. – 23 червня.
[6]Вісник товариства "Просвіта" – 1917. – 8 квітня; Нова Рада – 1918 – 27 квітня.
[7]ЦДАВОВУ. – Ф.2581. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.51.; ф.2201 – Оп.1. – Спр.651. – Арк.44; Рідний край. – 1918. – 15 січня.
[8]ЦДАВОВУ. – Ф.1115. – Оп.1. – Опр.6. – Арк.187; Нова Рада. – 1918. – 2 квітня.
[9]Поділля. – 1918. –3 березня.
[10]Нова Рада. – 1918. – 8 жовтня.
[11]ЦДАВОВУ. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.48; Відродження. – 1918. – 4 липня.
[12]Центральний державний історичний архів України. – Ф.708. – Оп.356. – Спр.112. – Арк.1,14,15.; Наше слово. – 1918 – 24 вересня.
[13]Державний Вістник. – 1918 – 19 листопада.
[14]Відродження. – 1918. – 11 вересня; Слово. – 1918. – 5 листопада.
[15]ЦДАВОВУ. – Ф.2457. – Оп.1. Спр.8. Арк.2.; ф.2201. – Оп.1. – Спр.1225. – Арк.1,9.
[16]ЦДАВОВУ. – Ф.2457. – Оп.1. – Спр.51. – Арк.1,5,14; Відродження. – 1918. – 6 травня.
[17]Відродження – 1918 – 7 вересня.
[18]Відродження 1918 – 4 липня.; Нова Рада – 1918 – 17 липня.
[19]Нова Рада – 1918 – 3 жовтня.
[20]Державний Вістник – 1918 – 21 вересня, 2 листопада.
[21]ЦДАВОВУ. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.264. – Арк.1,5,7,63,74.
[22]Там само. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.7. Наша справа. – 1918. – 24 вересня.
[23]Там само. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.126. – Арк.10.; Життя Поділля. – 1919. – 18 лютого.
[24]ЦДАВОВУ. – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.69; спр.93. – Арк.1,2.
[25]Там само. – Ф.2582. – Оп2. – Спр.12. – Арк.12.
[26]Там само. – Ф.166. – Оп.1. – Спр.453. – Арк.23, 30; спр.451. – Арк.8,19.
[27]Там само. – Ф.166. – Оп.1. – Спр.878. – Арк.8; Життя Поділля. – 1919. – 10 березня; Рада. – 1919. – 11 вересня.
[28]ЦДАВОВУ. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.464. – Арк.8,9.

Едуард МЕЛЬНИК
Київ

ДІЯЛЬНІСТЬ П.Г.КЛЕПАТСЬКОГО В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Павло Григорович Клепатський народився 12 січня 1885 р. у с.Пугачівка на Київщині у родині священика. Початкову і середню освіту здобув, навчаючись у духовному училищі м.Богуслава та Київській духовній семінарії. Своє подальше навчання він продовжив на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету в Одесі. Уже в студентські роки Павло Клепатський, успішно навчаючись в університеті, виявив схильність до науково-дослідної роботи. Велику допомогу йому у цьому надав талановитий вихованець школи Володимира Антоновича професор Іван Антонович Линниченко. Під його керівництвом здібний молодий вчений написав ґрунтовну працю "Очерки по истории Киевской земли: Литовский период" (1912 р.), за яку був нагороджений золотою медаллю Вченої Ради Новоросійського університету, а також Карєєвською премією Московського товариства історії та старожитностей.

Після закінчення університету з дипломом першого ступеня, Павло Клепатський, як один з найкращих випускників, був залишений професорським стипендіатом на кафедрі російської історії у професора І.Линниченка. Проте Перша світова війна, економічна скрута, не сприяли його подальшій науково-дослідній роботі і він змушений був залишити роботу в університеті і певний час читав лекції для вчителів Одеси. У відкритому 22 жовтня 1918 р. Кам'янець-Подільському державному українському університеті (КПДУУ) не вистачало висококваліфікованих викладачів. Тому невдовзі декан історико-філологічного факультету КПДУУ приват-доцент Леонід Білецький звернувся до декана історичного факультету Одеського університету з проханням направити до них колишнього стипендіата, а потім і приват-доцента Павла Клепатського. Прийнявши запрошення, П.Клепатський в січні 1919 року приїхав до Кам'янець-Подільського. В документах міського державного архіву збереглася заява П.Клепатського на ім'я декана зазначеного факультету: "Маю честь довести до Вашого відома, що в поточному семестрі я бажав би читати такі курси: 1.Історія України від Люблінської Унії до скасування гетьманщини, з окремим екскурсом про козаччину – 3 години..."[1].

Документи цього архіву засвідчують, що Павло Клепатський деякий час не міг виконувати своїх службових обов'язків у зв'язку з поганим станом здоров'я (хвороба горла)[2], а проте, після одужання він успішно працював на посаді приват-доцента кафедри історії України (період після Люблінської унії). Тільки протягом весняного семестру 1919 р. ним були прочитані та проведені практичні заняття з цікавих та складних курсів з історії України та джерелознавства історії України. Про що повідомлялось у його доповідній записці на ім'я декана історико-філологічного факультету: "Маю честь повідомити Вас, що протягом минулого, весняного семестру мною були читані курси і ведені практичні заняття:

Історія України від Люблінської унії, 3 год. (читано період до повстання Б.Хмельницького).

Слухачів було пересічно 40 чоловік. Прочитано всього 35 лекцій.

Огляд джерел з української історії, 2 год.

Прочитано про джерела: візантійські, арабські, західні, світські літописи й юридичні пам'ятки і подорожі чужоземців до пол. XVII ст.

Лишилося, для закінчення курсу, прочитати: про польські хроніки, козацькі мемуари і архівні видання.

Прочитано всього 24 лекції.

Слухали пересічно 30 чоловік.

Читався літопис Самовидця, з коментарем щодо особи його автора і властивостей самого літопису, 1 год.

Всього витрачено на це 12 год.

Слухали 12 чоловік.

Заліків не прийнято, за бажанням слухачів, вони перенесені на після канікул.

Приват-доцент П.Клепатський"[3].

Крім того, починаючи з осені і до кінця 1919 р., ним було прочитано з курсу історії України близько 50 лекцій на гуманітарному факультеті, відкритого у тому ж Кам'янці-Подільському Українського народного університету, а також видано протягом цього року 5 науково-популярних брошур про життя і творчість українських письменників: Івана Котляревського, Петра Гулака-Артемовського, Євгена Гребінку, Марка Вовчка та Григорія Сковороду[4]. То ж не випадково декан історико-філологічного факультету повідомляє приват-доцента П.Клепатського про те, що Вчена рада факультету 6 жовтня 1919 р. доручила йому прочитати доповіді: "Г.Сковорода як філософ" та "П.Куліш як історик" на урочистих засіданнях, присвячених цим видатним діячам[5].

© Е.Мельник

1919 рік – надзвичайно плідний і насичений період творчості молодого історика. Павло Клепатський брав також активну участь у роботі історико-філологічної секції Наукового Товариства, яка була створена в грудні 1919 р. при Кам'янець-Подільському державному українському університеті[6]. До її складу входили не тільки професори й викладачі університету, а й місцеві науковці, котрі виявили бажання докласти свої сили до систематичної дослідницької праці.

Так, уже на першому засіданні секції, яке відбулося 4 грудня 1919 р., Павло Клепатський виступив з доповіддю про Литовсько-Руські літописи, в якій зазначав, що невід'ємною рисою цих літописів "є націоналізм в розумінні інтересів Литовсько-Руської держави"[7]. Загалом тільки протягом 1919 – 1920 рр. діяльності історико-філологічної секції Наукового Товариства, П.Клепатський виступив з такими ґрунтовними доповідями: "Літопис Якова Лизогуба до 1737 р.", "Листування Великої княгині Катерини Олексіївни з англійським послом сером Чарлзом Уїльямсом як пам'ятка закулісної петербурзької інтриги", "Наукова розробка так званого початкового літопису, або "Повісті времяних літ", "Місцеві і монастирські літописи та їх значення", "Місцеві синодики як історичні джерела", "Гайдамаки Т.Г.Шевченка в світлі історії", "В.Антонович як історик Литви" та ін.[8].

Отже, стислий перелік виступів П.Клепатського пересвідчує нас в тому, що він проводив значну наукову роботу в історико-філологічній секції. З архівних документів відомо також, що навесні 1920 р. приват-доцент Леонід Білецький звернувся до ради професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету з проханням затвердити наукове відрядження приват-доцента П.Клепатського влітку 1920 р., додавши при цьому витяг з протоколу засідання ради історико-філологічного факультету (від 24 квітня 1920 р.)[9].

У цей же період Павло Клепатський написав магістерську дисертацію "З історії взаємовідносин Русі із Візантією у Х ст."і успішно захистив її[10].

Зберігся і протокол №1 засідання комісії спеціалістів історичної секції від 22.03.1921 р., яка ухвалила надання приват-доцентові Павлу Клепатському звання професора: "Маючи на увазі, що факультет соціально-гуманітарних наук на своєму засіданні від 22 березня 1921 р. одноголосно ухвалив рахувати колоквіум приват-доцента П.Клепатського, складений ним того ж дня, вважати задовольняючим всім вимогам магістерського іспиту за всіма виходящими з цього наслідками, – постановили надати П.Клепатському звання в.о.екстраординарного професора по кафедрі історії України, рахуючи його у званні професора з 22 березня 1921 р. Доручити професору П.Клепатському читати курси з історії України до Люблінської унії, 4 год. та історії Сходу, 2 год"[11].

У 1920 р. вийшов у світ підготовлений ним курс лекцій з джерелознавства історії України[12]. Чимало наукових статей, оглядів та заміток надрукував історик і в "Записках" Кам'янець-Подільського державного українського університету. Крім того, в зазначений період Павло Клепатський ще викладав у Кам'янець-Подільській гімназії для дорослих[13].

Багато зусиль доклав Павло Клепатський для налагодження пам'яткоохоронної роботи на Поділлі. Так, з його особистої ініціативи проводилися перші заходи по обстеженню найбільш цінних історико-культурних пам'яток, відзначенню конкретних способів їх охорони та збереження.

Після встановлення Радянської влади на Поділлі розпочався процес реорганізації вищої освіти, внаслідок чого Кам'янець-Подільський університет було ліквідовано, але незабаром за постановою наркому освіти його було перетворено в Академію теоретичних наук, а потім, на підставі рішення Наукової шкільної ради від 1 січня 1921 р., її було реорганізовано в Інститут теоретичних наук (ІТЕН)[14]. Та вже 26 лютого 1921 р. рішенням комісії Укрголовпрофосу на базі ІТЕНу було утворено два самостійних вищих заклади освіти – Інститут народної освіти (ІНО) та сільськогосподарський[15]. Майже рік посаду ректора ІНО обіймав професор П.Клепатський. На його плечі ліг тягар не лише виконання постанов державних органів щодо структурних змін в інституті, а й реалізації оголошеного більшовиками курсу на пролетаризацію професорсько-викладацького складу і студентів вузу. А це негативно позначилося на процесі освіти, розпочалися репресивні заходи як проти викладачів, так і значної частини студентів. Наприклад, нове керівництво ІНО відмовилося визнати результати магістерського іспиту приват-доцента П.Клепатського, проведеного на факультеті 28.03.1921 р. під тим приводом, що на нього не були запрошені ректор і політичний комісар[16].

Починаючи з березня 1921 р. почалися обшуки у квартирах викладачів. Частина з них потрапила у в'язницю без пояснення причини і пред'явлення обвинувачень у скоєнні злочину. Зокрема, у зв'язку з арештом викладачів М.Матвієвського і Ю.Сіцінського не було кому проводити заняття з права та мистецтва[17]. А це в свою чергу боляче позначилося на навчальному процесі, ускладнювався і без того важкий морально-психологічний клімат у колективі. Однак неодноразові звернення Ради ІНО на чолі з П.Клепатським про звільнення взятих під арешт викладачів залишалися без відповіді. Натомість з боку влади посилилися політичні і трудові чистки колективу інституту. Протягом 1922 року з ІНО було відраховано майже 500 осіб[18].

Чорна смуга репресій не обминула й ректора ІНО Павла Клепатського. Наприкінці 1922 р. його було заарештовано Надзвичайною комісією. Щоправда, через півтора місяці його відпустили, але до

виконання обов'язків ректора він уже не повернувся[19]. Після звільнення він переїхав до Києва. Звичайно, роботи тут для вченого не знайшлося і він змушений був податися до Полтави, де його було зараховано викладачем історії Інституту соціального виховання (згодом – Інституту народної освіти). У 1930 р. вийшла його праця "Дворянське земське ополчення (козаки) 1812 р. на Полтавщині" (у збірці "За сто літ").

Але його спокійне життя на цьому не закінчилося. Він не раз потраплятиме під репресії, а зрештою було винесено вирок про його ув'язнення та позбавлення громадянських прав у концтаборах віддалених місцевостей Радянського Союзу. Але там він і загинув. Так трагічно закінчилося життя видатного історика України, професора П.Клепатського.

[1]Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі КПМДА). – Ф. – Р.302. – Оп.3. – Спр. 26. – Арк. 1 – 2.
[2]Там само. – Арк.3.
[3]Там само. – Арк.6.
[4]Там само. – Арк.10.
[5]Там само. – Арк.8.
[6]Наш шлях (Кам'янець-Подільський). – 1920. – 6 червня.
[7]Там само; Клепатський П. Огляд джерел до історії України. Вип.1. Джерела візантійські, арабські, західні, Українсько-руські юридичні пам'ятки і синодики, подорожі чужеземців. – Кам'янець-на-Поділлю: Друкарня Державного Українського Університету, 1921. – С.20.
[8]Наш шлях. – 1920. – 6 червня; КПМДА. – Ф.Р.1421. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.4.
[9]КПМДА. – Ф.Р.302. – Оп.3. – Спр.26. – Арк.13.
[10]КПМДА. – Ф.582. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.17.
[11]Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади. – Едмонтон, 1987. – Книга перша. – С.52.
[12]КПМДА. – Ф.Р.302. – Оп.3. – Спр.26. – Арк.15.
[13]Клепатський П. Огляд джерел до історії України (курс лекцій, читаних протягом 1919 академічного року). – Вип.1. – Кам'янець-на-Поділлю. – 1921. – 137 с.
[14]Мельник Е.М., Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та утрата (1921 – 1930 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.1. – С.30.
[15]Там само; Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти // Наукові записки Кам'янець-Подільського ІНО. – Кам'янець-Подільський, 1927. – Т.2. – С.17.
[16]КПМДА. – Ф.Р.302. – Оп.3. – Спр.26. – Арк.17.
[17]Там само. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.3.
[18]Завальнюк О.М. Історичний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту: ретроспектива і сьогодення // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т.1. – С.9.
[19]Ричка В.М. Загублене життя (П.Г.Клепатський) // Репресоване краєзнавство. 20 – 30 роки. – К., 1991. – С.202.

Олександр ЗАВАЛЬНЮК
Кам'янець-Подільський

СОФІЯ РУСОВА: КАМ'ЯНЕЦЬКІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ (1919 – 1922 рр.)

Відома українська громадська, культурно-освітня діячка і педагог Софія Федорівна Русова (1856 – 1940) за життя на Батьківщині залишила глибокий слід в історії української освіти. Однак малоз'ясованим і досі залишається Кам'янець-Подільський період її біографії. У добре знаній "Енциклопедії українознавства" про цей відтинок життя і діяльність С.Русової зазначено: "1920 р. – лектор педагогіки Кам'янець-Подільського Університету і Голова Української Національної Жіночої Ради...[1] У тритомному "Довіднику з історії України" з біографії діячки випав і цей рядок[2]. А в біографічному нарисі О.Заклинської та М.Палієнко стверджується, що Софія Федорівна "1921 р. почала читати лекції з педагогіки в Українському університеті в Кам'янці-Подільському"[3]. По-іншому датує викладацьку роботу С.Ф.Русової в університеті М.М.Собчинська: "З лютого 1919 р. і до кінця зимового семестру 1920/21 н.р. вона читала лекції і проводила практичні заняття з дисципліни "педагогіка" на історико-філологічному факультеті"[4]. Зовсім не згадується про роботу Софії Федорівни в Кам'янець-Подільському університеті в нарисі Н.Б.Копиленко[5].

Автор повідомлення ставить за мету з'ясувати на основі опублікованих і архівних джерел основні моменти перебування С.Ф.Русової у Кам'янці-Подільському, що в 1919 – 1920 рр. волею історичних обставин стало державним і політичним центром УНР.

За свідченням самої Софії Федорівни, вперше вона побувала у Кам'янці 22 жовтня 1918 р. Того дня відбулося велике всеукраїнське свято – урочисто відкрився другий державний український університет.

© О.Завальнюк

Для участі у цій події ректор І.І.Огієнко і міська університетська комісія надіслали в міста Поділля, України й за кордон понад 200 запрошень[6]. Одне із них отримала і киянка С.Ф.Русова. "Приїхали туди (до Кам'янця – авт.) окремим поїздом – ціле Міністерство Освіти, представники інших міністерств, просвітніх організацій та ін. ...Тут справді було місце для університету: сила архівів, два місцеві музеї, великий будинок семінарії і так близько до Галичини, до Європи"[7]. В "Журналі підписів осіб, що були на відкритті університету" гостя зробила запис: "С.Русова, делегат Всеукраїнської учительської спілки"[8]. Софії Федорівні, одній із небагатьох жінок, пощастило виступити з промовою під час урочистого засідання Ради професорів університету[9].

Наступний приїзд Софії Русової до адміністративного центру Поділля був неплановим, пов'язаний з евакуацією державних установ УНР з Києва. Провівши у Вінниці кілька тижнів, вона на початку березня 1919 р. разом з міністерськими працівниками переїжджає до Кам'янця. "Міністерство освіти (С.Ф.Русова працювала в департаменті дошкільної освіти – авт.) розташувалось в університеті, де вже відбувалися регулярні виклади... Зрання до обіду складали пляни позашкільної роботи, підтримували місцеві "Просвіти", були в найближчих відносинах із земським відділом позашкільної освіти..."[10] Але розгорнути активної діяльності вона, як і її колеги, не встигли – завадила воєнно-політична ситуація. В зв'язку із втратою Жмеринки і Деражні, дальшим просуванням червоного війська та реальною загрозою бути відрізаними від своїх, 22 березня у Кам'янці створюється "Комітет Охорони Республіки", діяльність якого було розцінено як спробу державного перевороту на підконрольній Директорії УНР території. Після його саморозпуску 27 березня 1919 р. заступник Голови Ради Міністрів Є.Архипенко наказав всім міністерствам, розміщеним у Кам'янці, "негайно переїздити до Рівного, де... утворено "новий державний центр"[11]. Саме туди і відправилася С.Русова, не маючи і гадки, що на Поділля їй доведеться повернутися знову. Після того, як 6 червня 1919 р. українські війська після перемоги над більшовицькими частинами вступили до міста над Смотричем, "на другий день Огієнко й я , – згадувала Софія Федорівна, – автом виїхали з Борщева, я цілувала землю, коли переїхали в Скалі Збруч і рідні степи прийняли нас у свої обійми! ...Слідом за нами в'їхав до Кам'янця й Петлюра"[12]. Закінчилися поневіряння на Волині й Галичині, відчуття пустоти, безнадійності, переживання за своїх рідних.

Повна енергії і великого бажання прислужитися Україні 63-річна С.Ф.Русова разом з іншими українськими діячками утворила й відразу очолила громадську організацію "Комітет допомоги козакам". Наприкінці червня постало питання про створення подільського відділу товариства Українського Червоного Хреста. Представники місцевого самоуправління і громадських кіл висунули на посаду керівника відділу І.І.Огієнка. Однак той вважав, що на цю роботу найбільше годиться С.Ф.Русова. Остання не давала згоди. Наступного дня після розмови з Іваном Івановичем вона написала йому записку такого змісту: "Шановний пане Огієнко. Мене мучить, що вчора не була з Вами досить корректна. Ви знаєте, що я Вас дуже шаную і не хотіла б дати Вам ані хвилини неприємної. Вибачте мене, Іван Іванович, мені було вчора дуже погано. Але пам'ятайте, ні на яке голосування я не піду – моє слово тверде, ніяка дисципліна мене на це не примусить. Головою мусите бути Ви. Ви – талановитий організатор, вмієте держати в руках усю складну справу. Ну то ще раз кажу, вибачте, і вірте. Щиро Вас шануюча С.Русова"[13]. І.І.Огієнко став головою, С.Ф.Русова увійшла до складу управи відділу.

Влітку 1919 р. Софія Федорівна, маючи відпустку від Міністерства освіти, приступила до праці в щойно зорганізованому шпиталі для козаків армії УНР в с.Панівцях Кам'янецького повіту. Шефство над ним здійснювала громадська організація, яку очолювала С.Ф.Русова. Справи у медичній установі були, відверто кажучи, кепські. Бракувало як здібних керівників, так і потрібної кількості медичних працівників. І.І.Огієнко від імені очолюваного ним відділу розпорядився аби Софія Русова очолила Панівецький шпиталь. Для неї це рішення виявилося несподіваним, і на нього відповіла листом-роздумами: "Щиро шановний Іван Іванович! Вчора я получила папір, яким Ви призначаєте мене старшою сестрою-жалібницею. Я вижу в цьому новий доказ Вашого довір'я до мене, і дякую за нього. Але, шановний пане Огієнко, чи зможу я стати на цю посаду – про це ще треба з Вами детально, дуже серйозно побалакати. 1) Я не можу дати згоду, поки не буду знати, в чому саме будуть виявлятися мої обов'язки? Поки що я почуваю себе настільки слабою, що не знаю чи зможу виконувати таку відповідальну працю. 2) Через 10 днів кінчається мій відпуск з Міністерства, і тепер іде така цікава робота в мойому департаменті, що мені конче хотілося б туди вернутися. Якщо Панівецький шпиталь переведуть до Кам'янця, тоді я зможу поєднати обов'язки і з усією душею буду працювати в шпиталю. Але поки він в Панівцях, а Міністерство в Кам'янці, цього не об'єднаєм. 3) З другого боку, мораль, не... в справі відмовитися, бо бачу, що в шпиталі у нас мало порядку... С.Русова. Панівці. 15 серпня"[14]. Очолити шпиталь їй все-таки довелося. Про ті дні вона в еміграції писала: "Я, яко головна управителька, не могла завести в ньому того необхідного ладу, без якого хорі ніколи не можуть бути задоволені. А тут іще моя хвороба"[15].

Вилікувавшись і завершивши відпустку, Софія Федорівна повернулася до Кам'янця і відновила роботу в Міністерстві освіти. Проте вже наприкінці жовтня 1919 р. вона разом з іншими членами Українського Червоного Хреста відбула до Польщі для ознайомлення з утриманням у таборах українських військовополонених. Повернулася вона аж наприкінці 1919 р. Її, як і інших членів делегації, прийняв

25 грудня І.І.Огієнко, який на той час вже виконував за дорученням уряду УНР і Директорії обов'язки головного представника української держави в зносинах з польською владою на Поділлі[16].

Опинившись знову у Кам'янці, Софія Федорівна прилучилася до видавництва дитячого журналу "Ранок", брала участь у літературно-мистецькому житті, а в лютому 1920 р. прочитала 10 лекцій на курсах жінок-педагогів з проблеми виховання дитини[17]. Багато уваги вона приділяла соціальному захисту обездолених українських дітей.

Навесні 1920 р. товариство ім.Песталоці зініціювало перед ректором університету питання про відкриття в закладі кафедри педагогіки. На початку травня 1920 р. Рада професорів університету ухвалила відкрити таку кафедру на історико-філологічному факультеті[18]. Однак мова не йшла про негайне викладання цієї дисципліни. Рішення стосувалося наступного навчального року. З огляду на політичні події, що розвивались у травні 1920 р., можна було прогнозувати: прийняте рішення обов'язково буде виконано. Проте слід зауважити, що воно приймалося конкретно під одну особу – Софію Федорівну, а їй, як і всім іншим працівникам державного управління, належало негайно відбути до Вінниці, поближче до звільненого від більшовиків Києва[19]. Від'їзд українських міністерств змінився поверненням на ті ж самі місця. Польське і українське військо, не маючи достатніх сил стримання наступаючих червоних частин, відступали у західному напрямі. 9 липня представники державної влади УНР покинули Кам'янець, який незабаром перейшов під радянський військовий контроль. 27 липня 1920 р. декан історико-філологічного факультету Л.Т.Білецький запропонував лектору педагогіки С.Ф.Русовій відбути до Києва з метою придбання необхідної літератури для навчально-методичного забезпечення цієї дисципліни[20].

У жовтні 1920 р. Софія Федорівна розпочала викладати педагогіку. В "Огляді навчання в Кам'янець-Подільському державному українському університеті за останній семестр 1920 – 1921 академічному році на історико-філологічному факультеті" зафіксовано, що С.Ф.Русова щотижня мала по 4 години занять (по 2 год. для читання лекцій і проведення практичних занять)[21]. Педагогіка значилася в переліку обов'язкових дисциплін для всіх студентів факультету, якщо вони готувалися до викладацької праці[22].

В середині листопада 1920 р., коли, за свідченням самої Софії Федорівни, вона "розпочала свої виклади", органи влади і війська УНР, які було знову повернулися на Поділля, назавжди покидали Кам'янець-Подільський. С.Ф.Русова вельми переживала цю трагічну подію національно-демократичної революції, однак бажання податися на еміграцію поки-що не з'являлося, хоча і "журно було залишатися"[23]. Через кілька днів довелося звикати до нових, диких порядків, запроваджених новою владою. "Все живе ховалось, боялись і з вікна визирнути... Заходили червоноармійці до хати, по 3 – 4 чоловіка, озброєні з голови до ніг, переглядали речі, брали, що їм було до вподоби, знущалися над жінками, нахабно розташовувались, іноді господарів просто викидали на вулиці... Припинили всякий торг, перейшли на "комуністичний" лад життя. Давали з загальної їдальні обід і вечерю, від часу до часу роздавали якісь матерії найпоганішої якости... Харч був жахливий: мамалига та фасоля, фасоля та мамалига, мікроскопічний кусочок м'яса раз на тиждень плавав у темній брудній водяній юшці... З найбільшими труднощами можна було добути якийсь папірець на малу кількість дров. Ще добре було тим родинам, де були мужчини. Здобудуть квиток, підуть у ліс та й нарубають дров. А де були самі жінки, то набідувались, поки навчились дрова рубати... Взагалі в тому тяжкому житті рятувала нас лише взаїмна допомога"[24].

Всіх викладачів університету, які залишились на своїх місцях, вразили непродумані заходи радянської влади з перебудови університетського життя. З весни 1921 р. студенти і викладачі змушені були виконувати, крім навчальної, ще й фізичну працю: першим належало щотижня відпрацювати від 9 до 18 годин у літній період і від 6 до 12 – у зимовий (залежно від триместра навчання), іншим – відповідно 8 і 6 годин[25]. 9 січня 1921 р. Науково-шкільна рада, на підставі розпорядження ВУЗу за №276 від 31 серпня 1920 р. про перетворення Кам'янецького університету в Академію теоретичних знань у складі двох інститутів – соціальних та фізико-математичних наук, ухвалила рішення про переформування закладу в інститут теоретичних наук з подальшим розвитком його фахів у дворічній академії[26].

У березні 1921 р. в квартирах викладачів університету було проведено обшуки. Декотрі із них потрапили до в'язниці без пред'явлення звинувачення. Відмінялися відпустки[27]. Політкомісар С.Чалий, який заправляв в університеті, за спостереженням Софії Федорівни, "нічого в науці не розуміючи, ...ненавидів її, ненавидів професорів і зробив їм їхнє життя нестерпним... Замість викладати науку, професори мусіли управляти тютюн, копати буряки і т.д. Жінки їхні мусіли варити мармеляду, квасити помідори і т.п. Хто не приходив на роботу, тому не видавали обіду... Вся городина – картопля, буряки, тютюн і проч. – переважно погнила, а що залишилося, то нам і понюхати не дали"[28].

Попри всі негаразди С.Ф.Русова продовжувала читати лекції з педагогіки. Їх охоче відвідували не лише студенти і вільні слухачі, а й сільські вчителі. Про свою роботу у той час вона згадувала так: "Я страшенно захоплювалася своїми викладами педагогіки в університеті... Було читаєш о 5-ій годині, вже темно, а світла ніякого нема, авдиторія потопає в померках – тим краще лунає голос лєктора, а в авдиторії тихо-тихо, ні шепотіння, ні шелестіння. Скінчиш було лекцію і помацки вилізеш з темної кімнати і темними вулицями приходиш додому. Але йдеш і не знаєш, чи завтра будеш знову читати лєкції, чи з капризу комісара будуть вони припинені"[29].

Восени 1921 р. появилися надії на повернення в Україну УНРівської влади. Разом з патріотично налаштованою інтелігенцією С.Ф.Русова раділа неперевіреним чуткам про просування загонів Ю.Тютюнника на Поділлі, в інших регіонах, що поширювалися серед міських жителів, учнівсько-студентської молоді. З болем сприйняла вона повідомлення про поразку повстанських частин з-за Збруча і ті каральні заходи, які були проведені чекістами серед кам'янчан. "...Заарештували молоденьких дівчат-слухачок і розстріляли їх. Це був один жах, з цим не можна було ніяк примиритися, вони (чекісти – авт.) нищили нашу красу, нашу свідому молодь... З цим фактом нелюдської жорстокості я не могла ніяк помиритися. Пішла до своїх приятелів в університет. Всі в розпачі сидять і чекають: "Сьогодні ти, а завтра – я" ...Розпитую товаришів за професора К., що теж був заарештований. Кажуть, що його вже тричі вночі виводили на розстріл, але розстрілювали в його присутності інших..."[30]

У 1922 р. С.Ф.Русова працювала у відділі освіти виконкому Кам'янець-Подільської Ради робітничих і червоноармійських депутатів, часто їздила по селах повіту з лекціями про вплив голоду на фізичний розвиток дітей і майбутніх поколінь. Тоді у неї появився план "тікати з цього пекла", бо "не мала вже сил довше все це терпіти й мовчки дивитися на те моральне й матеріальне лихо, що спіткало наш народ". Перша спроба перейти державний кордон з Польщею у червні 1922 р. не вдалася: втікачку затримали прикордонники і повернули до Кам'янця. Провалилася і друга наприкінці літа. Лише наприкінці осені вдалося дістатися правого берега Збруча і назавжди покинути Батьківщину.

Таким чином, кам'янецький період біографії С.Ф.Русової став завершальним в Україні, був насиченим важливими подіями, активною участю її у державній, освітній та громадській роботі. Велика патріотка залишилася непримиренною до комуністичних експериментів, карально-репресивних заходів радянської влади, змушена була емігрувати заради виживання. Кам'янець-Подільський приніс Софії Федорівні і великі потрясіння, і біль розчарування, і радість творення, і вдоволення від корисної праці передусім заради хворих козаків і обездолених дітей. С.Ф.Русова залишилася у пам'яті кам'янчан гуманісткою, демократкою, професіоналкою, відданою українській визвольній справі, наполегливою, принциповою і самовідданою людиною.

---

[1]Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Гол. ред. проф. д-р Вол.Кубійович / Перевид. в Укр. – Т.7. – Львів, 1998. – С.2650.
[2]Довідник з історії України. – Т.3 / За ред. І.З.Підкови, Р.М.Шуста. – К., 1999. – С.93.
[3]Заклинська О., Палієнко М. Софія Русова // Історія України в особах: XIX – XX ст. / І.Войцехівська (кер. авт. колект.), В.Абліцов, О.Божко та ін. – К., 1995. – С.357.
[4]Собчинська М.М. Софія Русова і Кам'янець-Подільський // Духовні витоки Поділля: творці історії краю: Матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. – Ч.1. – Хмельницький, 1994. – С.310.
[5]Див.: Нариси історії українського шкільництва (1905 – 1933) / За ред. О.В.Сухомлинської: Навч. посібн. – К., 1996. – С.223 – 228.
[6]Завальнюк О.М. Збудування українського університету у Кам'янці-Подільському (1918 р.) // Краєзнавство: Наук. журн. – 2000. – №.1 – 2. – С.206.
[7]Русова С. Мої спомини. – К., 1996. – С.149 – 150.
[8]Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.Р. – 302. – Оп.3. – Спр.11. – Арк.1.
[9]Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету // Наша Культура: Наук.-літерат. місячник. – Кн.5 (14). – Варшава, 1936. – С.416.
[10]Русова С. Вказ. праця. – С.154 – 155.
[11]Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917 – 1921. – Т.1. – Прага, 1942. – С.148.
[12]Русова С. Вказ. праця. – С.157.
[13]КПМДА. – Ф.582. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.58 – 59.
[14]Там само. – Арк.32.
[15]Русова С. Вказ. праця. – С.160.
[16]Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва // Наша Культура. – 1936. – Кн.8 – 9 (17). – С.546.
[17]Собчинська М.М. Вказ. праця. – С.310; Русова С. Вказ. праця. – С.164.
[18]Наш шлях (Кам'янець-Подільський). – 1920. – 9 травня.
[19]Там само. – 11 травня.
[20]КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.76.
[21]Там само. – Арк.84.
[22]Там само. – Арк.95 зв.
[23]Русова С. Вказ. праця. – С.173.
[24]Там само.
[25]КПМДА. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.31.
[26]Завальнюк О.М. Радянська влада і Кам'янець-Подільський державний український університет (1919, 1920 – 1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наук. праць. – Т.1. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С.16.
[27]Мельник Е.М., Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та утрати (1921 – 1930 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Т.1. – С.32.
[28]Русова С. Вказ. праця. – С.174 – 175.
[29]Там само. – С.176.
[30]Там само. – С.177 – 178.

Світлана ТРУХМАНОВА
Вінниця

ДИНАМІКА КІЛЬКОСТІ ТА СКЛАДУ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ЗА РОДОМ ЗАНЯТЬ
у 20-х – на початку 30-х років XX століття

Розгляд змін кількості та складу мешканців міст за родом занять дозволяє простежити наслідки втручання більшовицької влади у процеси соціального розвитку та урбанізації. На початку 20-х рр. впроваджується нова економічна політика, яка поступово набуває командно-адміністративного характеру. Завершенням НЕПу стає так званий "Великий перелом", соціальні наслідки якого починають проявлятися на початку 30-х р. Вказаних меж при дослідженні міського населення України рекомендує дотримуватися Д.Гринь, мотивуючи тим, що періодизація 1923 – 1931 та 1931 – 1939 рр. дозволяє виявити стійкі динамічні тенденції, які впливали на загальний і на регіональний розвиток народонаселення[1].

Потреба отримання достовірної інформації про хід соціальних процесів у всіх регіонах України визначає підвищену увагу до історичної ретроспективи та особливостей розвитку різних місцевостей. Цікаво простежити перебіг соціальних змін на прикладі Поділля, зокрема його міст. Н.П.Анциферов, один з перших дослідників радянського міста, підкреслював, що місто являє з себе найбільш конкретний, сталий, складний організм та є найкращим природним середовищем для вивчення соціальних структур у всіх їх видозмінах[2].

Своєрідність Поділля полягала у тому, що воно історично характеризувалося найбільшою в Україні густотою розташування містечкових поселень[3]. Вони створилися історично та мали тенденцію до коливань кількості населення, функціональних змін та нерівномірного розвитку соціальних структур. Це явище відзначала О.С.Компан у дослідженні "Міста України в другій половині XVII ст.", підкреслюючи, що багато міст виникло в результаті потреб оборони, мало характер козацьких поселень, а інколи взагалі були фіктивними чи напівфіктивними, але, незважаючи на це, надання поселенням міських прав стимулювало їх економічний розвиток[4]. На Поділлі поєдналися як тенденції до адміністративного походження міст, так і процеси їх стихійного розвитку, що відбивали наявні потреби населення. Подальша історія міст та містечок свідчить про те, що відбувався і зворотній процес – "процес відмирання тих міст, які перестали відповідати своєму призначенню"[5]. О.С.Компан відзначала, що природна динаміка економічних та соціальних процесів на Правобережжі порушувалася втручанням у міські справи польської влади, яка знесилювала українське міщанство конкуренцією привілейованих іноземців. Внаслідок цього бурхливий процес виникнення і розвитку міст кінця XVI – першої половини XVII ст., що створив основу сучасної урбаністичної структури Правобережжя, поступово згасає. Певне піднесення подільським містам приніс запізнілий промисловий переворот другої половини XIX ст. Воно відбувалося переважно завдяки зростанню ролі міст у вивезенні сільськогосподарської сировини та продукції за межі України. Період 1917 – 1920 рр. є прикладом боротьби за міста як форпости влади над сільським оточенням та швидкого процесу деурбанізації.

Особливістю Поділля був прикордонний характер губернії. Під час Першої світової війни міста Поділля пережили становище тилових, потім революційні події, радянсько-українську, громадянську та польсько-радянську війни. Все це відбилося на їх становищі, занепало господарство, зменшилась кількість мешканців, вони шукали порятунку в селах. Натомість в складі міського населення була присутня значна частка військових. Тільки у Вінниці на 1920 р. знаходилося 4,5 тис. військовослужбовців[6].

На початок досліджуваного періоду Поділля не відзначалося високим рівнем урбанізації. Переважну кількість всього населення Поділля, що нараховувало у 1920 р. 1 437 294 чол., складало сільське – 1 233 242 чол. або 85,8 %, а мешканці міст та містечок – 14,2 % від загальної кількості[7]. Три подільські округи: Кам'янецька, Могилівська та Тульчинська мали ступінь урбанізації від 5 до 10% в той час, як загальноукраїнський складав 18,5%[8]. Але за щільністю населення Поділля у 20-х рр. продовжувало тримати перше місце в Україні[9]. Густота сільського населення становила 107 чол. на кв. версту. Надзвичайна земельна тіснота штовхала селян на пошуки заробітків[10]. Таким чином, створювався ринок робочої сили, яка могла знайти застосування на промислових підприємствах. Але враховуючи, що провідну роль на Поділлі відігравала цукрова промисловість, вона найбільше притягувала робочу силу з селянства. Такі підприємства, як правило, знаходились за межами міст, а їх робітники були сезонними. Потенціал міських підприємств був представлений, насамперед, Вінницькими підприємствами, що працювали ще з дореволюційного часу чавуноливарним та металообробним заводом "Молот", насіннєвим, суперфосфатним заводами, взуттєвою фабрикою "Яструб". У Проскурові – чавуноливарним

© С.Трухманова

та механічним, пивоварним, цегельним заводами. У містах Поділля розташовувалися підприємства переробної промисловості.

Зростання чисельності робітників на Поділлі було також результатом політики влади, що намагалася таким чином збільшити соціальну базу підтримки свого режиму. У доповіді на VIII Подільській губернській партійній конференції у липні 1922 р. вказувалося, що Подільська організація КП(б)У є організацією немісцевого походження[11]. Переважна частина її сформувалася за рахунок демобілізованих червоноармійців тих військових частин, що приходили "будувати радянську владу". Таким чином, подільська комуністична організація має більш ніж 50% робітників у своєму складі, хоча повинна була б бути селянською[12]. Враховуючи, що на підтримку селянства більшовики не могли розраховувати, їм лишалося зміцнювати місцевий пролетаріат. Ще з початку 20-х рр. постановою Ради праці та оборони РРФСР від 28 лютого 1921 р. "Про поліпшення постачання робітників" їм гарантувалися пільги. Це відбувалося якраз тоді, коли на півдні України панував голод 1921 – 1923 рр., а регіони України забезпечували голодуючих Поволжя. Х з'їзд РКП(б) (8 – 16 березня 1921 р.) дав настанову на припинення декласування робітничого класу.

На засіданні пленуму Подільського губкому КП(б)У відзначалося, що незважаючи на нечисленність та декласованість пролетаріату Поділля, він має бути збережений та повинен стати підпорою партії[13]. Була підвищена зарплата робітникам, скасована зрівнялівка, встановлена залежність між продуктивністю праці та її оплатою. Натуральне преміювання поступово переводилося в суто грошове. Соціальний статус категорії робітників підвищується.

У січні 1921 р. РНК РРФСР видає декрет про скасування плати робітників та службовців за житло, користування водопроводом, каналізацією, газом, електроенергією та лазнями, про соціальне забезпечення. Навесні 1921 р. приймається постанова Ради праці та оборони ("РПО") про забезпечення робітників взуттям, одягом, милом, іншими предметами широкого вжитку[14]. В той же час влада вилучає у населення вироби з дорогоцінних металів, спустошує церкви і монастирі. Триває великий перерозподіл цінностей.

Декретом РНК РРФСР навесні 1921 р. "Про заходи поліпшення житлових умов трудящих та про заходи боротьби із руйнуванням житла" було констатовано критичний стан житлових будівель та катастрофічну нестачу міських помешкань[15]. На Поділлі, як у прикордонному районі, де була зосереджена велика маса військ, це становище загострювалось потребою надання житлової площі демобілізованим червоноармійцям. Вирішенням цих питань займалися відділи житлового господарства[16]. Протягом 20-х рр. перевагою при наданні житла у Вінниці користувалися робітники, члени профспілок та військовослужбовці[17].

Продовжується практика створення комунальних квартир, виселення підприємців, купців, старої інтелігенції, заможних міщан, представників тих соціальних верств населення, що вважалися ворожими існуючій владі. Президія Вінницької міської ради вирішує проводити подальшу пролетаризацію правлінь житлових кооперативів, а також рахуючись з наявністю житлової кризи, провести кампанію з ущільнення та виселення нетрудового населення[18]. Наступ на "соціально ворожі" групи триває у різних напрямах. Так, у звіті Вінницької міськради у 1928 р. було відзначено, що кількість приватних торгових підприємств зменшилася до 505. За недотримання цін притягнено до карної відповідальності 10 приватних підприємців[19]. За даними Ф. Г. Турченка у 1926/27 рр. у містах України кількість торгових установ капіталістичного типу нараховувала 61,3 тис., а на весну 1930 р. їх було лише 3,3 тис, тобто майже в 19 разів менше[20].

Заходи уряду по відбудові промисловості, її концентрації, реорганізації управління нею та переведення державної промисловості на госпрозрахунок вилилися у серію оргнаборів робітників на біржах праці та безпосередньо на підприємствах. В першу чергу враховувалися спеціальність, кваліфікація робітника, наявність трудового стажу роботи. Тут ставали у пригоді колишні робітники, що поверталися із сіл, збільшуючи населення міст. Зрозуміло, що найшвидше зростають найбільші міста та промислові центри. У 1930 р. процес урбанізації України супроводжується зменшенням її сільського населення[21]. Подільське населення не змогло витримати наслідків політики партії на селі. Примусова колективізація, так зване "розкуркулювання" знищували селянство, перетворювали його у сільськогосподарський пролетаріат, позбавлений засобів виробництва. Маси сільського населення, налякані терором, кидали домівки та тікали у багатонаселені міста. Селяни поповнювали лави низькокваліфікованих робітників, стояли нижче від професійного пролетаріату, створюючи ринок дешевої робочої сили. Ще 1924 р. відомий дослідник соціально-демографічних процесів у радянських містах А. Хоменко відзначав, що ранкові потяги на Київ, Харків, Одесу, Катеринослав та інші міста, як правило переповнені селянами передмість і сіл, які вже пролетарізувалися[22]. Згаданим автором було прогнозовано поширення вказаного процесу внаслідок земельної тісноти, що зберігалася в Україні. А цифри перепису населення України 1931 р. вже реєструють зростання багатонаселених міст України, що підтверджує прогноз А.Хоменка.

На Поділлі саме в цей час зменшується кількість населення майже всіх міст, що дозволяє зробити припущення, що населення краю, як сільське, так і міське, досить активно розселялося по великих

містах та промислових центрах України, тобто Поділля початку 30-х рр. становило джерело імміграції населення[23].

Багатий матеріал для аналізу соціального складу міського населення містять статистичні матеріали та переписи населення. Про соціальний склад подільського міста 20-х років свідчить Всесоюзний міський перепис 1923 року (Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. // Труды ЦСУ СССР. – М.,1924 – 25. – Ч.1 – 4.) За думкою дослідників, зокрема Д.Гриня[24] , матеріали даного перепису є базовими для 20-х рр. Наступним був проведений перепис населення 1926 р., підсумки якого вважаються достовірними (Всесоюзная перепись населения 1926 г. // ЦСУ СССР. М.; Л., 1928 – 1935. Т.1 – 56).

Переважно на матеріали переписів 1923 та 1926 рр. спираються у своїх дослідженнях соціальних структур В.В.Підгаєцький[25], В.Б.Жиромська[26] та ряд інших дослідників[27]. Згадані автори дійшли висновків, що склад населення радянських міст за родом занять у 20 – 30-х рр. змінювався. Основними причинами стали масові міграції населення внаслідок політики РКП(б) та КП(б)У. Протягом 20-х рр. більшовицька влада поступово збільшувала кількість пролетаріату у загальній масі населення.

Погляди більшої частини радянських дослідників об'єднувала впевненість у виправданні втручання влади у соціальні процеси. Вони переважно позитивно оцінювали соціальні зміни та наявний процес розвитку міст[28]. На відміну від радянських дослідників, сучасні вчені критично ставляться до політики більшовицької влади у соціальному питанні. Російський історик О.Сенявський відзначає, що після згортання НЕПу зник природний соціально-економічний ґрунт урбанізації, перервався процес соціально-територіальної організації суспільства, що тільки почав розгортатися[29]. У радянський період місто перестає самостійно організовуватися та регулюватися, воно штучно трансформується в "поселенський додаток" до форсованої індустріалізації, втрачає ряд традиційних рис, які були йому притаманні.

Розгляд процесів урбанізації України 20 – 30-х рр. Д.Гринем супроводжується аналізом темпів зростання міського населення. Він наголошує на тому, що форсований характер урбанізації призвів до порушення балансу у загальній поселенській структурі, особливо з початком 30-х рр. На Правобережжі з 1930 року спостерігалися негативні тенденції переважання населення, що вибуло, над його приростом[30].

Розглянемо життя міського населення Поділля 20 – 30-х рр., взявши за об'єкт соціальний склад самодіяльного населення* окружних міст Поділля за родом занять.

Адміністративний статус міста багато у чому визначав сфери застосування праці громадян. До того ж під час адміністративно-територіальної реформи в Україні у 1922 – 1925 рр. статус окружних, як правило, отримували значні центри промисловості і торгівлі. Логічно розглядати всі міста і поселення міського типу за двома групами: окружні та не окружні. За постановою ВУЦВК від 7.03.1923 р. "Про адміністративно-територіальний поділ Подільської губернії" центрами округів стали: Вінниця, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Проскурів, Тульчин і Гайсин[31]. Ці міста стануть надалі предметом нашого дослідження.

Насамперед, простежимо кількісне зростання населення вказаних міст у 20 – 30-ті рр. у порівнянні з дореволюційними показниками (див. табл.).

Зміни кількості населення окружних міст Поділля

	1897 р.	1917 р.	1920 р.	1923 р.	1926 р.	1931 р.
Вінниця	30 563	45 034	37 962	51 315	57 990	60 018
Гайсин	10474	13509	11 670	13 717	15 330	12 246
Кам'янець-Под.	35 934	32 786	26 628	29 533	32 051	33 481
Могилів-Под.	22 315	27 086	20 517	19 613	22 993	20 921
Проскурів	22856	22153	18 565	21 880	31 989	27 304
Тульчин	11000	15397	12 016	11 701	17 391	13 485

(Таблиця складена на основі джерел: Всероссийская перепись населения 1926 г. Т.XII. УССР. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – М., 1928. С.7 – 8.; Население Украины по данным переписи 1920 г. // Статистика Украины. – Харьков, 1923. № 28. Серия I. Демография. Т.I. Вып. 11. С.9 – 10.; Населення в містах України. (За даними Всесоюзного міського перепису 15.03.1923.) // Статистика України. Харків, 1925. Том II. Серія I. Демографія. Вип. №77. – С.124.; Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 р. Харків, 1933. – С.XXXIII.); Хозяйственное строительство на Подолии. Отчет губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. Винница, 1922. Апрель – сентябрь. – С.7.)

* У матеріалах переписів 1923 та 1926 рр. перед розподіленням населення "по положенню у занятті" проводилося його групування на самодіяльне та несамодіяльне у залежності від джерела існування. За самодіяльне вважалися особи, що мали свої джерела існування (заробіток, стипендія, пенсія, прибуток тощо). Несамодіяльними вважалися всі, що жили на кошти самодіяльних осіб.

Більш чітку картину вказаних змін отримаємо, розглядаючи їх на тлі загального процесу розвитку міст Поділля. Кількість населення у містах Поділля складала на 1920 р. 234 739 осіб, а разом з населенням містечок 372 120 осіб, що було менше від 1917 р. на 13 відсотків[32].

Таким чином, якщо взяти дані 1917 р. за 100 %, то для 20-и міст губернії ми отримаємо у 1920 р. 88,7 %, для містечок 80,2%. До цього спричинилися втрати населення насамперед в результаті військових дій радянсько-української, громадянської війн, високий рівень смертності, міграції в села внаслідок господарської розрухи та загрози голоду і репресій, епідемії хвороб.

На середину 20-х рр. населення Поділля зросло вже до 3 097 072 чол. З загальної кількості всього населення 89,16% припадало на сільське та 10,84% – на міське населення. Порівняно з 1920 р. село притягнуло на себе на 3,36% населення більше, а місто відповідно втратило таку ж частку, що фіксує негативні тенденції у процесі урбанізації[33]. Міста Гайсин *, Тульчин і Могилів-Подільський в цей час переходять в розгляд містечкових поселень, а такі містечка, як Брацлав, Шаргород, Меджибіж, Нова Ушиця та інші поступово стають селами [34].

Переписом 1926 р. було зафіксовано зростання кількості мешканців всіх окружних міст, проте Кам'янець-Подільський не досягає навіть рівня 1897 р. Лише населення одного міста Вінниці постійно збільшувалося після 1920 р.

За даними обліку людності 1931 р. міське населення зросло на 1,7%, що видається зовсім незначним порівняно з найбільшим рівнем зростання – 75,7% у Гірничому підрайоні (Артемівська, Сталінська та Луганська округи), тим більше, що динаміка змін людності у населених пунктах Поділля була дуже нерівномірною.

Стан міського населення протягом 20-х рр. лишався складним. На початку 1920 р. міста Поділля відчули наслідки порушення нормальних ринкових відносин між містом та селом, яке втратило зацікавленість у розширенні свого господарства та значно зменшило його продуктивність. Хліб та худоба частково відправлялись селянами за кордон, у контрабандній торгівлі брало участь населення прикордонних подільських містечок – Ямполя, Гусятина та ін.[35]. Нестача продовольства та палива у містах доповнювалась відсутністю чистої води та епідеміями інфекційних хвороб. Міста були забруднені. У Вінниці в першій половині 20-х р. були занедбані водогінна та каналізаційна мережі. Низька заробітна плата міських мешканців, високий рівень інфляції робили життя дуже важким.

Аналізуючи галузеву структуру зайнятості населення Вінниці за результатами Всесоюзного міського перепису 1923 р., відзначаємо, що 41,68% всіх жителів міста були самодіяльними. З них – 37,98% працювало на державній службі, а друга за чисельністю група – 19,47% – у сільському господарстві[36]. Частка робітників становила 5,29%. Отже, Вінниця належала до міст адміністративно-сільськогосподарського типу.

Кам'янець-Подільський мав 36,39% самодіяльного населення, найбільша частина якого була зайнята на державній службі, у кустарно-ремісничій промисловості та в "інших галузях", пов'язаних з приватною власністю та індивідуальною господарською діяльністю. Робітництво становило лише 1,79%. Віднесений В.В.Підгаєцьким до дрібнотоварно-торгового типу, Кам'янець-Подільський все ж має риси і адміністративно-ремісничого типу.

У Могилеві-Подільському 42,89% населення було зайнято у кустарно-ремісничій промисловості, що надає цьому місту унікального характеру. Доля робітників складала 2,09%.

Міста Проскурів та Тульчин мали відповідно 37,03% та 32,89% самодіяльного населення, з якого більше 20% знаходилося на державній службі, а 30,27% та 42,34% були зайняті в кустарно-ремісничій промисловості. Таким чином, можна зробити висновок про адміністративно-ремісничий характер вказаних міст. Робітництво і тут становило малу частку самодіяльного населення – відповідно 4,29% та 0,38%. Отже, окружне місто Поділля початку 20-х рр. було насамперед адміністративним центром.

НЕП тимчасово стимулює розвиток товарно-грошового обігу у містах, поступово пожвавлює ринкові відносини між сільським та міським населенням. Одним з наслідків нової економічної політики стало пом'якшення ставлення влади до таких категорій населення, як великі і дрібні власники і торгівці. Зупиняється скорочення чисельності дрібної буржуазії, яка раніше у зв'язку з післявоєнною розрухою залишала міста і разом з мігруючим пролетаріатом посилювала аграрне перенаселення села[37].

На 1926 р. порівняно з 1923 р. за підрахунками автора у всіх окружних містах збільшилася кількість самодіяльного населення в середньому на 10,25%. Отже, більша маса населення вже була спроможна існувати від певного індивідуального джерела доходів. Водночас зменшилася частка самодіяльного населення, зайнятого на державній службі, в середньому на 15,4%[38]. Натомість спостерігається зростання кількості населення, зареєстрованого в графі "інші самодіяльні", до якої найбільшою групою входили члени родин, що допомагали голові родини у сільському господарстві, торгівлі, кустарно-ремісничій

* На підставі рішень IX Всеукраїнського з'їзду Рад (3 – 10.05.1925.) і постанови ВУЦВК від 3 червня 1925 р. були ліквідовані губернії, в тому числі подільська. Відбулося зменшення кількості округ і районів. Був ліквідований Гайсинський округ. Більша його частина відійшла до складу Тульчинського округу, а Хащеватський район – до Першотравневого округу на Одещині. Гайсин втрачає адміністративний статус окружного міста.

промисловості, а також рантьє, що в основному жили за рахунок здачі помешкань. До "інших самодіяльних" також належать невелика група осіб вільних професій (лікарів та вчителів, що заробляли приватними послугами), пенсіонери, утриманці дитячих будинків, учні-стипендіати, декласоване населення, тимчасово безробітні та військовослужбовці[39].

Група "інших самодіяльних" зросла в середньому на 23,66%, порівняно з 1923 р. У Вінниці та Проскурові вона ледве не досягала половини всього самодіяльного населення, в інших містах становила його третину.

Змінюється тип подільського міста: у середині 20-х рр. воно стає дрібнотоварно-торговим. Також помітне падіння ролі кустарно-ремісничої промисловості як у Могилеві-Подільському, що втрачає таким чином свою унікальність, так і у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Проскурові і Тульчині в середньому на 16,61%.

Негативним чинником соціального життя міст було безробіття. На 1923 р. середня кількість безробітних серед міського населення губернії складала 2,7%[40]. У липні 1927 р. лише по даним біржі праці м. Вінниці кількість безробітних досягла 2 318 чол. (майже 4%)[41]. Причинами росту безробіття стали скорочення штатів радянського апарату, міграція сільської молоді як в окружні центри, так і в містечка, а також надлишок робочої сили на селі. У плані заходів влади по вирішенню цієї проблеми передбачалось організувати пункти обліку робочої сили, які будуть виконувати замовлення округів та переправляти робітників за вимогами бірж праці та підприємств, що їх потребують[42].

Міський облік 1931 р. зафіксував зміни у складі населення подільських окружних міст. Так у Вінниці з 60 018 осіб населення вважалися самодіяльними 28 354 осіб чи майже 43%[43]. Це більше від 1926 р. на 1,32%. У Могилеві-Подільському вказана цифра зросла ще більше – на 12,52%, у Проскурові – на 4,36%. Населення міст все більше втягується у трудову діяльність.

Найбільша частка самодіяльного населення Вінниці – 9457 осіб чи приблизно 33% припадає на робітників, причому 5950 осіб працюють у фабрично-заводській промисловості, а лише 459 – у кустарно-ремісничій, відповідно 62% та 4,8% від кількості робітників. З деякими відхиленнями ця пропорція спостерігається і в інших окружних містах.

Група службовців у Вінниці на поч. 30-х рр. збільшилася у порівнянні з 1926 р. на 7,2%. У Могилеві-Подільському ця група становить 18,59%, а в Проскурові – 21,68 %. Як бачимо, вона зросла відповідно на 4,49% та на 10,38%. Досить численні трудові "непролетарські групи" – 4152 осіб (14,6 %), до яких входять трудящі, що не використовують найманої праці. Група "інші самодіяльні", що складалася з утриманців дитячих будинків, лікарень, декласованої людності (жебраків, безпритульних та інших), має тенденцію до зникнення – по Вінниці вона нараховує лише 29 осіб.

Таким чином, виходячи з переважної чисельності робітників та службовців, виділяємо ще один тип міст, який умовно пропонуємо назвати робітничо-адміністративним. Досить великий відсоток зайнятих в кустарно-ремісничій промисловості заважає назвати ці міста фабрично-заводськими, але до III типу (адміністративного з розвинутою кустарно-ремісничою промисловістю) їх віднести вже не можна. Це, так би мовити, той перехідний тип, що передує фабрично-заводському місту і представлений якраз окружними містами Поділля.

Повертаючись до підсумків міського обліку 1931 р., відзначимо, що ним було зафіксовано момент, коли відбудовані промислові об'єкти надавали робочі місця, а на промислових новобудовах було задіяно більшу кількість робочих рук. Так, наприклад, на Вінницькому заводі "Молот" у жовтні 1924 р. працювало 68 робітників, в жовтні 1925 р. – 102, у 1928 р. – 190, а на 1932 р. вже 500 робітників[44]. На швейній фабриці у 1928 р. працювало 268 чол., а у 1932 р. вона надавала роботу понад 1 500 робітникам. На 1932 р. у Вінниці нараховувалося 15 000 робітників. Реконструйовувалися чавуноливарний та металообробний завод "Молот", цегельні, кондфабрики, хлібозавод, м'ясокомбінат, цвяхзавод та інші підприємства як у Вінниці, так і в інших містах Поділля.

Таким чином, соціальні зміни у містах Поділля тривають на тлі диспропорційної радянської індустріалізації та мають наслідком порушення процесів урбанізації Подільського регіону. На основі дослідженого матеріалу можна зробити висновки про те, що соціальний склад населення окружних міст Поділля за родом занять змінюється протягом вказаного періоду, що впливає на характерні риси міст. Якщо на початку 1920 р. окружні міста були, насамперед, адміністративними центрами, то на середину 20-х вони вже мають виразний дрібнотоварно-торговий характер, а на початку 30-х виявляють тенденцію стати осередками робітництва.

Протягом 20-х рр. поруч з поступовим зростанням кількості самодіяльного населення міст зростає безробіття. Тим часом підвищується соціальний статус робітництва, до якого з інших верств перетікають великі маси населення. Загальна пролетаризація суспільства супроводжується зникненням цілих груп населення, так званих нетрудових: буржуазії, купецтва, старої інтелігенції, заможного селянства, власників майстерень, що користувалися найманою працею. Відбувається декласування певних груп населення.

[1]Гринь Д. Урбанізаційні процеси в Україні у 1920 – 1930 рр. // Сіверян. літопис (Чернігів). – 2000. – № 1. – С.139.
[2]Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма. – М., 1926. – С.9.
[3]Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. – Харьков, 1930. – С.156.
[4]Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С.74 – 75.
[5]Там само. – С. 81.
[6]Население Украины по данным переписи 1920 г. // Статистика Украины. – Харьков, 1923. №28. Серия 1. Демография. Т.I. Вып.11. – С.49; Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. – Винница, 1924. № 2(25). – С.6.
[7]Население Украины по данным переписи 1920 г. // Статистика Украины. – Харьков. 1923. № 28. Серия I. Демография. Т.1. Вып.11. – С.48.
[8]Вологодцев И. К.Особенности развития городов Украины. – Харьков, 1930. – С.156.
[9]Населені місця Поділля // Центральне Статистичне УправлінняУкраїни (Далі ЦСУ України); Поділ. губ. стат. бюро. – Вінниця, 1925. – С.XXVII.
[10]Бюллетень Подольского губернского статистического бюро // ЦСУ Украины. – Винница, 1924. № 4. – С.27.
[11]Державний архів Вінницької області (далі ДАВО) Ф.П – 1. Оп.1-а. Спр.23. Арк.54.
[12]Там само.
[13]ДАВО. Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.9.
[14]Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительстваУкраины (далі – СУ). 1921. – №6. – С.47.; №8. – С.53.; №32. – С.175.
[15]Декрет РНК від 23 травня 1921 р. // СУ. – 1921. – №49. – С.253.
[16]Хозяйственное строительство Подолии. Отчет губэкономсовещания Украинскому Экономическому совету. – Винница, 1922. – С.380.
[17]ДАВО. Ф.Р-151. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.36.
[18]ДАВО. Ф.Р-151. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.21.
[19]Робітнича газета. 1928. 16 вересня. – С.3.
[20]Турченко Ф.Г. Основные изменения в социально-классовой структуре городского населения советской Украины в 20-е годы. Автореферат дисертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Харьков, 1976. – С.17, 23.
[21]Гринь Д. Вказ. праця. – С.141.
[22]Червоний шлях. – 1924. – № 7. – С.173.
[23]Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року // Народне господарство та облік.– Харків.– 1933. – С.X.
[24]Гринь Д. Вказ. праця. – С.139 – 144.
[25]Подгаецкий В.В. Города Украины в годы НЭПа (Вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур.). Днепропетровск, 1994 – 175 с.
[26]Жиромская В.Б. Советский город в 1921 – 1925 г. Проблемы социальной структуры. – М., 1988. – 166 с.; Жиромская В.Б. После революционных бурь: население России в первой половине 20-х годов. – М., 1996. – 156 с.
[27]Поляков Ю.А. Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население. – М., 1986. – 271 с.; Турченко Ф.Г. Основные изменения в социально-классовой структуре городского населения советской Украины в 20-е годы. Автореферат дисертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Харьков, 1976.; Коцур Н.І. Соціальне становище міського населення України в умовах НЕПу (1921 – 1929 рр.) Дис. канд. іст. наук. – К., 1997.– 203 с.
[28]Классы, социальные слои и группы в СССР. – М.,1968. – 230 с.; Проблемы изменений социальной структуры советского общества. – М.,1968. – 256 с.; Селунская В.М. Разработка некоторых вопросов классовой структуры советского общества в советской историографии // История СССР. – 1971. – № 6.; Очерки развития социально-классовой структуры УССР.1917 – 1937. – К., 1987. – 237 с.
[29]Сенявский А. Российская урбанизация. Универсальные закономерности и национальная специфика // История. Приложение к газете “Первое сентября”, 1997. – № 24. – С.12.
[30]Гринь Д. Вказ. праця. – С.140, 142.
[31]Населення в містах України (За даними Всесоюзного міського перепису 15.03.1923.) – Харків, 1925. Статистика України. Том II. Серія I. Демографія. Вип.№ 77. – С.124 – 125.
[32]Хозяйственное строительсво Подолии. Вказ. праця. – С.2,6.
[33]Національний склад сільського населення України. Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. // Статистика України. № 96. Т.I. Вип. 1. – Харків: ЦСУ УСРР, 1927. – С.XII – XIII.
[34]Населені місця Поділля. Вказ. праця. – С.VII, XXV.
[35]ДАВО Ф.П-1. – Оп.1-а. – Спр.9 – Арк.35.; Там само. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.12.
[36]Подгаецкий В.В. Количественные методы в исследовании массовых источников. Днепропетровск, 1990. – С.36 – 38.
[37]Див.:Изменения социальной структуры советского общества, октябрь 1917 – 1920. – М., 1976. – С.262.
[38]Подгаецкий В.В. Количественные методы в исследовании массовых источников. Вказ. праця. – С.83 – 85.
[39]Подгаецкий В.В. Города Украины в годы НЭПа. – С.53 – 54.
[40]Бюллетень Подольского губернского статбюро – Винница, 1924. – №2(25). – С.7.
[41]ДАВО. Ф.П – 29. – Оп.1. – Спр.293. – Арк.204.
[42]Там само.
[43]Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 р. Вказ. праця. – С.32 – 33.
[44]Промышленные заведения Подолии // Бюллетень Подольского губернского статистического бюро.1925. №1(28). – Винница, 1925. – С.VII, 4.; Матеріали до опису округ УСРР. Вінницька округа //ЦСУ України. – Харків,1926. – С.27 – 30.; Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця, 1964. – С.211; Білик Д. Більшовицька п’ятилітка змінює лице Вінниці // Ленінський шлях. 1932. 1 січня. – С.3.

Олена МИХАЙЛЮК
Київ

РОЗВИТОК ВИЩОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ НА ПОЛТАВЩИНІ
(кінець XIX – початок XX століття)

Русифікаторська політика царського уряду проводилася здебільшого всупереч економічним та культурним потребам національних країн, що входили до складу колишньої Російської імперії. Яскравим прикладом цього є стан розвитку сільського господарства та сільськогосподарської освіти в Україні.

До більшовистського перевороту 1917 року Україна в галузі сільського господарства посідала перше місце серед всіх країн Російської імперії. Проте, тут не було жодного самостійного сільськогосподарського вузу, не враховуючи сільськогосподарського факультету Київського політехнічного інституту, що не був самостійним закладом. Якщо в Росії діяло 8 вищих сільськогосподарських факультетів при вузах, 17 сільськогосподарських та 212 нижчих шкіл, то в Україні існувало лише 4 середні сільськогосподарські школи та 53 нижчі.

Об'єктивний хід суспільного розвитку неминуче ставив доконечну потребу поширення сільськогосподарської освіти. Розвиток сільського господарства вимагав усе більшої кількості кваліфікованих спеціалістів.

Необхідним для Полтавщини, як аграрного регіону, стало заснування вищого сільськогосподарського навчального закладу. Перші спроби щодо організації в м.Полтаві вищої сільськогосподарської школи стосуються 90-х років XIX ст.[1] У 1895 році Полтавське губернське земство вперше порушило перед урядом клопотання про організацію в місті сільськогосподарського інституту, але воно не було задоволене. У 1909 році питання про організацію інституту ставилося вдруге. Були навіть виділені кошти (близько 500 тис.крб.), приміщення, земельні ділянки. Але, всупереч здоровому глузду, економічним та культурним інтересам держави це клопотання в черговий раз було відхилено Державною думою.

Датою заснування вищого сільськогосподарського навчального закладу на Полтавщині вважається грудень 1919 р. Саме в цей час було прийнято рішення про відкриття сільськогосподарського факультету при Вищій робітничій школі. У перші роки свого існування факультет не мав постійного приміщення та відповідного обладнання. Основна частина занять проводилася у кабінетах Вищої робітничої школи, частково – у Пролетарському музеї.

У цей період на сільськогосподарському факультеті працювали такі видатні вчені, викладачі, як ботанік Г.С.Оголевець (декан факультету), орнітолог М.І.Гавриленко, метеоролог М.М.Самбикін, ентомолог Д.О.Оглоблін, садовод та дендролог Ф.І.Берглезов, грунтознавець О.О.Іллічевський. Ними створено унікальні підручники, колекції, збірники.

Саме ці викладачі сприяли реорганізації згаданого факультету в жовтні 1921 р. у сільськогосподарський технікум (згідно з постановою ЦВК та РНК УРСР технікуми в Україні, до 1931 року вважалися вищими навчальними закладами). Новостворений навчальний заклад мав три відділи: агрономічний, зоотехнічний та садово-городній, на яких навчалося по 50 осіб. На агрономічному факультеті був також і другий курс, де навчалося 29 студентів.

Технікум розміщувався у флігелі тодішньої І-ої чоловічої гімназії і займав вісім кімнат. Власних лабораторій та господарства не було. Бібліотека налічувала лише 30 найменувань книжок. Такий стан матеріальної бази призвів до повної самоліквідації зоотехнічного та садово-городнього відділів (останній став секцією при відділі рільництва). Лише завдяки зусиллям завідувача технікумом Є.Л.Рекала, який переконав губвиконком у необхідності зміцнити матеріальну базу навчального закладу, було ліквідовано загрозу закриття або реорганізації його у 3-річні курси.

Технікум отримав половину другого поверху, флігель та садибу колишньої духовної школи (будівлі по вул. Сковороди, 18). Було створено кабінет зоології, придбано меблі, унаочнення, прилади, книжки, виділено ділянку землі. Але кардинальні зрушення відбулися влітку 1923 року, коли відбулося об'єднання сільськогосподарського технікуму з кооперативним та садово-городньою профшколою.

У Полтавському агрокооперативному технікумі (за абревіатурою тих часів – ПАКТ) навчалося 318 студентів. У 1923 – 1924 році обладнано кабінети і лабораторії: фізики й математики, хімії, грунтознавства, зоології, кооперації, сільськогосподарської економіки, геодезії, метеорології, товарознавства, музеї насінництва, садівництва та городництва, споруджено метеорологічну станцію. Бібліотека технікуму на цей час налічувала понад 7 тисяч книжок. ПАКТ мав дендропарк, учбові сад та пасіку, достатню кількість сільськогосподарського реманенту. Для покращення викладання різних дисциплін потрібно було забезпечити технікум кваліфікованими викладачами, зміцнити навчально-виробничу базу. Протягом 1924 – 1925 рр. створено кабінети мінералогії та географії.

© О.Михайлюк

Проте, ці роки були позначені однією з найбільших криз в історії технікуму, що призвела до зміни керівництва.

З 1925 р. від губземуправління навчальний заклад отримав господарство Козельщинського монастиря та два сади. Бібліотечний фонд збільшився на 20 тисяч книжок колишнього Полтавського сільсько-господарського товариства.

В наступному році на агрономічному відділенні вперше в Україні за ініціативою професора В.І.Сазанова була створена секція дослідної справи. Дослідне поле і секція дослідної справи стали кращими навчальними допоміжними організаціями технікуму. Вихованці цієї секції відразу ж після закінчення вузу починали працювати в дослідних установах України, зарекомендувавши себе високоосвіченими фахівцями.

Поступово технікум став справжнім центром агрокультурної роботи в регіоні, на базі якого проводилися з'їзди та наради з агрономії та кооперації, сільськогосподарські курси (наприклад, курси підвищення кваліфікації викладачів профшкіл).

У 1925 – 1926 навчальному році тут навчалося 307 студентів, працювало 33 викладачі, серед яких 1 професор. У наступному році відкрито два нових відділення: зоотехнічне та інтенсивних культур. З цього часу закладові присвоюється нова назва – Полтавський сільськогосподарський політехнікум. Головним корпусом вузу стає передане окружним виконкомом приміщення колишнього епархіального училища (нині корпус економічного факультету). Крім того, політехнікуму надається ряд будівель під гуртожитки та помешкання викладачів.

Успіхам політехнікуму сприяли кваліфіковані викладачі, серед них 4 професори.

На всіх факультетах навчалося 337 студентів; з них на агрономічному – 136, на кооперативному – 127, на зоотехнічному – 34, на відділі інтенсивних культур – 40.

Навчальний процес у цей період тісно переплітається з науково-дослідною роботою. З цією метою організується ряд секцій: економіко-агрономічна, дослідно-рільнича, зоотехнічна і секція інтенсивних культур. Згодом на базі цих секцій був створений загальний науковий гурток.

Частина лабораторій у вузі використовувалася всіма факультетами, а деякі були специфічними – кабінет тваринництва, сільськогосподарської метеорології, часткового рослинництва, зоології та ентомології, селекції, фітопатології, городництва та плодівництва. Найгірше забезпеченими були зоотехнічний та факультет інтенсивних культур.

Для зоотехнічного факультету передбачалося влаштувати лабораторії фізхімії, гістології, мікробіології та епізоотології, зоогігієни, ветеринарії, молочарства, загального скотарства, часткового скотарства, технології продуктів скотарства. На інтенсивному факультеті почали створювати лабораторію з переробки садовини та городини, кабінети насінництва, декоративного садівництва, садово-городнього машинознавства та ін.

Основними на факультеті сільськогосподарської кооперації були кабінети колективізації, фахової сільськогосподарської кооперації та товарознавства з технологією. В кабінеті колективізації містилася література з історії та теорії колективізації, сільськогосподарської статистики, землеустрою та організації господарства. Протягом 1927 – 1928 навчального року студентами було обстежено 40 адміністративних районів України щодо існуючих там колективних господарств.

Навчально-допоміжні заклади дослідної секції, до складу якої входили дослідне поле, площею у 8 десятин, кабінет дослідної справи, агрохімічна лабораторія з вегетаційним будинком, проводили серйозну навчально-демонстраційну та науково-дослідну роботу. Програма польових дослідів узгоджувалася з програмою Полтавської дослідної станції, директор якої був головою згаданої секції технікуму.

Кабінет ботаніки проводив досліди по вивченню бур'янів та культурних рослин на спеціальній експериментальній ділянці та польових масивах. Результати досліджень друкувалися в записках технікуму. Вся робота проводилася виключно студентами під керівництвом викладачів під час виконання кандидатських робіт.

Значна робота здійснювалася у кабінеті селекції. У великому селекційно-колекційному розсаднику проводилося сортовипробування та селекція олійних і бобових культур (соя, арахіс, горох, квасоля тощо). Колекційний розсадник налічував 47 сортів сої, з яких 18 докладно вивчені з морфолого-систематичного та фенологічного боку. Сорти збиралися з усієї країни та за кордоном. Для кожного сорту було визначено суми пересічних температур, необхідних для квітування та плодоношення. Передбачалося створення мережі колективних дослідів із соєю в селянських господарствах, для чого були укладені угоди з 150 селянами, які відвідали виставку цієї культури. В хімічній лабораторії визначався вміст жиру й білку в насінні відібраних сортів.

Крім того, детально вивчалися горох, квасоля та кормовий буряк. В 1926 р. на селекційній ділянці було посіяно 120 сортів гороху, вивчено з морфолого-систематичного та фенологічного боку. Велика увага зверталася на селекцію форм гороху, стійких до ураження гороховою зернівкою. Також було висіяно 263 номери квасолі з різних центрів її культури. Багато форм були схрещені; загальна кількість гібридних

форм перевищувала 600. Політехнікум також приймав участь в роботах дослідної станції по селекції кормового буряку.

Робота кабінету економіки сільського господарства у 1927 – 1928 навчальному році передбачала проведення спеціальних економічних експедицій та облікових записів, вивчення організаційних форм великих сільськогосподарських підприємств, типів селянських господарств, географічне розміщення культур, досвіду у цій галузі зарубіжних країн. Створювалася мережа зимових шкіл, проводилися курси-лекції, конференції, консультації населення. В 1927 р. при політехнікумі почав роботу стаціонарний сільськогосподарський музей.

У цей період політехнікум мав чотири господарства: Полтавську садово-городню ферму, Чутівське, Козельщинське і колишнє Горбанівське господарство. Загальна земельна площа господарств становила 854 десятин 2063 кв.саженів. Між окремими господарствами вона розподілялася таким чином: Полтавська садово-городня ферма займала 64 д. 1800 кв.с., Чутівське господарство – 362 д. 103 кв.с., Козельщинське – 300 д.130 кв.с., Горбанівське – 128 д. 30 кв.с.

Таким чином, за короткий період свого існування Полтавський сільськогосподарський політехнікум, зміцнюючи матеріальну базу та удосконалюючи навчальний процес, перетворився в міцну краєву вищу сільськогосподарську школу із структурою та цільовою установкою, що виникли з потреб краю із розвинутим та диференційованим сільським господарством. Тому цілком природним було прагнення до реорганізації її в сільськогосподарський політехнічний інститут, що відповідало б потребам регіону.

У січні 1928 року політехнікуму передається будівля колишньої духовної семінарії (нині перший навчальний корпус). Починається її перебудова, яка тривала до 1930 року. На цьому закінчується один з найбільш плідних періодів в історії розвитку вищої сільськогосподарської освіти на Полтавщині.

З жовтня 1929 року політехнікум отримує сучасну назву – Полтавський сільськогосподарський інститут. В цей час до нього приєднується Полтавський індустріальний, Полтавський землевпорядчий, Червоноградський та Ерастівський сільськогосподарські технікуми [2]. Все це красномовно свідчить про певний авторитет інституту, його роль у становленні і зростанні вищої аграрної школи України.

[1]Записки Полтавського сільськогосподарського політехнікуму. –Т.1. – Полтава, 1927.
[2]Полтавський ордена трудового червоного прапора сільськогосподарський інститут. – Полтава, 1990.

Віктор САМАРСЬКИЙ
Опішне

ГОНЧАРНЕ ВИРОБНИЦТВО В НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЯХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
кінця XIX – початку XX століття

Вивчення культури народу, його мистецьких традицій є одним з основних напрямів у пізнанні історії народу взагалі. Всебічна характеристика народної культури, науковий аналіз її розвитку та функціонування можливі лише на основі спеціальних досліджень усіх її складових. Гончарний промисел є однією з найдавніших і найважливіших складових культури. У традиційному гончарному виробництві чітко відображаються етнічні процеси давнини, еволюційний розвиток людства. Гончарні вироби мали широке використання у всіх компонентах традиційно-побутової культури.

Гончарне виробництво на території південної України не мало значного розвитку. Але гончарний промисел на півдні України існував і тому варто звернути на це увагу. Тим більше, що поклади необхідної для розвитку гончарства глини були досить значними. І безперечно, гончарство Півдня мало свою специфіку. В першу чергу, це характеризувалось тим, що, крім українського населення, значну частину жителів складали представники інших національностей: німці, болгари, чехи, серби, татари. Особливо значного розвитку гончарне виробництво набуло серед німецьких колоністів.

Постійна потреба населення в глиняному посуді, особливо в сільській місцевості, зумовила виникнення гончарного промислу в південних губерніях. Але невелика кількість і дороговизна дерева, яке використовували для випалювання гончарних виробів, не дозволяли налагодити його виробництво. Тому, крім виробів місцевого виробництва, у використанні було багато привізного гончарського посуду. Чималу частину серед виробів, що виготовлялися на Півдні України складав посуд, що не

© В.Самарський

використовувався для приготування їжі на вогні, наприклад: миски, тарілки, макітри, вазони, глечики, кувшини, чорнильниці для сільських шкіл, дитячі іграшки (свистуни, коники, півники).

Всі гончарі вели своє виробництво самі і займалися ним, як самостійні промисловці, тобто у більшості випадків самі закуповували необхідний матеріал і самі ж продавали готові вироби. Рідко хто з гончарів працював на замовлення.

Для більшості майстрів, що виготовляли глиняні вироби, гончарство не було їхнім постійним заняттям. Цим промислом вони займалися у вільний від землеробства час, а саме між весняною сівбою та початком жнив, а переважно – після збору врожаю, тобто з другої половини вересня. Німці-колоністи витрачали на заняття гончарством більше 150 днів на рік, оскільки вони виготовляли більше полив'яного посуду, а він потребував двох випалів і значно більше часу для продукування.

Гончарі на всій досліджуваній території займалися своїм ремеслом однаково, як відносно інструментів якими користувалися, так і відносно інших прийомів промислу. Лише деякі з німців-кустарів відрізнялися більшою майстерністю у виготовленні різноманітних форм глиняного посуду.

З гончарних осередків південної частини України лише в небагатьох була значна кількість гончарів. Найбільшими осередками були села Ландау, Гросс-Лібенталь Одеського повіту Херсонської губернії[1]. На місцевих ярмарках, що відбувалися 12 травня та 6 жовтня, вироби місцевих майстрів-гончарів займали значне місце серед інших товарів. Кустарі села Гросс-Лібенталь, доставляли свій посуд до міста Одеси, де його скуповували переважно єврейські перекупки.

Гончарний промисел у південних губерніях належав до категорії відносно нових, що масово виникли в першій чверті XIX століття. Гончарювати тут почали переважно вихідці з північної та західної частини України. На Південь на заробітки приходило багато досвідчених гончарів з Подільської, Полтавської та Київської губерній. Вони наймалися до місцевих заможних господарів, у тому числі безперечно і до колоністів, залишаючись у наймах роками, навчаючи виробництву гончарного посуду не тільки малолітніх членів сім'ї, але й нерідко самого господаря.

Майстерні гончарів у німецьких поселеннях були відокремленими і складали другу половину будинку, або окреме приміщення. Відокремлені майстерні були досить великої площі, у разі потреби в таких майстернях можна було помістити 5 – 8 гончарних кругів і ще залишалося місце для просушування виробів. Такі майстерні були гарно освітленими, взимку добре опалювались, мали вентиляцію, а також слугували місцем ночівлі учнів та підмайстрів[2].

Вартість будівлі гончарської майстерні важко визначити. Але враховуючи оцінки деяких гончарів (села Гросс-Лібенталь, Ландау Херсонської губернії) можна допускати, що вартість майстерні, яка прибудована до житла (разом з усім реманентом) складала 160 – 180 карбованців. Будівництво зовсім окремого приміщення обходилось удвічі більше. Загалом така майстерня могла використовуватись протягом 65 років, а вартість ремонту не перевищувала 10% початкової вартості приміщення.

Для випалювання посуду використовувались спеціальні печі – горни. Загалом будова печей схожа на всьому досліджуваному регіоні. І лише деякі з печей мали так звані "бритвани", тобто маленькі горни для перепалювання свинцю та міді. Оскільки частина гончарів купували вже готові окиси, які необхідні при глазуруванні, то такі горни зустрічалися рідко. Печі будували з цегли сирцю. Місткість найпоширенішої величини горна складала 750 штук різноманітного посуду. Будівництво горна коштувало від 30 до 50 рублів. Більш заможні гончарі будували поруч із горном приміщення для зберігання палива та посуду.

З гончарського інструментарію в першу чергу назвемо гончарний круг. Він виготовлявся з дерева. Складався з верхнього круга-верхняка, нижнього круга-спідняка та осі-веретена. Круг виготовлявся з міцних порід дерева. І лише вісь у більш заможних майстрів була залізна. Коштував гончарний круг 7 рублів із залізною віссю та 3 рублі з дерев'яною[3].

До інструментів належали також гончарські ножики, що являли собою дерев'яну або металеву пластину напівкруглої або чотирикутної форми з отвором посередині. Для зрізування виготовленого посуду з круга використовувався тонкий металевий дріт.

Перемелювали поливу жорнами.

Усі гончарі-господарі користувалися власними інструментами. А підмайстри або робітники працювали інструментами наймача.

Добуванням глини займалися як самі майстри, так і наймані робітники. Найчастіше глина діставалася задарма. Якщо ж поблизу не було родовища, у такому випадку глина купувалася, але коштувала вона дуже дешево. Так гончарі Гросс-Лібентальської волості купували глину в німецькій колонії Александргільф по 6 рублів у рік за право добування, не обмежуючись при цьому ні часом, ні кількістю добутого матеріалу.

Глину, привезену на двір гончара, складали у великі дерев'яні чани, об'ємом у 40 – 50 відер і заливали такою кількістю води, щоб розмочена глина набула відповідної густини. При цьому різні домішки (камінці та інше) осідають на дно. Потім очищену рідину зливали в ями, обкладені дошками. Там глина знаходилася доти, доки вода не випарується настільки, щоб матеріал набрав необхідну густину. Іноді

витягнуту з ями глину розчиняли у воді другий раз. Це робилося у тих випадках, коли в глині знаходилася велика кількість дрібних камінців. Якщо ж глина достатньо очищалася після першого замочування, то потім вона переминалася руками до однорідної маси. При цьому повністю вибиралися сторонні домішки й глина була готова до формування виробів.

Крім глини використовували пісок. Його застосовували для виготовлення поливи. Спочатку пісок перемелювали на жорнах, а потім змішували з різноманітними окисами. Свинцевий (німецька назва – зильберглет) окис коштував по 6 рублів за пуд, мідний, або інша назва ярь, – 40 копійок за фунт, перекис марганцю, – 30 копійок за фунт, залізна окалина купувалася у місцевих ковалів по 6 копійок за фунт. Але частина гончарів виготовляли свинцеву поливу самі шляхом перепалу . При цьому подрібнений свинець ставили у звичайні печі у чавунах.

Паливо у степовій місцевості обходилося недешево, не дивлячись навіть на те, що майстри намагалися замінити дерево місцевими матеріалами. Так для першого випалу використовували солому, бур'ян, очерет, гнойову цеглу. Для випалу одного горна на 400 – 500 предметів необхідно було 12 гарб соломи. Але для другого випалювання потрібні були дрова. Найчастіше використовували граб та березу.

Отже, гончарам-кустарям, які займалися гончарством не менше 150 днів на рік потрібна була така кількість матеріалів: глини – 20 возів, піску 1 віз; різноманітні окислювачі для приготування поливи; паливо: солома – цегла з кізяків, деревне паливо 1,25 куб сажні, вартістю 37,5 рублів сріблом. Отже, кустар, працюючи сам або з допомогою сім'ї, витрачав на придбання матеріалів чимало коштів. Якщо ж гончар працював з підмайстром і учнем, то кількість і відповідно вартість витрат збільшувалась у 1,5 рази.

Підготовлену для формування посуду глину складали у майстернях. Глина ділилася на шматки, величина яких залежала від величини виробу, який планувалося виготовити.

Дуже рідко зустрічалося, щоб гончар-колоніст працював без робітника чи підмайстра. Навпаки, більшість з них утримували двох чи навіть трьох робітників і крім того одного чи двох учнів. Контингентом підмайстрів південних губерній слугували гончарі-українці, що приходили з Подільської, Полтавської та Київської губерній.

Підмайстри приходили в серпні, після закінчення збору врожаю і працювали до початку весняних робіт, коли більшість із них поверталася додому. Відповідно до цього, підмайстри наймалися або помісячно, або ж на весь час, який вони проводили за виготовленням гончарних виробів. У першому випадку підмайстер, крім повного утримання за рахунок господаря і житла отримував місячну платню від 13 до 17 рублів, залежно від рівня професійності робітника. В іншому ж випадку, крім повного утримання за рахунок господаря і житла, підмайстер одержував від 65 до 100 рублів.

Як правило, підмайстри із року в рік поверталися до одного ж того господаря, тому нерідко займали в сім'ях рівноправне положення поряд з іншими членами сім'ї, хоча і жили у майстернях.

Підмайстри працювали дуже сумлінно, проводячи за роботою від 10 до 13 годин, залежно від пори року.

Крім гончарства, підмайстри також нерідко допомагали по господарству власнику майстерні.

З підмайстрами гончарів, які наймалися помісячно, господар розраховувався в кінці місяця, хоча були випадки, коли робітник забирав гроші за два – три місяці наперед. Це робилося у тому випадку, якщо за працівником був борг за недоїмки, податки і головне необхідністю допомагати своїм сім'ям.

Підмайстри, що наймалися на певний термін (два – три місяці), одержували частину платні на початку роботи, а решту після закінчення терміну контракту.

Про підмайстра чи учня, який захворів, піклувалася сім'я господаря, а якщо хвороба затягувалася, то хворого відправляли до найближчої земської лікарні.

Гончар не мав права наймати на навчання ремеслу учня раніше, ніж він закінчить курс у сільській школі. Тому підлітки у німецьких колоніях вступали на навчання не молодше 13 – 14 років[4].

Навчання гончарному ремеслу продовжувалось не менше 4,5 роки. Відносно ж кількості годин, які проводить учень за роботою протягом дня, то у цьому відношенні його праця не відрізнялася від праці підмайстра. Найчастіше учень залишався у господаря на весь час, що відведений на навчання, виконуючи підсобні роботи по господарству гончара.

Майже завжди було так, що учень після закінчення терміну навчання залишався в гончаря за підмайстра спочатку за помірну плату, і лише через 3 – 4 роки практики молодий підмайстер зрівнювався по оплаті праці з досвідченими підмайстрами. Господар, що був зацікавлений лише в одержанні прибутку від роботи учня, ігнорував подальший розвиток підлеглого. Гончарі-підмайстри мали лише той рівень освіти, який одержали під час навчання в сільській школі.

Так, німці-колоністи витрачали на утримання своєї сім'ї удвічі більше коштів, ніж місцеві жителі-українці при тій самій кількості членів сім'ї.

Для колоністів-кустарів заняття гончарством не було основним промислом по забезпеченню сім'ї. Воно слугувало для накопичення певних коштів. Так, наприклад, відомий колоніст-гончар Рейх з селища Гросс-Лібенталь Одеського повіту нажив великі кошти на занятті гончарством, а потім, продавши майстерню, переселився до Америки, злякавшись відбуття його дітьми військової повинності.

Досить важко визначити кількість виробів, що їх повинен виготовити гончар, щоб продаючи

результати своєї праці, він міг покрити дефіцит у своєму господарстві і задовольнити потреби сім'ї.

Гончарі-колоністи заробляли від свого ремесла від 165 до 700 рублів.

Кустар-колоніст, що займався промислом 150 днів на рік і в майстерні якого працювали підмайстер і учень вимагав: а) основного капіталу для облаштування приміщення майстерні, що займала половину житлового приміщення, витрачалося близько 170 рублів; на облаштування горна, в середньому 40 рублів; придбання 3-х гончарних кругів – 21 рубль; придбання решти інструментів і різних дрібниць коштувало до 10 рублів.

Всього ж основний капітал складав 225 рублів.

б) Обіговий капітал того ж гончаря-колоніста складав: витрати на придбання різноманітних матеріалів (глини, полив, палива і т.д.) – близько 225 рублів; витрати на ремонт приміщення майстерні, інструменту, горна, – до 25 рублів; витрати на утримання сім'ї господаря, підмайстра та учня – не менше 350 рублів.

Отже, обіговий капітал гончаря-колоніста досягав 600 рублів[5].

Гончарі-колоністи належали до господарів, що вели свій промисел на власні кошти. Якщо ж під тиском неприємних випадковостей гончар-колоніст вимушений був вдаватися до кредиту, то до його послуг була каса суспільних кредитних установ.

У майстернях гончарів-колоністів в літні дні робота починалася зі сходом сонця і продовжувалась до смеркання. В цей період час на їжу та відпочинок не перевищував 3,5 години. Відповідно за гончарним кругом підмайстри та учні працювали не менше 13 годин. Восени ж тривалість робочого дня не перевищувала 11 годин.

Посилена і безперервна праця за кругом призводила до серйозних захворювань. Найпоширенішими хворобами серед гончарів були геморой та слабість ніг. Уже у 40 – 45 років у більшості гончарів були ослаблені м'язи ніг.

Вік гончарів був не довгий. Рідко хто з них доживав до 60-ти років.

Постійна робота у сирості, навіть взимку, випари від глини під час сушіння виробів, багатогодинне сидіння за кругом, – все це не сприяло збереженню здоров'я гончаря.

Гончарні вироби, не дивлячись на їхню якість, користувалися значним попитом. Особливо гарно розходились макітри та глечики. Останні знаходили значний попит весною, після масового отелу корів.

Але не дивлячись на ріст цін на гончарний посуд, розширення виробництва, промисел все-таки почав занепадати.

Це зумовлювалось як відсутністю дешевого палива, так і більш практичним підходом до ведення господарства, що, як відомо, притаманне німецькій нації. Керамічний посуд почав замінюватися більш практичним металевим.

---

[1]Кустарная промышленность Херсонской губернии. – СПб, 1882. – С.1831.
[2]Там само. – С.1833.
[3]Там само.
[4]Там само. – С.1842.
[5]Там само. – С.1844.
Для написання статті використані також матеріали книжок Ремесла и промыслы Херсонской губернии. Херсон, 1905 та Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Херсонская губерния (сост. А.Шмидт). – СПб, 1863.

Макітра. Початок XX століття.
Асканія-Нова.
Фото автора.
Публікується вперше.

Банка. Початок XX століття.
Асканія-Нова.
Фото автора.
Публікується вперше.

Віктор МІЩАНИН
Опішне

ЛАЗЬКІВСЬКІ ГОНЧАРІ

Одним із самобутніх гончарних осередків на території колишнього Зіньківського повіту Полтавської губернії було село Лазьки.

Час заснування села точно не відомий. На картах французького інженера Боплана воно ще не відмічене. Отже, можна припускати, що село виникло в другій половині XVII століття, як і деякі інші навколишні села.

Звідки ж походить назва Лазьки? Як стверджує в Полтавських єпархіальних відомостях за 1872 рік тодішній лазьківський священик Петро Курдиновський, походження назви села має, за свідченнями старожилів, дві версії: "Це село отримало назву свою Лазьки, за розповідями одних, від важкого, навіть і тепер, в'їзду в село, особливо зі східної та південно-східної сторони, де оточує село велика гора; так що, ймовірно, першим жителям лазьківським доводилося важкувато "лазити" по горі, щоб пробратися в село до своїх будівель або ж із села в поле.

Інші ж, переважно місцеві старожили, на основі переказу, стверджують, що на початку XVII століття, у часи польського свавілля, якийсь Лазько, виходець із-за Дніпра, знаменитий завзятістю й відвагою, з ватагою подібних до себе молодців та сміливців, жив у місцях, зайнятих нині Лазьками, здійснюючи грабунки і розбої в навколишніх місцях, і тому, від імені Лазька, і місцевість отримала назву Лазьки"[1].

Нічого точно не відомо про кількість населення в Лазьках на початковому етапі існування поселення. Так, у "Генеральному слідстві про маєтності Гадяцького полку 1729 – 1730 рр." загальна кількість населення не зазначена. Відомо лише, що, згідно з ревізією 1726 року, в Лазьках було 4 двори посполитих[2], а згідно з ревізією 1730 року – 8 дворів посполитих, які належали "до замку гадяцького гетьману на булаву"[3].

Про кількісні зміни населення в Лазьках від кінця XVIII століття до 1870-х років можна гадати з наведених нижче даних. Так, у 1798 році, тут проживали 791 особа, із них чоловіків – 391, жінок – 400. Через десять років, у 1808 році, населення трошки зменшилося і становило 787 осіб: 385 чоловіків і 402 жінки. За наступні двадцять років населення зменшилося значно відчутніше. У 1828 році зафіксовано 686 жителів. Протягом 1828 – 1843 років кількість жителів зросла до 990 осіб. Протягом 1843 – 1862 років – знову зменшилася до 624 чоловік[4].

За становою належністю жителі Лазьків на початку 1870-х років поділялися так, як відображено в таблиці[5].

	Чоловіків	жінок	разом
Духовних	7	7	14
Військових	40	29	69
Дворян	1	1	2
Міщан	2	7	9
Тимчасовозобов'язаних селян	22	27	49
Козаків і казенних селян	291	281	572

За козацьких часів Лазьки належали до другої Опішненської сотні Гадяцького полку. У більш пізній період – до Більської волості Зіньківського повіту.

За час існування села у Лазьках було три церкви, які почергово змінювали одна одну. Кам'яна Троїцька церква була збудована і освячена в 1821 році. Проіснувала вона до радянських часів, коли була зруйнована. Цій церкві передували дві дерев'яні. Одна була збудована на початку 1720-х років і проіснувала до початку 1820-х. Перша ж церква була збудована ще в XVII столітті. Точно дата її будівництва невідома. Наявність церкви в Лазьках у XVII століття свідчить про те, що вже тоді це був не хутір, а село.

Чим же займалися жителі Лазьків? Щоб отримати відповідь на це запитання, звернемося знову до розповіді священика Петра Курдиновського. "Жителі села небагаті землевласники, а тому перше заняття їх, головним чином, землеробство й хліборобство. Незважаючи, між іншим, на виняткове заняття жителів хліборобством, є між ними достатньо і ремісників, а саме: ткачі, бондарі, ковалі, чоботарі, кравці і навіть

© В.Міщанин

гончарі – "все своє; – у чуже село не підемо кланятися". Правда увесь цей ремісничий люд вишукано не зробить вашого замовлення, – але не будьте тільки дуже вимогливі – пройде; знайте, що "на безриб'ї і рак – риба", що, інакше кажучи, "на селі пройде і так"[6].

Як бачимо, заодно з іншими ремеслами, на початку 1870-х років у Лазьках розвивалося й гончарство. Маючи запаси такої якісної глини, якою була лазьківська, гончарство просто не могло тут не виникнути. Гадаю, гончарі в Лазьках з'явилися не пізніше другої половини XVII століття. Адже ж, як свідчить історія, у ці роки тут уже існувала церква, отже, село вже було чималеньке за чисельністю населення. Зростала потреба жителів у різних ремісничих виробах, у тому числі і потреба в гончарному посуді. А це стимулювало розвиток гончарства у Лазьках.

Ґрунтовним дослідженням гончарного промислу в с. Лазьки займався в 1893 році Іван Зарецький. На той час тут нараховувалося 12 гончарів[7].

За гончарською спеціалізацією вони розподілялися так: горщечників – 3, мисочників – 3, посудників – 6[8]. Горщечники виготовляли неполив'яний, а посудники полив'яний посуд. З дванадцяти чоловік Івану Зарецькому вдалося зібрати дані про вісьмох гончарів, за винятком чотирьох посудників. За соціальним станом усі вони були козаками. Кожний з гончарів мав свою власну хату. За кількістю землі, що належала гончарським господарствам, вони розподілялися таким чином: із трьох горщечників – два мали лише присадибну ділянку, а один мав орної землі одну – дві десятини. Серед мисочників два мали лише садибу, а один володів ділянкою орної землі від трьох до шести десятин. Серед посудників один мав лише садибу, а другий володів орною землею на площі від 3-х до 6-ти десятин. Два мисочники, які не мали у володінні орної землі, орендували її на стороні загальною площею чотири десятини[9].

Глину лазьківські гончарі видобували на місці. Вона була жовто-сірого і сіро-попелястого кольорів. Після випалювання ставала майже білою з мутним відтінком і надзвичайно дзвінкою[10]. Лазьківська глина як вогнетривка, так і легкоплавка, була однією з найкращих у Зіньківському повіті. А тому тутешні глини використовувалися не лише місцевими гончарями. За нею також приїжджали гончарі з Більська, Котельви, Глинського, Малих Будищ, Опішного. Місцеві гончарі добували собі глину в особистих, громадських і приватних глинищах.

Добуваючи глину у приватному глинищі, гончар іноді віддавав половину видобутої глини господарю глинища.

Окрім гончарів, добуванням глини в Лазьках займалися місцеві жителі, для яких ця нелегка робота була одним із засобів до існування. Ось як описував це в 1871 році місцевий священик Петро Курдиновський: "Є також у селі і промисловий люд, але промисел той їх дуже і дуже важкий. Кажучи це, я маю на увазі добувачів або копачів гончарної глини, яка знаходиться в Лазьках, по Харченківській горі, від 3-х до 6-ти сажнів у землі. Тому для копання цієї глини, ще з осени або зразу ж після збору хліба, складаються товариства, чоловік по чотири або шість, і потім, на певних умовах, приступають до діла, тобто до копання гончарної глини. Але так як глина ця знаходиться в землі на глибині від 3-х і до 6-ти сажнів, то спочатку копають у ній дуже широку яму, потім, коли докопалися до глини, копають ще в глибину цієї глини сажень або і більше, а потім ідуть печерами в різні сторони, сажнів від 7-ми до 12-ти. Уся ця нелегка робота проводиться вдень і вночі при свічках, тому що в печерах страшна темнота, і не одними лише чоловіками, а часто дітьми і жінками. Чоловіки копають, діти накладають у коробки, а жінки, стоячи зверху, тягнуть коробки з глиною наверх. Улітку ж копанням цієї глини не займаються, тому що тоді дуже неприємне повітря в ямах, та й, окрім того, улітку є робота і без глини, а ще при тому літом бувають часті обриви і обвали в печерах. Звичайно, і взимку не без обвалів, і зимою часто виносять із ям напівживих з перебитими від обривів землі частинами тіла, але що ж робити? – Злидні. Так і тут, хоч і важко, і небезпечно порпатися в землі, але потреба в насущному переборює будь-який страх і всяку небезпеку, особливо коли немає під руками інших засобів, які б могли задовольняти ці насущні потреби.

І самі копачі зізнаються, що тільки велика нужда змушує їх так ризикувати життям і йти добровільно, як вони висловлюються, "на каторгу"*, тоді як цей ризик, ця каторга не зовсім достатньо нагороджує працю, оскільки всього тут може заробити людина, працюючи тут день і ніч, від 8-ми до 12-ти карбованців сріблом, а коли яма не валиться довго і дорога тримається добре, то і до 15 карбованців сріблом у місяць.

У перших числах грудня місяця, коли вже бувають значні запаси глини, з'їжджаються в Лазьки гончарі з м. Котельви (Харківської губернії), сіл Більська, Глинського та інших, де займаються гончарством, і закуповують глину або оптом, або від воза, але більшість від воза – плата останнім часом за віз – 40 копійок сріблом без доставки, а доставляють її потім інші, переважно лазьківці ж, які мають робочу худобу, отри-

*"Багато хто копання глини порівнює з добуванням у Сибіру металу. Від того копання глини і називають "каторгою, каторжною роботою". Тому часто ви почуєте від жителів сусідніх з Лазьками сіл такі слова: "Треба віддати (тобто, винного у чомусь) у Лазьки на каторгу" або "в Лазьки, на Сибір його" і т.п. Мені самому, коли вперше їхав у Лазьки на прихід і в Батьках (найближчому до Лазьків селі) запитав чоловіка, який ішов назустріч, де дорога на Лазьки, довелося почути таку відповідь: "А чого Вам, Пане, треба у Лазьки? Хіба не бачили каторги?" (Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. Год десятый. – Полтава, 1872. – С.14 – 15).

муючи від воза за доставку 50 копійок сріблом, у Котельву і Більськ, які знаходяться від Лазьків на 7-ми верстній віддалі”[11].

Гончарі в Лазьках для випалювання виробів використовували два типи горнів: чотирикутний, а також круглий. Горни першого виду використовували виключно для випалювання полив’яних мисок. А в круглих горнах випалювали різноманітний посуд, цеглу та кахлі[12].

Як зазначає Іван Зарецький, за рік у Лазьках випалювали горщиків – 8 горнів, мисок – 6 горнів, посуду – 4 горни[13]. Для випалювання своїх виробів місцеві гончарі користувалися власними горнами. Готову продукцію вони збували, в основному, самі. Так поступали 2 горщечники, 2 мисочники і 1 посудник. Один горщечник збував свої вироби скупнику. Інші робили це по різному. Майже всі лазьківські гончарі для транспортування гончарних виробів використовували власну тяглову худобу[14].

Головними місцями збуту гончарних виробів для лазьківців на той час були: для горщечників – хутір Булачівка – 1, і м. Зіньків – 1; для мисочників м. Зіньків – 1; для посудників с. Більськ – 1, м. Зіньків – 1[15].

Усі три горщечники займалися гончарними промислами від 21 року і більше. Цю справу вони продовжували спадково від батьків. Серед мисочників один працював від 2-х до 10 років, а двоє від 11 до 20 років. Усі троє почали займатися гончарною справою самі. Один посудник працював за гончарним кругом більше 21 року, сам і розпочавши гончарювати[16].

На межі XIX – XX століть у Лазьках налічувалося 680 жителів (348 чоловіків і 332 жінки). Гончарством на той час займалося 8 господарів. Усі вони гончарювали протягом року. Окрім роботи за гончарним кругом, п’ять із них займалися землеробством. Більшість гончарів мали у володінні до 1 десятини землі. Таких налічувалося п’ять господарств. Один мав до трьох десятин, один до шести і один більше шести десятин. Вироби свої лазьківські гончарі на той час збували таким чином: один продавав скупникам, а інші сім – як скупникам, так і споживачам[17].

За даними подвірсько-господарського перепису 1910 року, в с. Лазьках Більської волості нараховувалось 156 господарств. Із них 142 – козаки, 11 – селян різних найменувань, інших непривілейованих – 1, привілейованих – 2. У селі проживало 888 чоловік. Придатної землі в усіх господарствах було 744 десятини, у тому числі орної – 499 десятин, під посівами зайнято було 454 десятин. Основними неземлеробськими заняттями були такі промисли: кравцювання – 1 чол., 1 жінка; чоботарство – 4, ковальство – 10, ткацтво – 41 жінка, візництво – 1, поденщина – 15 чоловіків і 3 жінки, інтелігентні заняття – 3, інші – 78 чоловіків і 20 жінок[18].

З плином часу багато імен лазьківських гончарів зникли безслідно. Лише про окремих із них ми маємо скупі відомості.

Так, ще 1894 року Іван Зарецький згадував одного лазьківського гончаря-мисочника. “Один з мисочників робить полив’яні і сині кахлі; це єдиний гончар на весь Зіньківський повіт, котрий уміє робити синій посуд окуром”[19]. Проте, відомий археолог і етнограф не зазначив прізвища та ім’я цього чудового майстра. І лише через 90 років, у 1984, завдяки польовим етнографічним експедиціям в с. Лазьки, Олесю Пошивайлу вдалося встановити ім’я цього гончаря. Це був Пилип Максимович Явдак. Ось що повідомив йому найстаріший на той час житель села Михайло Потапович Куц (1894 р.н.): “Гончарював Явдак Пилип Максимович. Робив миски, горшки. Помер у 1923 році. Гончарі й кахлі робили. Явдак робив кахлі, розмальовував. І його брат Панас був гончарем”[20]. До речі, батько та дід М.П.Куца теж були гончарями, виготовляли посуд і цеглу[21].

Збираючи інформацію про гончарів села Малі Будища для “Словника гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки”, мені вдалося познайомитися з кількома старенькими бабусями, котрі раніше проживали в селі Лазьки. У розмовах з ними влітку та взимку 1997 року я довідався про життя ще кількох лазьківських гончарів.

Зокрема, нові факти про життя Пилипа Явдака та його брата Панаса повідомила мені Коваленко Наталка Олеянівна, 1914 р.н., яка доводилася Пилипу Явдаку хрещеницею. В сім’ї Пилипа Явдака було четверо дітей: Андрій, 1906 р.н. (загинув на фронті під час Другої світової війни в 1944), Іван (виїхав у 1930-х роках), Павло (жив пізніше в сусідньому селі Батьки), Марія.

У брата Пилипа – Панаса Явдака – своїх дітей не було. А тому він узяв собі за дочку сироту з с. Батьки. Звали її Мариною. Вона в повоєнні роки виїхала в Крим зі своєю дочкою.

Куток села, де жили Пилип та Панас Явдаки звався Бурдівкою. Інші три кутки Лазьків називалися Жирівка, Мисківка і Харченківка.

Як стверджує Наталка Олеянівна, обидва Явдаки померли ще до голоду 1932 – 33 років, а дружина Панаса Явдака була живою ще в 1943 році. За її словами, більш заможніше жив Панас Явдак, він і більше гончарював. Коней у Явдаків не було. Вони мали волів. Кожен з них мав своє горно. Явдаки робили різноманітний гончарний посуд, як полив’яний, так і простий, у тому числі й миски. У 1920-х роках кахлів жоден з Явдаків уже не робив.

Олександра Іванівна також повідомила, що Панас Явдак був паламарем у Лазьківській церкві.

На Бурдівці жив також ще один гончар – Петро Федорович Ясько. Він мав своє глинище. Окрім нього, за словами Н.О.Коваленко, там брали глину і Явдаки. Приїздили купувати глину гончарі з

Опішного, Малих Будищ. Від баби Наталки я довідався, що в Лазьках проживає Олександра Іванівна Лох, 1906 р.н. Лазьківський гончар Петро Ясько доводився їй рідним дядьком. В один із погожих серпневих днів 1997 року я розмовляв з найстарішою на той час жителькою Лазьків. Вона підтвердила, що її дядько дійсно гончарював. Робив горщики, макітри, глечики, миски тощо. Вироби поливав свинцем. Випалювання робив у власному горні. Мав і кучу, якими возив вироби на продаж. Петро Ясько двічі одружувався. Від першої жінки в нього були діти: Йона, Семен, Андрій, а від другої: Параска, Іван, Петро, Мотря. Помер і похований Петро Ясько в Лазьках.

У Малих Будищах живе також колишня жителька Лазьків Марина Матвіївна Діденко, 1914 р.н. Вона розповіла, що на кутку Бурдівка жив гончар на прізвище Ємець. Як його звали, вона не пам'ятає. У нього було четверо дітей (троє дівчат і один хлопець). Він робив різноманітні гончарні вироби, випалював їх у власному горні, а продавати возив своїм конем. Глину для роботи брав у Хижняківці, хоча в самих Лазьках було досить високоякісної гончарної глини. Цей, на перший погляд, малопомітний факт дозволяє висувати гіпотезу, що родом Ємець був із Хижняківки. Там привчився до гончарства, звик до місцевої глини. Коли став жити в Лазьках, за звичкою брав глину в Хижняківці. Підтвердженням цієї гіпотези може слугувати те, що в Хижняківці було багато гончарів на прізвище Ємець протягом багатьох поколінь. Лазьківський гончар Ємець мав у своєму користуванні дві десятини землі. Збудував собі нову хату. З початком колективізації, він відмовився вступати до колгоспу, а тому господарство його розтягли, хату продали на торгах, коней, збрую та корівку забрали до колгоспу. У період голодомору 1932 – 33 років Ємець помер, як і дві його дочки. Чоловік, який купив Ємцеву хату, за розповідями старожилів, одного разу викорчовував стару яблуню на подвір'ї і знайшов там закопаний горщик із золотом. Після цього він виїхав у Крим. Залишається лише гадати, чому Ємець не скористався своїм скарбом, щоб врятуватися від голодної смерті.

Були в Лазьках і свої горшковози. Одним із них, за свідченням Марини Матвіївни, був Северин Ясько. Він скуповував горщики у гончарів і возив продавати.

У Малих Будищах жила ще одна колишня лазьківка, Марфа Кирилівна Герасименко, 1916 р.н. Незадовго до її смерті мені вдалося поспілкуватися з нею і зафіксувати ще одну сторінку з історії лазьківського гончарства. Вона була гончарівною – дочкою гончаря. Її батько, Кирило Іванович Омельченко, був лазьківським гончарем. Він народився у 1875 році, у Лазьках. Гончарській справі навчався спочатку в Малих Будищах у Адама Герасименка (згадуваного Іваном Зарецьким у книзі "Гончарный промысел в Полтавской губернии"), а потім в Опішному, у Башлівки. Кирило Іванович був мисковим гончарем – виробляв миски. А для себе він робив і інший гончарний посуд. Миски були мальовані, а, отже, і полив'яні. Їх розписом займалися або його дружина Наталія Кузьмівна, або старша дочка Оксана. Випалювали миски у власному горні. До колективізації був свій кінь і куча, якими возили продавати миски на ярмарки. Приїздили в Лазьки скупники і з інших місць, навіть з Росії. Вони скуповували миски оптом. Під час голоду 1932 – 33 років, щоб вижити, возили обмінювати глиняний посуд по хуторах на картоплю, зерно, в кого що було. Возили тачкою, бо коня вже не було, для обміну робили не лише миски, а й горщики, макітри. З настанням 1930-х років гончарювати доводилося крадькома і потроху. Кирило Іванович робив уже самі горщики, які носили на базар у сусіднє село Батьки. А незабаром він і зовсім залишив улюблене ремесло. Помер К.І.Омельченко 08.12.1964. Похований у с. Лазьки.

Гончарював також і його менший брат – Никифор Іванович Омельченко. Він теж був мисковим гончарем. Роботі за гончарним кругом навчився у старшого брата. Мав власне горно і коня. Голодного 1933 року вся його сім'я, за винятком дочки і сина, вимерла. Похований у Лазьках.

Лазьківським гончарем був і хрещений батько Марфи Герасименко, – Йосип Костенко. Він був трохи молодшим від Кирила Омельченка. Мав власного коня. Як і багато інших, помер у період голодомору 1932 – 33 років. Йосип Костенко був також мисковим гончарем. Часто в нього виходили перекошені миски. Було як повезе, то в нього люди не хочуть брати.

Був у Лазьках ще один мисковий гончар. Звали його Оврамом. Гончарству він навчався у Малих Будищах, у Якова Галушки (так по-вуличному прозивали малобудищанського гончаря-мисковика Якова Володимировича Герасименка). Свого горна у Оврама не було. У 1920-х роках він пристав у прийми і став жити в селі Довжик Зіньківського повіту.

Усі названі гончарі жили на кутку, який звався Жирівка. Глину брали на Мисківці. Назва цього кутка походить від того, що, можливо, тут колись жили гончарі, які робили миски, а може, назва ця пішла від того, що тут брали глину гончарі-мисковики.

Праця і життя гончаря були нелегкими. Такими ж вони були і для членів його сім'ї. Адже гончареві допомагала вся його родина. Тому, пізнавши важкого гончарського хліба, мати казала Марфі Герасименко та її сестрам, щоб ті не виходили заміж за гончаря, "... бо багато роботи з ним".

За розповідями старожилів, до початку 1920-х років в Лазьках була своя цегельня. Розміщувалася вона на кутку Мисківка. З настанням "історичних" змін і неспокійних часів, викликаних ними, власник цегельні десь подівся. Цегельня стала належати колгоспові. Розташовувалася вона спочатку на старому

місці, а потім її перенесли на нове, "поближче до води". Випалювали цеглу і робили цеглу-сирець. Цегельню закрили з приєднанням місцевого колгоспу до сусіднього, із с. Батьки.

З початком колективізації, гончарство у Лазьках почало занепадати, а згодом зникло зовсім. І нині не кожен житель села знає, що тут колись жили й творили майстри-гончарі. У цьому я пересвідчився, перебуваючи в Лазьках і збираючи матеріали про гончарство. Але пам'ять про далекі часи зберігають черепки, якими рясно всіяні лазьківські кручі, дороги і городи.

---

[1]Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. Год десятый. – Полтава, 1872. – С.7 – 8.
[2]Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка 1729 – 1730 гг. – Полтава, 1893. – С.3.
[3]Там само. – С.7.
[4]Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. Год десятый. – Полтава, 1872. – С.10 – 11.
[5]Там само. – С.10.
[6]Там само. – С.13.
[7]Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – С.96.
[8]Там само. – С.98.
[9]Там само. – Приложение №1. – С.II – XVI.
[10]Там само. – С.13.
[11]Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. Год десятый. – Полтава, 1872. – С.13 – 15.
[12]Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – С.19.
[13]Там само. – С.103.
[14]Там само. – Приложение №1. – С.V – XIX.
[15]Там само. – Приложение №3. – С.III.
[16]Там само. – Приложение №1. – С.VII – XIX.
[17]Кустари и ремесленники Полтавской губернии по сведениям, собраным в 1898 и 1900 годах. – Полтава: типолитография Л.Фришберга, 1901. – Приложение. – С.18 – 19.
[18]Список населенных мест Зеньковского уезда Полтавской губернии. Составлен по данным подворно-хозяйственной переписи 1910 года. – Полтава, 1913.
[19]Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – С.98.
[20]Пошивайло Олесь. Розвідки з історії лівобережного гончарства. Унікальна пам'ятка кахлярського мистецтва Полтавщини // Українське Гончарство. – Київ – Опішне: Українське Народознавство, 1993. Книга 1. – С.405.
[21]Там само. – С.405.

Олег КОЗЕРОД
Київ

ДОПОМОГА ГОЛОДУЮЧОМУ ЄВРЕЙСЬКОМУ НАСЕЛЕННЮ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПУ (1921 – 1922 рр.)

Голод 1921 – 1922 рр. є однією з найбільших трагедій України в XX столітті. Головною причиною її була не посуха 1921 р., як зазначали офіційні джерела, а соціально-економічні перетворення партії більшовиків і насильницькі заходи, за допомогою яких вони здійснювалися. Разом із українськими селянами, на яких ліг увесь тягар продовольчої розкладки і які найбільш постраждали від голоду, голодували і представники інших національностей, які населяли Україну. Так, голод початку 20-х рр. XX ст. став одним з головних випробувань, які випали на долю єврейської громади країни.

В цілому, проблема допомоги єврейському населенню України під час голоду 1921 – 1922 рр. є важливою науково-дослідницькою проблемою, яка внаслідок низки факторів практично не висвітлювалася в роботах представників радянської історіографії.

Проблеми історії боротьби з голодом на початку 1920 рр. розглядалися в роботах А.Я.Альтермана "Хлібні ресурси України", виданій у Харкові у 1923 році, статті Когана В.М. та Фавра Б.В. "Нарис обстеження голодаючих губерній", яка вийшла в Харкові у 1922 році в збірці "Про голод"[1].

Протягом 1920 – 1930 рр. з'явилося кілька збірок документів і матеріалів, серед яких найбільш змістовними були – "Звіт Центральної комісії з боротьби із наслідками голода при ВУЦВК" і "Огляд становища єврейських поселень"[2]. В цих документах зазначалося, що вирішення основних завдань у справі боротьби з голодом неможливе без покращення загальних економічних показників. Тому боротьба з голодом була можлива лише в комплексі з допомогою, яка надходила із-за кордону. Так, велика кількість документів перш за все стосувалися всебічної допомоги євреям з боку Всесвітнього розподільчого комітету "Джойнт", була введена до наукового обігу у збірці документів "Голод 1921 – 1923 рр. в Україні", виданій

© О.Козерод

у 1993 р. під редакцією професора С.Кульчицького. Окремі аспекти боротьби з голодом розглядалися в роботах Ф.Горовського, Я.Хонігсмана, А.Наймана, С.Єлісаветського[3].

Безумовно, боротьба з голодом була однією з найбільш важливих соціальних проблем періоду нової економічної політики. Тому подолання його наслідків для Україні мало велике не тільки суспільне, але й політичне значення. Великий внесок у цю справу зробили єврейські благодійні організації. У багатьох документах та джерелах 1920 рр. йшлося про діяльність таких організацій, як "Джойнт", "Агро-Джойнт", Євгромадком тощо. До їх основних функцій входили як боротьба із голодом та ліквідація наслідків погромів періоду громадянської війни, так й проведення заходів щодо покращення умов життя у містах і містечках. Основне навантаження по організації масової допомоги голодуючим взяв на себе Євгромадком – громадська організація, сформована на базі декількох єврейських об'єднань з метою допомоги євреям, постраждалим під час громадянської війни. Так, в одному із листів до Євгромадкому зазначалося: "Перша повітова Лубенська єврейська широка робітнича конференція вітає в Вашій особі єдиний правоспроможний орган, якій надає голодуючим рятуючу допомогу, особливо єврейським колоніям, яким загрожувала загибель від голодної смерті, та єврейським дітям... Предконференції Баскін"[4].

В цей період формується відношення влади до подій, які відбуваються в Україні. Так, на організацію допомоги голодуючому Поволжю були спрямовані всі сили держави: перерозподілявся продовольчий фонд, вводилися спеціальні податки на користь голодуючих, проводилася широка благодійницька кампанія серед населення. Водночас в жодній урядовій постанові чи зверненні про організацію боротьби з голодом за літо-осінь 1921 р. не згадується про необхідність мобілізації коштів для врятування голодуючих України.

У той же час ситуація на Півдні України була критичною. Так, у доповіді Євгромадкому від волревкому Приютенської волості Гуляй-Пільського повіту Запорізької губернії зазначалося: "Довожу до Вашого відома, що громадяне… знаходяться з-за сильної засухи в самому критичному стані; у деяких громадян запасів продуктів вистачить всього на декілька діб; інші громадяне вже декілька тижнів пухнуть з голоду і їдять різні травки…"[5]

Крім єврейських благодійних організацій, боротьба з голодом була повсякденним завданням повітових та міських органів влади. Так, у протоколі загальних зборів громадян колонії Новозлатопольської волості Гуляй-Пільського повіту Запорізької губернії 10 грудня 1921 р. зазначалося: "...негайно прохати тов. Змудя поїхати в м. поінформування. В колонії три тисячі голодуючих. Необхідно на місяць 1650 пудів хліба, на три місяця, поки не надійдуть ресурси з Америки в кількості 5000 пудів"[6].

На початку 1922 року активізується масова допомога голодуючим і нужденним із боку західних благодійних організацій. Радянська влада не чинить перешкод діяльності зарубіжних емісарів, які прибували з метою з'ясування масштабів голоду українського єврейства та розробки необхідних заходів з допомоги і співробітництва[7]. "Незважаючи на американську допомогу, – зазначала "Єврейська трибуна" в 1922 році, – голод в Одеському районі набуває все більших масштабів. 160000 чоловік голодує і 5000 дітей приречені на смерть"[8].

В період 1921 – 1922 рр. розгортає свою діяльність в Україні гуманітарна місія доктора Нансена (Норвегія). Завдяки її діяльності у більшості губерній країни були відкриті їдальні, в яких харчувалися 75000 голодуючих, 60 відсотків із яких складали діти. Ці їдальні були відкриті завдяки норвезьким посилкам і продуктам, які були закуплені на гроші, надіслані благодійними організаціями Іспанії[9].

Глава місії доктора Нансена в Харкові капітан Квієлінг, – зазначалося в зведенні новин від 6 липня 1922 року, – додає всіх зусиль, щоб відкриття їдалень було лише попереднім етапом в справі допомоги в Україні. Він розраховує, що Європа дасть верховному комісару протягом червня засобів для допомоги 200000 голодуючим... Щоб виконати цю програму капітану Квієлінгу необхідно одержати протягом червня 1 000 тонн зерна з доставкою в Миколаїв і Одесу[10].

В цілому, за даними дослідників В.Когана і Б.Фавра, восени 1922 р. тільки дітей голодувало близька 2 млн., з яких допомогу від різних благодійних організацій отримувало за даними єврейських організацій лише близька половини – 94365 тис. чоловік. Як повідомляла комісія з допомоги голодуючим при ВУЦВК, тільки на Миколаївщині за період з січня по жовтень 1922 року від голоду померло 37,3 тис. чоловік[11].

З огляду на важке становище євреїв у 1922 році, для того, щоб покращити ситуацію з єврейськими голодуючими, "Джойнт" запропонував радянському уряду укласти спеціальний договір, який би передбачав зміни у сфері економіки, проведення реформ, які б дозволили налагодити випуск предметів першої необхідності для допомоги в Україні. В проекті договору зазначалося: "Американо-єврейський комітет ("Джойнт") передав 6 млн. доларів на справу допомоги голодуючим, і… визнає, що зараз настав момент, коли поряд із продовженням роботи в області надання допомоги продовольством, медикаментами ... необхідно і можливо вдатися до реконструційної допомоги, особливо у сфері відновлення народного господарства в Росії..."[12]

Сам договір був укладений між радянським урядом, делегацію якого очолював К.Ландер, і Американським Єврейським розподільчим комітетом ("Джойнтом"), який був репрезентований уповноваженим Жозефом Розеном. Передбачався термін дії цього договору – з 1 листопада 1922 р. по

1 листопада 1923 р. На жаль, надходження допомоги було обмежено діями Радянської влади й ускладнено в зв'язку з загальною економічною і політичною ізоляцією радянської держави в цей період.

В цілому, все це погіршило становище голодуючих єврейських громад міст і містечок України. Так, у повідомленнях з місць на початку 1923 року зазначалося, що в усій Катеринославській губернії, не рахуючи самого Катеринослава, голодують 30000 євреїв, а торгівля і промисловість майже припинили існування[13]. Голод у Криму розростається, у розпорядженні уряду є для потреб допомоги лише чверть мільйона пудів зерна[14].

Відповідно до загальних даних, які були оприлюднені українським урядом на початку 1923 року, в країні постійно потребували допомоги близька 1000000 голодуючих дорослих та 800000 дітей[15].

Одним з регіонів, які найбільше постраждали від голоду була Південна Україна та Крим. Як зазначав професор Таврійського університету М.Бененсон загальна кількість голодуючих в Криму із 18 тисяч у грудні 1921 р. зросла до 400 тисяч у лютому 1922 р., з яких євреїв було 70 тисяч, тобто 85% всього єврейства[16].

У деяких районах влада не тільки не допомагала ліквідувати голод, але в ряді випадків сама використовувала свою силу для відкритого здирства. Газета "Дер Тог" повідомляла, що більшовики забирають у свою користь одяг, що посилається американськими євреями для своїх родичів. Дуже часто до представника Ідгезкому приходили "товариші", озброєні з голови до ніг і просили одягти їх "по-американському": "Якщо Ви не погодитися, от ті п'ять куль, що я тобі всаджу в голову[17].

Перед єврейськими общинами західних держав постало завдання моральної і матеріальної допомоги єврейській громаді України, яка потрапила у важкі умови виживання в умовах тоталітарного режиму. Так, наприклад, єврейська громада Великобританії зобов'язалася щомісяця посилати по 1 200 фунтів стерлінгів в Україну.

З Нью-Йорку кожного року приходила така велика кількість грошових переказів і посилок, що відділ Наркомнацу видав відповідне розпорядження місцевим органам створити комісії з їхнього розподілу серед населення[18].

Так, в одному з документів з приводу переговорів щодо їх розподілення зазначалося: "Всеукрревком. З приводу 300 посилок, отриманих від Нью-Йоркської робітничої організації "Арбайтер Рінг" велися переговори. АРА запропонував нам надати списки, а розподіл їх запропонував взяти на себе. Ми від цього відмовилися, наполягаючи на передачі продуктів у наше повне розпорядження, але посилок так і не отримали. Зам. Голови АРА Розов відмовився відповісти, мотивуючі це тим, що Євгромадком буцімто продає отримані від АРА посилки"[19].

Для контролю над процесом розподілення допомоги, яка надходила із Заходу, до деяких міст України виїхали представники добродійних організацій. З цього приводу кореспондент "Дер тог" зазначав: "До Києва був посланий спеціальний представник для охорони речей та розподілення їх, але й він виявився безсильним у боротьбі з червоноармійцями та різного рода представниками радянських установ"[20].

У зв'язку з поширенням практики грабування матеріальної допомоги голодуючим ВУЦВК видав спеціальну постанову "Про відповідальність за злочини проти справи подання допомоги голодуючим", в якій зазначалося: "Урядові, або приватні особи, винні в грабунках, або привласненні призначеного для допомоги голодаючим майна або вантажів... підлягають найсуворішим карам, згідно декретом ВУЦВКу від 15 червня 1921 р. про боротьбу з грабунками аж до вжитку найвищої кари." Крім того передбачалися особливі міри щодо боротьби із вимаганням державними та партійними службовцями хабарів від представників голодуючих районів за надання державної допомоги голодуючим, будь-яким використанням службового становища в особистих цілях та на шкоду голодуючих[21].

Крім Криму та південних районів досить сильно постраждала Катеринославська губернія. Так, паризька "Єврейська трибуна" 2 лютого 1923 р. повідомляла, що в усій Катеринославській губернії, не рахуючи самого Катеринослава голодають 30000 євреїв. Торгівля і промисловість практично завмерли. Єврейське населення знаходиться в особливо важких умовах[22].

Закордонні єврейські громади й в подальшому допомагали емігрувати з України найбільш постраждалим євреям, особливо представникам різних релігійних напрямків іудаїзму. Влада для нейтралізації будь-яких контактів між закордонними та українськими релігійними єврейськими громадами починає проводити політику загального стримування процесу еміграції євреїв. "За останній час спостерігається отримання окремими громадянами листів і телеграм з-за кордону, в яких невідомі особи буцімто від імені родичів викликають адресатів за кордон, – зазначалося в одній з постанов представників влади. – Вони обіцяють вселякі блага і радять вирушати до кордону. Євдвідділ Комісаріату внутрішніх справ нагадує, що згідно прийнятій урядом США постанові кількість емігрантів, які приїзджають до країни з 1 липня 1921 р. по 1 квітня 1922 р., не повинна перевищувати 3 відсотків від загальної кількості емігрантів"[23].

В період закінчення голоду з'являються аналітичні праці. Однією з таких праць була стаття одного з відомих економістів д-ра А.Бруцкуса "Євреї і неп", в якій було проаналізовано загальне економічне становище єврейського населення у великих містах України. За його аналізом, за період з 25 серпня

1920 року до 15 березня 1923 р. в м. Херсоні населення зменшилося на 47,5 %., в м. Миколаєві – на 27 %., в Одесі – 26,2%, в Катеринославі – 22 %. тощо. Однак, збільшилося населення Вінниці, Полтави, Житомира, куди втекло в пошуках роботи єврейське населення з сіл і містечок"[24].

Слід зазначити, що голод євреїв 1921 – 1922 рр. сприяв загостренню основних протиріч в українському суспільстві, масової міграції євреїв з села до міста, послабленню традиційного укладу життя євреїв. Створення фондів та громадських організацій, які допомагали у справі ліквідації голоду та наслідків погромів періоду громадянської війни було позитивним явищем суспільного життя Радянської України 20-х років XX століття. Голод вплинув також на становище єврейського населення України в сільськогосподарських колоніях, серед яких були як колонії, створені у XIX столітті, так й новоутворенні поселення, а також позначився на соціальній структурі населення країни. Так, за підрахунками економіста д-ра Бруцкуса, який проаналізував у 1923 році матеріали перепису, "за два останні роки в усій Росії кількість мешканців в усіх містах, за виключенням столиці, зменшилося на 1,8%. Але якщо ми візьмемо Україну з її переважно міським єврейським населенням, то побачимо, що там зменшення ще більше – 7,6%, між тим, що в голодуючому Поволжі – 4,6 %. ... В зв'язку з тим, що євреї не виїзджали з міст до села, то наведенні цифри означають загибель сотен тисяч людей від голоду та хвороб"[25].

В цілому, незважаючи на вплив голоду на кількість євреїв України, її єврейська громада залишилася найбільшою в країні в СРСР в 1923 році. "Єврейське населення України, – зазначалося в одному з статистичних досліджень того періоду, – складає зараз більше половини всього єврейського населення СРСР, але воно все ж зменшило свою питому вагу з 66,8% до 57,4%"[26].

З початку жовтня 1923 р. спостерігається гальмування темпів проведення нової економічної політики, яке було частково викликане політичною боротьбою у верхівці влади Радянської Росії. За даними доктора А.Бруцкуса процес хронічного вимирання знов загострився. У правлячих колах Радянської Росії почалась комуністична реакція проти непу. Верхи злякалися темпів розвитку дрібної буржуазії та її зближення із селянством. Тому навесні, після XII з'їзду Компартії, було вирішено запобігти цій небезпеці шляхом безпощадного обкладання буржуазії податками. До справи приступили з більшовицькою рішучістю і вже до кінця першого місяця кількість торгівельних і промислових підприємств зменшилася вдвічі у порівнянні з січнем 1923 року.

Це викликало спад активності в справі допомоги голодуючим з боку єврейських громадських та благодійних установ, існування яких залежало від матеріальної і фінансової допомоги єврейських підприємців. Ще в 1922 році ця діяльність займала важливе місце в суспільному житті Радянської Росії. Так, газета "Емес" в той час повідомляла: "Нова економічна політика сприяє відродженню приватної єврейської благодійності в Радянській Росії. Особливо розвинута приватна благодійність в Києві і Одесі. Київська районна комісія утримує за свій рахунок 470 установ, в яких знаходиться близька 32 тисяч дітей. Одеський районний комітет має у своєму розпорядженні 11 дитячих будинків на 700 дітей"[27].

На жаль, усі зусилля громадських організацій не внесли суттєвих змін у становище єврейського населення в Україні. Вже після закінчення голоду 1923 року незалежні єврейські експерти робили песимістичні прогнози щодо подальшої долі єврейської громади. Так, у березні 1923 року в Федерації українських євреїв в Лондоні відбулася доповідь І.Охберга, який повернувся з подорожі по Росії і Україні. І.Охберг – активний діяч Федерації – заявив, що існуюче за кордоном переконання, нібито з введенням непу становище єврейських мас значно покращилося, не відповідає дійсності. І.Охберг зробив спробу вивезти на Захід деяку кількість цих дітей, але зіткнувся із наполегливою протидією радянського уряду, бажаючого, щоб діти залишалися в Росії і стали прихильниками комунізму[28].

В цілому, економічні показники більшості єврейських громад протягом усіх 1920 рр. залишалися низькими. У 1926 році мешканці містечка Браїлова на Вінниччині в листі до ВУЦВК – та зазначали : "Для нас виїзд з СРСР є відчайдушна спроба спастися від голодної смерті. Ми вважаємо, що Радянська влада повинна вирішити питання про організацію еміграції – цього важливішого фактора, який викликаний ненормальною соціально-економічною структурою єврейських мас"[29]. Таким чином, насправді широкомасштабна допомога єврейській громаді могла надходити тільки від єврейських організацій. Тому згуртованість і витримка являлись тими психологічними факторами, які допомогли вистояти єврейській громаді під час панування тоталітарного режиму в Україні.

---

[1] Альтерман Л.Я. Хлебные ресурсы Украины. – Харьков, 1923; Коган В.М., Фавр Б.В. Очерк обследования голодающих губерний // О голоде. – Харьков, 1922. – С.72.

[2] Сборник законов и распоряжений Советской Украины. – Харьков, 1991.

[3] Див.: Голод 1921 – 1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. – К., 1993. – 236 с.; Горовский Ф.Я., Хонигсман Я.С., Найман А.Я., Елисаветский С.Я. Евреи Украины. – К., 1995.

[4] Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1536. – Арк.65

[5] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.2497. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.4.

[6] Там само. – Арк.7

[7] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1536. – Арк.65
[8] Сообщение “Jewish Correspondence Bureau” // Еврейская трибуна. – 1922. – 7 апреля. – С.7.
[9] Там само.
[10] Хроника // Еврейская трибуна. –1922. – 6 июля. – С.7
[11] Коган В.М., Фавр Б.В. Очерк обследования голодающих губерний // “О голоде” (Харьков). – 1922. – С.72
[12] Державний архів Полтавської області. – Ф.Р – 3881. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.4
[13] Хроника // Еврейская трибуна. – 1923. – 2 февраля. – С.6
[14] Сообщение “Jewish Correspondence Bureau” // Еврейская трибуна. – 1923. – 2 февраля. – С.8.
[15] Там само.
[16] Бененсон М. Голод в Крыму // Еврейская трибуна. – 1921. – 19 июля. – С.6.
[17] Хроника // Еврейская трибуна. – 1923. – 2 марта. – С.6.
[18] Гусев В.І. Ім ніколи не було легко // Трибуна. – 1994. – №7/8. – С.39.
[19] Державний архів Харківської області. – Ф.Р – 2497. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.12.
[20] Там само. – Спр.6 – Арк.10.
[21] Державний архів Полтавської області. – Ф.Р-3881. – Оп.7. – Спр.1. – Арк.6.
[22] Бруцкус М. Евреи и нэп // Еврейская трибуна. – 1923. – 19 октября. – С.4.
[23] Еврейское население СССР. – М., 1927. – С.10.
[24] Бруцкус М. Евреи и нэп // Еврейская трибуна. – 1923. – 19 октября. – С.4.
[25] Там само.
[26] Статистическое обследование еврейского населения. – М.,1923.
[27] Сообщения // Эмес. – 1922. – 3 сентября. – С.2.
[28] Хроника// Еврейская трибуна. – 1923. – 12 апреля. – С.9.
[29] ЦДАВОВУ. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.234. – Арк.122.

Григорій САВЧЕНКО
Київ

ПОЛЬСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ ЯК ЧИННИК РОЗГОРТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ (березень – травень 1917 р.)

У жовтні 1914 року, після заяви Верховного Головнокомандуючого російської армії Великого Князя Миколи Миколайовича про майбутнє надання автономії Польщі, був даний дозвіл на формування у складі російської армії польських легіонів. Створенням легіонів керував організаційний комітет польських легіонерів, який очолював генерал Свидзинський[1]. Сформовані два батальони піхоти і один дивізіон уланів з часом були поповнені і склали у лютому 1915 року 104-ту польську ополченческьу бригаду. У вересні – жовтні 1915 року на базі цієї бригади було сформувано бригаду польських стрільців[2]. Досить боєздатною окремою частиною залишався у 1915 – 1916 роках двоескадронний дивізіон польських уланів[3].

Поляки досить активно працювали над створенням власних збройних сил. Характерно, що це відбувалося не тільки в Європі. Наприкінці 1916 року на європейський театр бойових дій в складі канадських військ відправився легіон із 5000 польських добровольців. Англійський уряд дав згоду на створення в Канаді регулярних польських полків, в яких мали служити лише поляки[4].

Активізація польського військового руху справляла враження. На його розвиток звертали увагу і українці. Дозвіл російського уряду на створення польських військових частин М.Грушевський пояснював залицянням “до поляків, щоб перевести їх на російську орієнтацію, обіцяючи їм відновлення польської Речі Посполитої, поляки скористалися з сього, щоб випросити собі формування спеціально польських військових частин”[5].

Прихильником створення великих польських з’єднань у складі російської армії виступав головнокомандуючий Південно-Західним фронтом генерал О.Брусилов. За його ініціативи у січні 1917 року бригада польських стрільців була знята з Західного фронту і передана Київському військовому округу для переформування її в дивізію[6].

Генерал Т.Білевський 8 (21) лютого 1917 року розпочав формування дивізії стрільців. Польські частини дислокувалися: штаб дивізії, 1-й полк, інженерний батальон – Київ, 2-й полк, шпиталь, інтендантство – Бориспіль, 3-й полк – Полтава, 4-й полк – Березань, дивізіон уланів – Чугуїв[7].

Формування польських військових частин на теренах України М.Грушевський називав одною з тих “яскравих дурниць, котрими було багате російське правління на Україні”[8]. Він, зважаючи на тривале українсько-польське протистояння, наявність постійних підозр у нещирості міжнаціональних відносин,

© Г.Савченко

як на наш погляд, мав рацію в такій оцінці позиції російських політичних і воєнних кіл. Думається, що це були не усвідомлені дії російських властей, оскільки вони, проти їх же волі, збуджуюче подіяли на українське суспільство.

У перші дні березня 1917 року польські військові частини були досить активними і помітними в містах України. У Києві, на Думській площі, на параді військ гарнізону (7.03.1917 р.) марширував і польський полк. Командир польської дивізії генерал-майор Т.Білевський вручив голові Київського виконавчого комітету громадських організацій польський прапор. Під звуки польського гімну генерал заявив: " Прапор, скривавлений нашою спільною кров'ю, тепер перед лицем майбутньої польської армії я передаю в достойні руки братського народу, глибоко вірячи, що він знову приведе усіх слов'ян на поля Грюнвальда..."[9].

Підкреслено національно виглядала (16.03.1917 р.) колона польських військових на маніфестації "Свободи" в Києві. Як писала газета "Киевская мысль", поляки йшли "з чотирма історичними бойовими польськими прапорами, які представляли собою цілих три епохи боротьби польського народу з царизмом за свою свободу. Перший прапор, часів Косцюшки: на правій стороні державні герби Польщі і Литви. Внизу напис польською мовою: "Свобода, рівність, братерство", з другої сторони малюнок – Матері Божої Ченстоховської, а під ним напис: "О, Мати, не залишай нас". Другий прапор, шовковий, 1831 року мазовецького воєводства: на правій стороні – польський білий орел, з другої сторони Ченстоховська матір Божа; третій прапор, 1863 року двокольоровий (червоно-білий) з правої сторони герб Польщі з написом "Смерть чи перемога", четвертий прапор також 1863 року"[10]. Зазначимо, що на українців демонстрація польських військових реліквій діяла разюче. Для них це була явна демонстрація потенційної польської збройної сили.

Поляки намагалися потрапити в епіцентр подій у місцях дислокації своїх частин. Без участі польських військових не обходився жоден захід. Зокрема представники польських легіонів виступали на першому мітингу солдат у Полтаві[11]. Командування російської армії демонструвало свою зацікавленість у найшвидшому завершенні формування польських частин, підвищенні їх боєздатності. У казармах саперного батальону в Києві командуючий Київським військовим округом генерал-лейтенант М.Ходорович провів огляд польських полків. Разом з ним були представники Київського виконкому громадських організацій[12]. М. Грушевський писав: "І так в центрі України... зароїлось від польських панів, що побренькували шабельками, бундючились своїми польсько-державними планами, як звичайно, давалися взнаки своєю шляхетською пихою і в баришпільській околиці і в самім Києві, де аж зароїлося від сих "товаришів", польських хоругов, і вони муляли очі всім, а особливо українцям." З таким розвитком подій на думку М.Грушевського – "Зовсім природно, в логічній послідовності, з упадком царського самовластя, мусило виникнути питання... а на Україні формувати аналогічні українські відділи?"[13]

Звісно, що подібні демонстрації не могли залишити осторонь українців. Ідея творення національного війська поступово набирала силу і в них. Для підтвердження цієї тези звернемося до думки зору такого авторитетного сучасника подій як В.Винниченко. На мій погляд, у даному випадку його думкам не притаманний суб'єктивізм, адже він, у цей час особливо, не сповідував ідей "українського мілітаризму". В.Винниченко, пишучи про прагнення українських мас організувати свої національні військові частини, наголошував на тому, що: "Особливо ж воно розвинулось у українців, коли Уряд дозволив полякам формувати свої національні легіони, як в армії, так і в тилу. Одмовляючи українцям, Уряд посилався на те, що з стратегічних і технічних мотивів усяке порушення будови армії було для неї надзвичайно шкодливим. Але порушення для поляків, висмикування польських салдатів із частин, перегруповування для них, очевидно, було й можливим і не шкодливим"[14]. Дійсно, склалася парадоксальна ситуація: явним було відверте державне сприяння створенню власних збройних сил одній нації – польській і відверте стримування таких же устремлінь другої – української.

Перебування поляків в Україні, їх активні заходи по формуванню своїх військових частин наштовхували українську громадськість, самостійницькі кола зокрема, на рішучі дії. Поборником ідеї створення українського війська був М.Міхновський. М.Грушевський, один із найбільших його опонентів, підкреслював: "Притокою для агітації Михновського і К послужила справа формації польської дивізії. ...Се був дуже вдячний прецедент, котрого і [в]хопивсь Михновський"[15].

М.Міхновський наголошував: "На самому початку доведеться нам творити українське військо революційним порядком, тебто ставлячи і ворогів і "друзів" перед доконаними фактами. Створення цих фактів треба приспішити ще й з огляду на те, що з дозволу Петербургу формуються на Україні національні польські частини. Їхня дисльокація по таких містах, як Канів, Біла Церква, Житомир та Гомель, пунктів, що окружають Київ стратегічно, дуже таки пригадує підготовку до окупації"[16].

Цікаво, що з приводу дислокації польських частин в єдине русло збігалися погляди українських політиків, які були антиподами в світоглядних засадах, баченні поступу України шляхами державності. Думку самостійника М.Міхновського поділяв, щоправда було це вже значно пізніше, весною 1917 року, соціаліст і автономіст В. Винниченко. Він констатував у своїй роботі "Відродження нації": "... поляки по всій Україні формували свої легіони. Польська шляхта розставляла їх так, що, на випадок прориву

фронту в Галичині, вся Правобережна Україна стала б під владою цих польських військ. Польським поміщикам вільно було формувати на землі українського, екплуатованого ними народу свої національні й, дійсно, контрреволюційні (як вони себе потім і показали) війська, а організація українських частин могла зашкодити й усьому фронтові, й усій революції, й Росії, й самій Україні.

Звичайно, такий факт не міг викликати великого довір'я до аргументів та до щирости Уряду. І вкраїнські частини стали формуватись самі собою, без усякого дозволу, без усякого плану"[17]. Стихія революційного життя призвела до самочинного формування в Києві першого українського полку імені Богдана Хмельницького. Центральна Рада у своїй заяві від 18 квітня 1917 року підкреслювала, що цей рух виник цілком стихійно, "почався поміж салдатами з огляду на відомий усім факт формування на Україні і в Росії із поляків-салдатів національних польських частей. Цей факт, очевидно, й кинув в розбужені революцією до активного національного самовизнання демократичні маси гасло аналогічного формування національних частей"[18].

Питання створення полку імені Богдана Хмельницького були предметом обговорення на спільній нараді виконавчого комітету ради солдатських і офіцерських депутатів Київського військового округу і представників українських організацій. На цьому зібранні М.Грушевський, чи не вперше, відкрито заявив про своє бачення перспектив українського військового руху. Він говорив про необхідність проведення націоналізації армії, зокрема її українізації. Важко судити чи були ці твердження М.Грушевського вже його переконнями на той час, а чи ж – наслідком відчуття моменту і намаганням поспіти за ним. Не варто недооцінювати в подібних настроях М.Грушевського і такого чинника як створення польських військових частин у російській армії. На засіданні лідер Центральної Ради підкреслював: "Питання про націоналізацію армії підняла партія меншості – поляки, тепер українці з фронту вимагають проявлення нашої активності в справі формування українських частин, загрожуючи прийти сюди. І ми повинні це зробити, зробити не із бажання забігти вперед, не із бажання накласти на все національну печать, а тому що умови тепер поза нами, тому що тепер на карті стоїть – захист Батьківщини. Коли армія взнає про формування українських частин, вона піде за нами, в противному разі буде ворожнеча"[19].

Ці слова дають підстави для різноманітних тверджень і роздумів. Акцентуємо увагу лише на ключовій, на мій погляд, позиції. За М.Грушевським – польський військовий рух послужив своєрідним орієнтиром для розгортання національних рухів у російській армії, українського зокрема. В українців створення українізованих частин часто асоціювалося як протидія польським. У невирішенні проблеми формування українського війська українці вбачали загрозу поразки від поляків. На засіданні Центральної Ради (22.04.1917 р.), при обговоренні питання про ставлення на місцях до справи організації українського полку, представник катеринославського гарнізону заявив: "Коли їхав до Києва, то получив велике обурення, бо узнав, що поляки забирають гору навіть там, де українців більшість"[20]. Не дивно, що реально існуючі польські частини стали підставою для формування в уяві значної кількості українських військових саме такої оцінки розвитку українського військового руху у порівнянні з польським.

Існування польських військових формувань було важливим чинником активізації українського військового руху. Українці 1-ої гренадерської дивізії на початку травня 1917 року явочним порядком ухвалили: "Просити Тимчасовий уряд та Верховне командування про сформування самостійної Української армії на підставах й мотивах сформування польської армії і в кількості не меншій польської". Для здійснення цього пропонувалося викликати з фронту добровольців офіцерів та солдатів-українців і надіслати їх до Києва[21]. Для російських властей мотивація українцями своїх бажань реаліями польського військового життя не могла бути переконливою. Скоріше це був болючий подразник, а не аргумент. Формування самостійної армії на "мотивах сформування польської армії" означав не що інше як визнання України в перспективі самостійною державою. На такий крок Тимчасовий уряд не міг зважитися і не зважився ніколи.

Амплітуда коливань українців стосовно потреби власного війська була досить велика – від вирішення завдань національно-культурного характеру і до необхідності захисту Батьківщини. Все залежало від розуміння ними ролі армії у процесах, які відбувалися в Україні. Часто за приклад бралася діяльність поляків. На мітингу українських військових у Москві було ухвалено: "В німецькій Польщі організовано польські легіони. Нам для захисту потрібні українські легіони. Щоб обороняти свою Батьківщину нам потрібно мати своє власне військо"[22]. У резолюції загальних зборів української військової громади у Саратові вказувалося "на необхідність самовизначення і культурно-національної освіти військових українців, для полегшення навчання і підтримання порядку і дисципліни і, зважаючи на те, що вже існують польські полки і литовські батальони"[23].

На І-му Всеукраїнському військовому з'їзді делегати неодноразово торкалися питань польських військових формувань. Вони розглядали їх у контексті розгортання українського військового руху та факторів, які його гальмують. Оратори ілюстрували ставлення російських воєнних властей до ідеї українізації армії та створення окремих українських військових частин. При цьому кожного разу виступаючі особливо підкреслювали приклади прихильності російських властей до організації польських легіонів[24]. У той же час у виступах делегатів звучали сподівання на краще ставлення росіян до українців

військових. Можливо, і не зовсім характерну для українців думку висловив прапорщик Микитюк. Він зазначав: "Від Тимчасового уряду також нічого не чути про автономію України, тимчасом проголошена самостійність Польщі та широка автономія Фінляндії. Ми маємо більше прав, а ніж Польща тому, що Польща завойована, а ми об'єдналися, як рівний з рівним"[25].

Українські військові насторожено ставилися до дислокації польських військових частин в Україні. Настороженість з часом переросла у вимогу припинити їх формування, а вже існуючі вивести з України. За повідомленням прапорщика Мацько Український військовий клуб сімферопольського гарнізону прохав Центральну Раду "зажити всіх рішучих заходів перед Тимчасовим урядом щоб вивести всі польські легіони з території України і не дозволяти формування нової польської дивізії у м. Києві"[26]. Стурбованість військових поділяло українське населення на місцях дислокації польських частин. У телеграмі Тимчасовому уряду з Переяславського повіту зазначалося, що там "...зосереджені крупні військові частини в особі польських легіонів. Легіони, які ідуть, заміняються новими. Українське населення... стурбоване тим, що польські військові частини можуть бути використані проти вільної України"[27]. Зауважимо, що за виведення польських військ виступав і М.Грушевський, який зазначав "...чи не належало б сі польські формації пересунути кудись інде – як не [на] польську (такої в Росії вже не було), то якусь більш нейтральну територію..."[28].

Розуміючи малоймовірність швидкої передислокації польських військ, низку проблем пов'язаних з нею, українці-військові не виключали і компромісу у вирішенні цього болючого питання. У постанові військового віча катеринославського гарнізону зазначалося: "... не находячи можливості вивести з України заведені польські полки і легіони, дбати якомога дужче, щоб також були й українські полки або легіони"[29]. Проте, досить впливовими були і ті сили, які бачили в національних частинах лише зло і намагалися будь-яким чином припинити процес націоналізації в російській армії. Особливо гостро вони ставили це питання після 1-го Всеукраїнського військового з'їзду. В Умані з цього приводу була прийнята така резолюція: "Визнаючи націоналістичні течії в тих формах, в яких вони вилились на українських з'їздах Києва та інших міст, згубними для справи революції і ведучими до роз'єднання громадських сил країни, деморалізації армії об'єднане засідання Гарнізонної Ради і Виконавчого Комітету Ради Робітничих і Солдатських Депутатів міста Умані звертається до Тимчасового уряду з пропозицією негайно розформувати всі існуючі національні військові частини, вливши їх в єдину Російську революційну армію"[30]. Підкреслемо, що така резолюція прийнята не після появи польських військ в Україні, а після того, коли українці розпочали творити власне військо.

У створенні національних формувань у російській армії далекоглядні політики вбачали значно більше, а ніж просто об'єднання під одним прапором воїнів окремих національностей. В.Станкевич, який тривалий час був комісаром Тимчасового уряду на фронті, зазначав: "... нові національні формування, у зв'зку з визнанням незалежності Польщі, декларації прав народів на самовизначення і загальною зміною в тоні суспільного життя, одержали зовсім новий характер, явилися в новому світлі. ...тепер всі народи заворушилися, відчули свою відособленість від цілого Росії"[31].

Проголошення незалежності Польщі, наявність польських військових формувань і їх дислокація в Україні були для українського суспільства каталізуючим чинником. Стурбованість української громадськості, військової у тому числі, за можливі експансіоністські дії польської сторони було одною з причин активізації українського військового руху, його організаційного оформлення у березні – травні 1917 року.

---

[1]Марков А. Иностранные части в Русской армии // Военная быль. – 1957. – № 27. – С.25.

[2]Голуб П.А. Польские революционные войска в России в 1917 – 1920 годах // Вопросы истории. – 1958. – № 3. – С.46; Белицкий И.В. Польские войска на русском фронте в 1914 – 1920 годах // Военная быль. – 1967. – № 86. – С.40.

[3]В.Бем де Косбан. Польские уланы в рядах Русской Императорской Армии (историческая справка) // Военная быль. – 1967. – № 84. – С.37 – 38.

[4]Киевлянин. – 1916. – 22 декабря.

[5]Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С.111.

[6]Бєлякевич І.І. З історії створення польських військових формувань у Росії напередодні І Всеросійського з'їзду військових поляків (березень – травень 1917р.) // Вісник Львівського державного університету ім. Івана Франка. Серія історична. Випуск 3. – Львів, 1965. – С.34.

[7]Baginski H. Wojsko polskie na wschodzie. 1914 – 1920. – Warszawa, 121. – C. 54, 55.

М.Грушевський зазначав, що "для формації кавалерійських дивізій призначено Баришпіль, коло Переяслава, де були якісь старі касарні." Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С.111. Насправді кавалеристи, полк польських улан квартирував у Чугуєві.

[8]Грушевський М. Вказ. праця. – С.111.

[9]Русский инвалид. – 1917. – 10 марта.

[10]Киевская мысль. – 1917. – 18 марта.

[11]Последние новости. – 1917. – 13 марта.

[12]Киевская мысль. – 1917. – 21 марта.
[13]Грушевський М. Вказ. праця. – С.111.
[14]Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 1. – К., 1990. – С.131.
[15]Грушевський М. Вказ. праця. – С.111.
[16]Цит. за: Євтимович В. Військо йде. Уривок зі спогадів про березень 1917р. в Києві. – Львів, 1937. – С.87. Географія розміщення польських частин, яку за словами М. Міхновського подає В.Євтимович, була іншою. Див.: Baginski H. Wojsko polskie na wschodzie. 1914 – 1920. – Warszawa, 1921. – С. 54, 55.
[17]Винниченко В. Вказ. праця. – С.132.
[18]Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 3.– квітень.
[19]Воин свободной России. – 1917. – 20 апреля.
[20]Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.1076. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.21.
[21]Нова Рада. – 1917. – 5 мая.
[22]Там само. – 21 мая.
[23]Там само. – 1917. – 5 мая.
[24]Киевская мысль. – 1917. – 7 мая.
[25]1917 год на Киевщине. Хроника событий. – К., 1928 – С. 64.
[26]Нова Рада – 1917. – 13 мая.
[27] Державний архів Російської Федерації. – Ф.1778. – Оп.1. – Спр.244. – Арк.12.
[28]Грушевський М. Вказ праця. – С.111.
[29]Нова Рада. – 1917. – 11 мая.
[30]Воин свободной России. – 1917. – 19 мая.
[31]Станкевич В.Б. Воспоминания 1914 – 1919. – Берлин, 1920. – С. 147, 148.

Віктор ВЕРГУНОВ
Київ

ПРОФЕСОР П.В.БУДРІН – ВИДАТНИЙ ДІЯЧ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ

Нині в Україні відбуваються радикальні перетворення в одній із провідних галузей економіки – сільському господарстві. Але далеко не все йде так, як хотілося б. Численні публікації, особливо останніх років, доводять необхідність враховувати попередній досвід проведення аграрних реформ[1]. Одна із головних проблем – їх наукове забезпечення.

У зв'язку з цим назріла необхідність проаналізувати і об'єктивно оцінити здобутки вітчизняної науки у започаткуванні, становленні й розвитку наукової думки в сільському господарстві[2].

Прикро, але наукова спадщина одного із видатних агрономічних діячів та організаторів сільськогосподарської дослідної справи – професора Петра Васильовича Будріна досі належним чином не досліджена і не оцінена.

Народився П.В.Будрін у 1857 році у м. Нердве Пермській губернії. Після закінчення Пермської духовної семінарії пройшов повний курс навчання на природничому відділенні Петербурзького університету. Як одному із кращих випускників 1879 року, йому було запропоновано пройти підготовку до іспитів на ступінь магістра сільського господарства. П.В.Будріна направили на навчання до Петровської землеробської та лісової академії (нині Московська сільськогосподарська академія ім. К.А.Тімірязєва), та до показових маєтків у Воронезькій та Ліфляндській губерніях. Крім того, майбутнього магістра відрядили у 1882 році на Московську промислову та сільськогосподарську виставку.

Після успішного складання магістерських іспитів, восени 1882 року П.В.Будріна призначили понадштатним консерватором агрономічного кабінету університету. Магістерську дисертацію на тему: "Штучні, здебільшого азотисті добрива" він захистив у 1888 році у Петербурзькому університеті.

Розвиток сільського господарства Російської імперії у другій половині XIX століття викликав потребу у фахівцях вищої кваліфікації для організації дослідної справи. Постала необхідність збільшення числа студентів вищих навчальних закладів сільськогосподарського профілю. З цією метою у 1886 р. П.В.Будрін разом з іншими спеціалістами університету вирушив у шестимісячне відрядження до Австрії, Німеччини, Італії, Франції та Швейцарії. Закордонна поїздка дала йому змогу ознайомитися із кращими світовими науковими та навчальними закладами агрономічного напряму. З 1882 р. Петро Васильович доцент кафедри землеробства Ново-Александрійського інституту сільського господарства та лісівництва і, крім цього,

© В.Вергунов

завідувач дослідної ферми інституту (нині Інститут агротехніки, ґрунтознавства та добрив у м. Пулавах, Польща). У 1889 р. його призначають професором кафедри землеробства Ново-Александрівського інституту сільського господарства і лісівництва, який після 1917 року переїхав до м.Харків (тепер Харківський державний аграрний університет ім. В.В.Докучаєва).

У 1882 р. П.В.Будрін розпочав дослідження систем удобрення в сівозмінах, дію мінеральних добрив, зокрема, азотних, на підвищення родючості ґрунту та врожайності сільськогосподарських культур на дослідній фермі інституту .

Заснована у 1879 р. дослідна ферма Ново-Александрійського інституту сільського господарства та лісівництва займалася як навчальною, так і науковою роботою. Ферма мала декілька ділянок землі: одну – площею біля 24 десятин легкого супіщаного та піщаного, другу – 9 ділянок по 4 – 5 десятин суглинку. Крім того, було ще дві ділянки, на одній із яких було зосереджено городництво. Для демонстраційних цілей слугувала плантація хмелю. Витрати міністерства на утримання ферми складали 2000 рублів в рік, інші кошти отримували від рільництва, скотарства тощо[3].

Звіти про наукову діяльність ферми публікувались у періодичних виданнях, зокрема, у журналі “Праці Вільного Економічного Товариства”.

У 1899 р. професор П.В.Будрін вперше узагальнив отримані результати щодо агротехніки вирощування сільськогосподарських культур залежно від типу ґрунтів за 1881 – 1898 рр.[4] У першому випуску цього видання були дані про досліди із зерновими: озимини та ярої пшениці, ячменю, вівса, озимого жита, проса та близьких до нього рослин (болотяного проса, могара, бора, ресички і сорго), кукурудзи та гречки. Другий випуск був присвячений бобовим та кормовим травам (горох, вика, боби кінські, люпин, чина, сочевиця, карбонська вика, баранячий горошок, квасоля, соя, середела, конюшина, люцерна, еспарцет, язвеник, колючий дрік, кінський зуб, тимофіївка, гірчиця). У кінці видання подавались результати досліджень із луківництва.

Професор Будрін перший на теренах Російської імперії дослідив і дав практичні рекомендації щодо використання люпину як зеленого добрива не тільки на легких піщаних, а й на важких дерново-підзолистих грунтах[5].

У 1902 р. П.В.Будрін надрукував фундаментальну працю “Частное земледелие” у двох частинах, в якій узагальнив теоретичні і практичні основи рослинництва[6].

У 1905 – 1907 рр. наукова діяльність професора Будріна була пов’язана із Енгельгардтовською сільськогосподарською станцією в маєтку Батищево Смоленської губернії, де він працював директором. У 1908 – 1912 рр. він був директором Харківської обласної сільськогосподарської селекційної дослідної станції. Якщо звернутись до історії станції, то ще в 1880 р. в Харківському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості обговорювалось питання про доцільність проведення дослідів в маєтках поміщиків до влаштування державної дослідної станції. Однак відсутність достатньої кількості коштів не дала змогу це зробити. Перша спроба налагодження дослідної справи на Харківщині була зроблена губернським агрономом П.А.Забаринським, який вперше розробив програму дослідів та орієнтовний кошторис витрат на утримання станції. Однак земельна ділянка площею 77 десятин у трьох верстах від Харкова по Чугуївському тракту була виділена в оренду міською управою Харківському товариству сільського господарства лише в 1908 р. Департамент землеробства виділив 30 тис. рублів на благоустрій і станція розпочала роботу. Згідно Статуту станції, затвердженого Департаментом землеробства, загальне керівництво станцією здійснював комітет із числа представників різних установ і товариств. Перше засідання комітету в червні 1908 р. обрало першим директором станції професора П.В.Будріна.

Із моменту заснування станції він активно включився в її улаштування і обладнання, будівництво наукового і господарських корпусів, започаткування стаціонарних дослідів. Ним особисто була розроблена програма наукової роботи, що була затверджена комітетом станції та економічною радою губернського земства, яка, починаючи з 1910 року, виділяла певні додаткові кошти на проведення досліджень[7]. Програмою були заплановані дослідження проблем селекції і акліматизації сільськогосподарських рослин, виведення нових сортів, покращення вже відомих місцевих сортів. Дослідження стосувалися таких культур як озиме жито, пшениця озима і яра, овес, просо, люцерна, кукурудза, конюшина, кормовий буряк, ячмінь, сорго, костер, могар, еспарцет. Саме за безпосередньої підтримки професора Будріна почав свою наукову діяльність на станції видатний в майбутньому селекціонер академік В.Я.Юр’єв.

Визначний вклад професора Будріна в започаткуванні системних наукових досліджень у сільському господарстві України і, особливо, в галузі селекції та насінництва хернових колосових культур та кукурудзи, місце в цьому Харківської дослідної станції належно не оцінено в історії сільськогосподарської науки.

На думку теперішнього завідувача кафедри рослинництва Харківського ДАУ ім. В.В.Докучаєва, доктора сільськогосподарських наук, професора, член-кореспондента УААН М.А.Бобро Петру Васильовичу Будріну належить визначне місце в проведенні піонерських науково-дослідних рбіт з

льонарства і травосіяння, обгрунтуванню переходу від трипілля до багатопільних сівозмін з посівом конюшини в зоні достатнього зволоження і використання еспарцету для залуження схилів балок.

Видатного вченого шанують у Польщі, особливо його внесок у становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи. Так звана Пулавська Кемпа (інститут агротехніки, грунтознавства і добрив в Пулавах), яку очолював свого часу Будрін П.В. вважається взірцем відношення до своєї справи і особливо великим практичним виходом наукової продукції для сільськогосподарської науки усієї Європи.

Професор П.В.Будрін був одним із організаторів дослідних робіт в галузі селекції польових культур. Написана ним праця: "Селекція сільськогосподарських рослин та її значення щодо хлібів" була для свого часу значним науковим здобутком[8].

П.В.Будрін був одним із організаторів і керівників І-го Всеросійського з'їзду діячів по селекції сільськогосподарських рослин, насінництву та розповсюдженню насіннєвого матеріалу, який відбувся 10 – 15 січня 1911 р. у Харкові.

З 1913 р. П.В.Будрін – професор кафедри рослинництва Вищих сільськогосподарських курсів у Петербурзі.

За часи радянської влади професором П.В.Будріним надруковані дві наукові праці: "Польове травосіяння" (М., 1919) та "Бобові зернові культури" (М., 1920).

Помер професор П.В.Будрін у 1939 р. у Ленінграді. В наступні роки про його визначний внесок у започаткування системних наукових досліджень у сільському господарстві, особливо в галузі селекції та насінництва зернових колосових культур та кукурудзи, фактично не згадували.

Ця стаття – данина шани видатному діячу аграрної науки.

---

[1]Малієнко А.М. Проблемы аграрных реформ в Украине – К., 1999 – 85 с.; Аграрна історія України: навчальний посібник для студентів і викладачів сільськогосподарських закладів освіти І – IV рівнів акредитації /П.П.Панченко, В.П.Славов, В.А.Шмарчук. – К., 1996.; Вергунов В.А., Коваленко Н.П., Сайко О.В. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпосництва / Під редакцією В.А.Вергунова. – К., 1998.

[2]Сайко В.Ф. Землеробство на шляху до ринку. – К., 1997.

[3]Ежегодник русских сельскохозяйственных опытных учреждений. – СПб. –1901. – Вып.1. – С.229 – 230.

[4]Будрин П.В. Об опытной ферме Ново-Александрийского института // Труды Вольного Экономического общества, 1884, 1885 гг.; Будрин П.В. Данные по культуре сельскохозяйственных растений на опытной ферме в Ново-Александрии за время 1881 – 1898 гг. // Записки Н.-А.Н. с.-х. и Л. – Варшава, 1899. – Т. 12. – Вып. 1 – 2.

[5]Будрин П.В. Опыты с зеленым удобрением и заметки о значении этого удобрения для русского сельского хозяйства. – 1882.

[6]Будрин П.В. Частное земледелие. Часть 1. Зерновые хлеба. Часть II. Бобовые зерновые растения. – Варшава, 1902.

[7]Сборник сведений о сельскохозяйственных опытных учреждениях Росии. – СПб, 1913. – Вип.2. – С.22.

[8]Будрин П.В. Селекция сельскохозяйственных растений и значение ее в отношении хлебов. – Харьков, 1908.

Віктор ПИЛИПЕНКО

Київ

З ІСТОРІЇ СТОСУНКІВ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ФІНЛЯНДІЄЮ

(Публікація брошури Германа Ґуммеруса "Самостійна Фінляндія" у Києві в 1918 році)

В березні 1918 року в друкарні Української Центральної Ради видавництвом "Серп і молот" була опублікована невеличка брошура "Самостійна Фінляндія" Германа Ґуммеруса, майбутнього керівника дипломатичного представництва Фінляндії в Україні. На її обкладинці зазначалося: "Брошура написана спеціально для видавництва – автором фінляндцем". Поява цієї роботи та її авторство не були випадковими.

ВИДАВНИЦТВО
„СЕРП і МОЛОТ"

„БОРІТЕСЯ—ПОБОРЕТЕ".

Др. Герман Гуммерус.

САМОСТІЙНА ФІНЛЯНДІЯ.

(Брошура написана спеціяльно для видавництва автором фінляндцем).

КИЇВ.
Березень 1918 р.

Титул видання.

Герман Грегоріус Ґуммерус (1877 – 1948) був відомим вченим-істориком – фахівцем з економічної та соціальної історії Стародавнього Риму а також громадсько-політичним діячем Фінляндії. Політичну діяльність він розпочав невдовзі після оголошення маніфесту імператора з положеннями про порядок видання законів від 3 (15) лютого 1899 р., за яким законодавство Великого Князівства Фінляндського підпорядковувалося загальнодержавному; станове представництво позбавлялося частини своїх повноважень а Сейму відводилася лише консультаційна роль. Невдовзі, 7 (20) червня 1900 р., був виданий маніфест про запровадження російської мови в адміністративне діловодство Великого Князівства, а 29 червня (12 липня) наступного року маніфестом Миколи II був затверджений Статут про військову повинність у Фінляндії.

Ці законодавчі акти викликали серед населення Великого Князівства могутній рух опору, спочатку "пасивний", потім – "активний". Бойкотувалися призови на військову службу, відбувалися масові вуличні антиурядові демонстрації. Зважаючи на ускладнення ситуації, генерал-губернатор М.Бобриков, який і до цього проводив послідовну русифікаторську політику, домігся для себе тимчасових надзвичайних повноважень. Згідно інструкції, затвердженій 13 (26) березня 1903 р. генерал-губернатор оголошувався вищим представником державної влади у Фінляндії, головою сенату, начальником цивільного управління, наділявся вищою поліцейською владою тощо. 20 березня (2 квітня) 1903 р. була імператором була прийнята"постанова про заходи щодо охорони у Фінляндії державного порядку і громадянського спокою", якою у Великому Князівстві на три роки запроваджувався надзвичайний стан.

Такий розвиток подій переконав Г.Ґуммеруса у необхідності активного опору імперській владі. Він прийняв участь у діяльності однієї із груп активістів, яка за прикладом російських есерів стала на шлях "пропаганди справою" і розпочала підготовку до фізичного знищення головного символу пригноблення фінів – генерал-губернатора М.Бобрикова. Однак, реалізувати жоден із планів замаху учасникам групи не вдалося. Змовників випередив 29-річний помічник начальника бухгалтерії Головного управління учбових закладів Еуген Шауман, який за власною ініціативою 16 червня 1904 р. смертельно поранив М.Бобрикова, а сам покінчив життя самогубством.

Хоча Герман Ґуммерус не приймав безпосередньої участі у цьому замаху, але за підозрою у причетності до нього він був заарештований. Однак, слідству не вдалося знайти достатніх доказів і його звільнили[1].

У 1905 р. Герман Ґуммерус вступив до підпільної Фінської Партії Активного Опору. Активісти виступали за опір російській владі й боротьбу за національне самовизначення Фінляндії як за допомогою пропаганди, так і зброї.

Після загального страйку у жовтні 1905 р., до якого приєдналося і Велике Князівство Фінляндське, Микола II проголосив скасування лютневого маніфесту і пообіцяв запровадження більш демократичного закону про сейм. Після його прийняття у 1906 р. Фінляндія перейшла від застарілого станового представництва до однопалатного парламенту, який скликався на основі загального та рівного виборчого права. Жінки також отримали право приймати участь у виборах та бути обраними.

Нова політична ситуація не сприяла діяльності підпільної націоналістичної партії і у 1908 р. вона практично припинила свою діяльність, хоча офіційно розпущена не була. Частина ж інтелігенції і після цього продовжувала підтримувати активістський рух.

Г.Ґуммерус був головним редактором газети активістів "Framtid" ("Майбутнє"). В ній часто друкувалися

©В.Пилипенко

досить сміливі статті, в яких у легко завуальованій формі пропагувалась ідея повної незалежності Фінляндії. За це Г.Ґуммерус був заочно засуджений до шести місяців ув'язнення, але відбувати покарання йому не довелося, оскільки в цей час він перебував за кордоном[2].

На початку Першої світової війни Г.Ґуммерус встановив зв'язок з представниками німецької влади і запропонував їм співробітництво з фінськими націоналістами.

В 1914 р. керівний орган руху пасивного опору так званий "Кагал" ("Kagaali"), призначив Г.Ґуммерус своїм представником у Стокгольмі. Але невдовзі Г.Ґуммерус розірвав свої стосунки з поміркованим "Кагалом" і встановив зв'язок із знову зміцнілим активістським рухом. З часом бюро Г.Ґуммеруса у Стокгольмі перетворилося на неофіційне представництво фінського руху опору за незалежність. Саме тоді його захопила ідея укладення союзу між народами, які населяли окраїни Російської імперії, для спільної боротьби за незалежність.

У 1916 р. за ініціативи прибалтійського німця барона Фрідріха фон Роппа та за всебічного сприяння Міністерства закордонних справ Німеччини був створений "Союз поневолених Росією народів" ("Die Liga der Fremdvölker Russlands"), в роботі якої взяли участь представники Фінляндії, України, Литви, Польщі, Грузії, Естонії, мусульманських народів та прибалтійських німців. "Союз" діяв в руслі німецької воєнної пропаганди, однак більшість її членів діяла керувалася щирими патріотичними прагненнями. До них належав і Г.Ґуммерус, який представляв Фінляндію в керівництві цієї організації та очолював її стокгольмське бюро[3].

Невдовзі Г.Ґуммерус познайомився Дмитром Донцовим та Володимиром Степанківським. Останній очолював засноване ним за допомогою Німеччини Українське Бюро у Лозанні, де видавав франкомовний тижневик "L'Ukraine" та у співпраці з Д.Донцовим – часопис "Bulletin des Nationalités de Russie" у Берні (також німецькою та англійською мовами). Знайомство з цими українцями справило велике враження на Г.Ґуммеруса. У своїх спогадах він зазначав: "... тоді я усвідомив етнографічні та історичні підстави прагнення українців до незалежності і зрозумів, яке це має значення для Фінляндії. Українські прибічники незалежності були нашими очевидними та природними союзниками. Якби ця велика та багата країна стала незалежною, це б послабило сили Росії і, таким чином, сприяло б звільненню Фінляндії та збереженню її свободи. Але у той час тільки небагато хто насмілювався мріяти про незалежну Україну"[4].

Влітку 1917 року у Стокгольмі було створено Українське інформаційне бюро, яке очолили Бандрівський та М.Залізняк[5]. Як представникові "Союзу поневолених Росією народів", Г.Ґуммерусу доводилося працювати з ними у тісних стосунках[6].

В процесі подальшого спілкування з діячами українського визвольного руху Г.Ґуммерус все більше переконувався, що без визволення України справа визволення Фінляндії мала менше шансів на успіх. Тому він чим міг допомагав українським колегам. Зокрема, в налагодженні зв'язку з Києвом через Фінляндію.

Г.Ґуммерусу було доручено таємно відвезти до Гельсінкі підготовлений М.Залізняком меморандум про державний устрій України, на підставі якого Сенат доручив проф. Йосеппі Юліусу Міколла розробити проект акту про визнання Фінляндією України.[7]

На замовлення Українського інформаційного бюро у Стокгольмі влітку – восени 1917 року, тобто до проголошення незалежності Фінляндії, Г.Ґуммерус написав брошуру "Самостійна Фінляндія", яка була видана у Києві у березні 1918 року у перекладі М.Залізняка.

Сьогодні ця брошура є бібліографічною рідкістю. Один із її примірників зберігається у фондах Національної Бібліотеки України імені В.І.Вернадського (РЛ 8201).

Текст подається за оригіналом. Збережено правопис та пунктуацію. Виправлені лише очевидні друкарські помилки.

---

[1]Gummerus G. Aktiva Kampär 1899 – 1910. Helsingfors, 1925. – Siv. 82 – 113.

[2]Gummerus G. Op.cit. – Siv. 180 – 223.

[3]Gummerus G. Jågare och Aktivister. Hågkomster från Krigsåren i Stockholm och Berlin. Helsingfors, 1927.

[4]Г.Ґуммерус. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві. – К.,1997 – С.39.

[5]Залізняк Микола (1888 – 1950) – український громадсько-політичний діяч, публіцист.

Один з організаторів Союзу Визволення України (1914 р.) та української партії есерів. Довірена особа воєнного міністра та міністра закордонних справ Австро-Угорщини. Керівник Українського інформаційного бюро у Стокгольмі, учасник мирних переговорів у Брест-Литовську.

У 1919 – 1920 рр. був послом УНР у Фінляндії. Доктор філософії Українського вільного університету у Празі. До 1945 р. жив у Відні, де був захоплений радянськими військами і вивезений до СРСР. Загинув у в'язниці.

[6]Г.Ґуммерус. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві. – К., 1997.– С.41.

[7]Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.3696. – Оп.1 – Спр.35. – Арк.59.

Герман ҐУММЕРУС

САМОСТІЙНІСТЬ ФІНЛЯНДІЇ

Ніколи не була російська кормига такою важкою для Фінляндії, як саме напередодні революції. Опанована цілковито російськими окупаційними військами, зведена з політичного боку до становища безправної окраїни, а з економічного поставлена на грані голодової смерти, сталася Фінляндія жертвою самоволі і розбійницьких забаганок московського уряду.

Війна була викликала в Фінляндії неясні сподівання, що зродили організований мілітарно-політичний рух, який ставив собі метою визволення краю за помічу ворогів Росії. Цей рух, – що був до речі народнім рухом в справжньому значінні цього слова, було незабаром викрито російською владою, чого наслідком були нечувані до того часу в історії Фінляндії знущання. Тисячі винних і невинних громадян увязнено, і запроторено в фінляндські і російські вязниці, або заслано на Сибір. Вслід за тим почалися вже смертні присуди, і багато молодих фінляндців дожидало в казематах вязниць і твердинь смертної кари.

Але несподівано прийшло визволення. Російська революція спричинила безпосередно звалення сатрапської влади генерал-губернатора Сейна[1]. Знищено всі засоби русифікації, визволено політичних вязнів і скасовано політичну цензуру, а за кілька днів після вибуху революції видав тимчасовий російський уряд маніфест, яким скасовано протизаконні заходи та русифікаційні засоби, що нехтували конституцію краю, і таким чином покликано автономію назад до життя. Незабаром скликано Сейм, а з Сенату, що був своєрідним фінляндським урядом, усунено давніх царських підніжків, замінивши їх найчільніщими фінляндськими громадянами усіх партій.

Так відітхнула Фінляндія після довгих, важких років гніту, знову вільними грудьми. Весь народ обхопило в перших днях революції почуття полегші і радости, а коли повернув із сибірського заслання колишній сеймовий посол, один з найзавзятійших борців за національні і державні права Фінляндії, Асесор Свінхувуд[2], радісний настрій досяг найвищого щабля. Так само зустрінуто з щирим почуттям вдячности і пошани провідників російської революції, що завітали саме тоді до Фінляндії. До речі треба згадати, що між тими провідниками були деякі, як ось наприклад, Керенський, що вже з давніх літ боролися проти обмосковлення Фінляндії і за збереження її конституції.

Але Фінляндія навчилась всеж таки дечого за двадцять літ невпинної боротьби, головно навчила не покладати надто великих надій на випадкові зміни політичної системи, і на хвилеві настрої. Вже давно переконалися чільні фінські політики, що без міжнароднього забезпечення державна незалежність Фінляндії стоїть на глиняних ногах. Доки фінляндське питання оставалося внутрішнім російським питанням, доти для Фінляндії не було нічого певного, бо наскільки можна вірити російським запевненням та обіцянкам, про це вже дуже виразно говорив історичний досвід. Так зараз після оголошення маніфесту про автономію в газетах і на площах, було висказано погляд, що маніфест не може бути достаточною зброєю навіть для збереження автономії.

Незабаром також виявилося, що ні відновлення, ні закріплення автономії, ні навіть значне розширення її, не вдовольняє вже більше фінляндського народу. Не даремне ж Росія зробила все, щоб переконати фінляндців, що прірва між обома націями є така велика, що державна звязь між ними неминуче мусить привести до політичного і національного поневолення слабшаго сильніщою. Саме під час війни дозріла в Фінляндії думка про утворення окремої, незалежної од Росії, держави, а коли успокоїлися хвилі першого стихійного одушевлення знищенням старого режіму, висунулася ця думка на перше місце з силою довго тамованої народньої волі.

Ця думка пробивалася спершу несміливо в газетних статях, промовах і резолюціях, але згодом захопила теж провідників політичного життя. Переломовою хвилею нового руху була велика проґрамова промова нового соціял-демократичного премієра Токоя, виголошена в Сеймі 20 квітня.

„Весь розвиток нашого народу, говорив промовець, його вся бувальщина і історія є живим свідоцтвом того, що фінський народ дозрів з бігом часу до повної самостійности, що він може зовсім самостійно керувати своїми законами, своєю долею і своїми плянами. Весь наш культурний розвій відбувався під знаком самостійности. Також наш економічний розвиток і все наше суспільне господарство так дуже відріжняється од економічної структури Росії, що не може бути навіть мови про таке зєднання обох країв, при якому господарство одного краю було б покривджене на користь другого”. Щоб бути цінним і гідним сусідом вільної Росії, мусить Фінляндія мати повну самостійність, бо самостійний нарід (як московський) не може ніколи жити в згоді з поневоленим сусідом або з пригніченим союзником. Це повинні дуже добре розуміти і в Росії. „Я є певний того, продовжав промовець, що право самовизначення фінляндського народу та початок його самостійности стоять на міцному грунті. Нашим обовязком є розвивати цю основу непохитно і послідовно в тому напрямі, щоб вже в недалекому майбутньому самостійність Фінляндії була цілком обезпечена”.

Особливо велику вагу має той факт, що це гасло було вперше проголошено соціял-демократами. Хто не знає фінляндської соціял-демократії, той міг би думати, що фінські соціял-демократи згодяться зовсім з своїми російськими товаришами в їх нехтуванні національним питанням. Але справді фінляндські соціял-демократи глибоко переконані, що для правильного розвитку робітничого руху і для здійснення соціяльних завдань незалежність Фінляндії від Росії є необхідна. Вони прийшли ще давніше до того переконання, що єдність з такою відсталою з соціяльного боку країною, як Росія мала б для Фінляндії фатальне значіння, а дальший розвиток російської революції зміцнив ще більше це їхнє переконання. Нічого більше не лякається фінляндська соціял-демократія, як анархії. Коли анархічні розрухи, що почалися останніми місяцями в Росії, перекинуться до Фінляндії (деякі факти дуже серіозно свідчать, що воно саме так буде), то це принесе величезну шкоду соціяльному розвиткові країни. Крім того соціял-демократи розуміють дуже добре, що політична реакція в Росії дуже швидко ще раз одбере у Фінляндії відновлену автономію.

Таким чином фінляндські соціял-демократи сталися найбільш переконаними проповідниками самостійности Фінляндії. Вони також не повагалися заявити про право Фінляндії на повну самостійність на міжнародній мировій соціялістичній конференції в Стокгольмі. На підготовчих нарадах з представниками голяндсько-скандинавського Комітету, 23 і 24 травня представники фінляндської соціял-демократії виразно заявили, що питання про правно-державне становище Фінляндії повинно вирішитися як питання міжнароднє на майбутньому мировому конгресі. Настав час – заявили фінські делегати – здійснити це, чого бажає фінський народ, а саме повної самостійности. Це найпевніщий засіб задоволення національних домагань фінського народу без конфліктів, які будуть завжди коли Фінляндія лишиться зєднана з Росією. Фінляндські соціял-демократи приєднуються цілковито до гасла міжнародньої соціял-демократії про самовизначення всіх народів і домагаються також для Фінляндії права вирішати самій про своє державне становище. Вони апелюють до своїх партійних товаришів у всіх инших країнах і сподіваються, що вони, ті ж котрі вже нераз виявили свою симпатію до фінського пролєтаріяту, підтримають його також тепер всіми засобами.

Відношення фінляндської соціял-демократії до самостійницького руху має вже хоч би з того боку велике значіння, що соціял-демократи налічують абсолютну більшість у Сеймі (103 голоси на 200 всіх послів) і відповідно до цього мають більшість місць в автономному правительстві. Але також буржуазні партії приєдналися до цього руху. Молодофіни поставили на партійному з'їзді, що відбувся в середині квітня, домагання як найширшої незалежности Фінляндії. Таку саміську резолюцію приняли також старофіни на партійному з'їзді з початку травня. На загальнокраєвому з'їзді шведської народньої партії, скликаному в кінці травня висказано ще виразніще, що населення Фінляндії досягло вже такого високого щабля культурного і політичного розвитку, що має повне право домагатися рівноправного місця в колі суверенних націй, в формі самостійної держави. Четверта буржуазна партія, Селянська Спілка, схиляється в останні часи теж до самостійности.

Молодь, особливо студентство, без огляду на партійні переконання, посвятила всі свої сили визволенню рідного краю ще за довго до революції. Тому зовсім зрозуміло, що вона тепер, коли весь народ одверто приєднався до визвольного руху, стоїть як і перше в перших рядах. У „Відозві" студентів університету і політехніки в Гельсінгфорсі, випущеній 12 травня читаємо: „Ми фінляндські студенти переконані, що незабаром прийде година, яка принесе нашому краєві повну державну незалежність. Щоб досягнути цієї мети, положимо всі свої сили і свої здібности". Студенти відограють теж дуже важливу ролю в товаристві, що поширило свою діяльність по всій країні і ставить собі метою боротьбу за незалежність Фінляндії. Дві нові газети – „Svenska Fidninqen" і „Nusi Paiva" присвячено виключно для пропаганди цього руху.

Таким чином немає жодного сумніву, що все населення Фінляндії з рідкою однодушністю домагається незалежности. Але як ставиться Росія до цих плянів? Нам здається, що не треба навіть згадувати про те що буржуазно-демократичні партії Росії, які не меньше націоналістично настроєні од старих реакціонерів, завзято виступають проти незалежности Фінляндії. Промови Токоя в сеймі і всі інши заяви в тому дусі зустрічали з боку „Ръчи", „Дня", „Русской Воли", „Нового Времени", „Біржевых Въдомостей" „Русского Слова" та инших впливових буржуазних газет гострі протести і лайливі напади. Вони заявляли, що нічого не мають проти внутрішньої автономії Фінляндії, але не допустять порушення єдности держави. І справді мабуть немає жодного російського буржуазного політика, який би згодився добровільно признати за Фінляндією право на певну незалежність. Навіть добродушний теперішній генерал-губернатор Фінляндії Стахович[3], великий прихильник фінського народу, заявив недавно підчас одного інтервю, що Росія, як держава ніколи не допустить до повної самостійности Фінляндії.

Що ж до російських соціялістів, то їхнє становище до цього питання ще не вияснене. З поміж соціял-демократів тільки большевики заявили виразно, що Росія не має права виступати проти бажань фінляндців, хоч би навіть вони домагалися повної незалежности і відділення од російської держави. Меньшевики, як взагалі всі російські соціялісти, люблять дуже проголошувати право націй на са моозначення, але чи захотять вони, ідучи послідовно за згаданою засадою, признати право Фінляндії на державну незалежність, це ще велике питання. Фінляндські соціял-демократи, що їздили в кінці квітня до Петрограду, щоб про це довідатися, не одержали од своїх російських товаришів ніякої ясної відповіді.

Рішаюче значіння має становище до фінляндського питання партії соціялістів-революціонерів, тому що ця партія, як це виявилось на всеросійському селянському з'їзді, має великий вплив на широкі маси селянства. Деякі провідники соціялістів-революціонерів заявили в приватній розмові з фінськими соціял-демократами на початку травня, що вони не будуть виступати проти змагань Фінляндії до незалежности. Але з цею вільнолюбивістю важко погодити націоналістичні тенденції, які все більше і більше помічаються серед російських соціялістів-революціонерів. Цілком певно можна сказати, що їхній визначний провідник Керенський, ніколи не згодиться добровільно на незалежність Фінляндії. Недаром цей безоглядний революціонер в одному інтервю з фінляндськими соціял-демократами з обуренням назвав змагання фінляндців до незалежности „революційним змаганням". Треба теж зауважити, що російське селянство, яке стоїть під впливом соціялістів-революціонерів, не розуміє небажання фінляндців вступити в склад російської федеративної республики і дивляться на боротьбу за незалежність, як на ознаку ворожого відношення до Росії.

Одно є тільки певне: Доки сучасне російське правительство має силу, доти воно в ніякому разі не зречеться добровільно Фінлян дії. І як довго воно тримає в своїх руках російське військо, так довго воно напевно не повагається ужити збройної сили, щоб силою подавити фінляндське повстання. Аджеж висказав Керенський недавно в одній промові в Гельсінгфорсі зовсім незатаєну погрозу проти Фінляндії. А що російські війська дуже легко нацькувати на фінляндців, про це не може бути жодного сумніву. Вже ж поводилися вони там з непереносною нахабністю. Фінляндські газети містять що дня довгі справоздання про знущання російських солдатів над мирною людністю. В багатьох місцях приходило навіть між військом і людністю до гострих суперечок і бійки. Опріч цього військове начальство з підозрінням слідить за кожним рухом „сепаратистів". По всій Фінляндії улаштовується тепер так само, як перед революцією, лови на „німецьких шпіонів", а жандарми і агенти охрани, що дуже швидко зробилися добрими революціонерами і перейшли здебільша на службу нового режіму, почали на ново наставляти свої сіти на „підозрілих". Слово, „зрада" літає в повітрі і не важко собі уявити, що може бути, коли це слово буде кинено в військові казарми.

На цю можливість мусять відповідальні політики в кожному разі звернути увагу, призадуматися, поки зважаться від слів перейти до діла. Коли Сейм захоче здійснювати програму Токоя і одного гарного дня оповістить Фінляндію незалежною, окремою од Росії, державою, то таке проголошення буде вважатися при теперішньому станові річей, повстанням і зрадою російської демократії.

Але повстання без реальної сили за словами може бути хиба або нікчемною комедією, або страшною трагедією.

Через те Фінляндія мусить зректися на якийсь час остаточного відділення од Росії, яке цілком послідовно випливало б з національної програми, проголошеної Токоєм. Таку думку висловив лідер соціял-демократів Урій Мугелін, голова сеймової Комісії по виробленню основних законів, (який користується в згаданному питанні великим авторитетом в своїй газеті "Кансан Тагто" в Улеаборзі. Ось що пише він:

„Негайне проголошення незалежности булоб на мою думку, вчинком, який випередив би нормальний розвиток подій. До такого вчинку політично дозрілий народ не може допустити. Наш народ буде непохитно і за всяку ціну берегти свого права на самовизначення, але він доти не візьметься за утворення суверенної держави, доки не настане слушна, історичним розвитком продиктована година визволення. Однак це не значить, що ця година настане аж в далекому майбутньому. Вона може прийти навіть дуже швидко, але викликати її штучно і поспішно було б нерозумно. Але коли пробє ця година, викликана історичними умовинами, яка прикаже нам утворити зовсім самостійну державу, тоді од нашого народу мусимо вимагати діла".

Таким чином Фінляндія хоч зреклася на найблизчий час остаточного проголошення незалежности, всеж таки поставила своїм неодкличним завданням, улаштувати тимчасово свої стосунки з тимчасовим російським урядом і не допустити його вмішування в фінляндські справи. З тою метою приступив Сенат ще з перших днів революції до виготовлення проекту законів, які мають бути передані Сеймові на затвердження, і на основі яких всі головніщі прерогативи бувших монархів мають перейти до автономного правительства Фінляндії. До фінляндського Сенату повинно належати остаточне слово в усіх фінляндських, справах. Виняток повинні становити тільки ті справи, що стосуються до правних відносин між Росією і Фінляндією та до російських установ і громадян в Фінляндії і опріч того призначення генерал-губернатора і його адютантів. Генерал-губернаторові дається право, вибірати членів економічного департаменту в Сенаті з поміж осіб, які користуються довірям Сейму.

Хоч як умірковании і, можна сказати, скромний був цей проект Сенату, зустрінуто його в російських урядових колах дуже вороже. Юридична комісія, якій петроградський тимчасовий уряд передав на розгляд законопроект Сенату, вирішила одноголосно, що тільки Всеросійські Установчі Збори, а не тимчасовий уряд, можуть установити, чи законопроект можна предложити на затвердження Сенату, тому що він виходить поза межі дотеперішніх правових відносин між Росією і Фінляндією. Але з фінляндського боку відкинено як раз в цій справі компетенцію Всеросійських Установчих Зборів.

Таким чином виявилось, що правительство Мілюкова не хоче в ніякому разі признати права самоозначення Фінляндії навіть в межах внутрішнього місцевого самоврядування. Але навіть для

російських соціялістів були ці домагання занадто гострими. В своїх газетах висказували вони часто своє незадоволення з приводу цієї політики фінляндців. Із зростом впливу рад військових і робітничих депутатів стався соціялістичний погляд на фінляндську справу пануючим. Одставка Мілюкова принесла вкінці розвязку. На початку червня зважилося вкінці тимчасове правительство згодитися із внеском фінляндського Сенату, одначе з деякими немаловажними змінами. До фінляндських справ, які повинна вирішати „найвища російська влада", залічено всі питання, які взагалі торкаються „інтересів Росії", і крім того право скликання, відчинення, замкнення і розпущення Сейму. Генерал-губернатор має право рішати в сумнівних випадках, чи якась справа належить до тих питань, які, повинна вирішати „найвища влада". Коли на його думку є це саме так, тоді Сенат мусить передавати це питання на вирішення „найвищої влади". Також російський Уряд застерігає собі право не тільки призначувати генерал-губернатора, але також затверджувати запропоновану Сенатом особу на посаду державного секретаря Фінляндії.

Поза цими додатками до первісного тексту законопроекту Сенату не важко доглянути намір російського уряду, задержати за собою право вирішування всіх важливих політичних справ, що відносяться до Фінляндії, аж доки стане зовсім невідомо, які саме справи „нарушують інтереси Росії" і в наслідок цього буде залежати од забаганок генерал-губернатора або кожночасного російського уряду, чи Фінляндія справді має право сама вирішати свої справи, чи ні. Фраза, „справи, що нарушують інтереси Росії" нагадує дуже вислів „державні справи" в недавно скасованому законодатному акті з 1910 року, що був основою обрусительної роботи в Фінляндії останніх років.

Таким робим законопроект в такій зміненій формі не дає цілковито жадної запоруки Фінляндії, що її права не будуть нарушені новими замахами з боку Росії. Але цим справа не вичерпується. Тут мова йде, як це виразно підкреслено в законопроекті, тільки про тимчасове уладнання відносин між Росією і Фінляндією. Питання, чи і як взагалі має бути Фінляндія зєднана з Росією, лишається одвертим.

Це підкреслив дуже виразно теж голова фінляндського уряду, товариш Токой, в своїй промові в Сеймі 12 червня. „Я хочу сказати вам, – говорив Токой – на цьому місці, що ми, як члени правительства нашого краю не ховали перед вами того факту, що ці всі заходи мають тільки тимчасовий характер і мають на меті упорядкувати лише тимчасові відносини між фінляндським Сеймом і тимчасовим російським урядом. Наша мета лежить значно дальше, тому що фінляндський народ і Сейм домагаються волі і самостійности рідного краю, які б відповідали тому місцю і тому становищу фінського народу поміж іншими націями, яке ми, як культурний нарід, вже тепер безсумніву занимаємо в сучасній світовій громаді. Це ми завжди виразно говорили членам тимчасового російського уряду".

Таким чином ця перша уступка, яку після довгої боротьби зробив російський уряд фінляндцям, ні трошки не захитала їх стремління до раз поставленої мети, а навпаки зміцнила ще їхнє хотіння. Недаром вважають витревалість національною прикметою фінляндців. Декілька днів після цієї другої промови, а саме 18 червня, висказався соціял-демократичний зїзд ще раз урочисто за незалежність Фінляндії. В одноголосно принятій постанові зазначено, що як раз соціял-демократичне становище вимагає незалежности, через те, що Фінляндія не зможе доти вступити на шлях нормального соціяльного розвитку, доки лишиться зєднана з Росією. Російська буржуазія швидче чи пізніще знову попробує поневолити Фінляндію, і тому Фінляндія стане на своє належне місце, коли буде незалежною республикою у вільній спілці в вільною Росією.

Чи теж фінляндська буржуазія згодиться на республиканську і демократичну форму правління, це питання лишається поки що одвертим. Але головною справою є не це питання, лише домагання незалежности та одокремлення від Росії, а в цьому другому між буржуазією і соціял-демократією немає жодних непорозумінь.

Розуміється що ніхто не забуває, що цілковите відокремлення від Росії залежить від політичних і військових умовин, які тепер годі передбачати. Виходячи з реальних політичних міркувань треба теж лічитися з можливістю, що між Фінляндією і Росією останеться якась політична звязь. Але навіть в такому випадку Фінляндія ніколи не згодиться признати над собою суверенности Росії. „За Російським Урядом – читаємо в вище згаданій постанові соціял-демократичного з'їзду – не можна в ніякому разі залишити права затверджувати фінляндські закони, скликати і розпускати фінляндський Сейм, призначувати час, як довго має трівати сесія, а також зупиняти розширення прав Сейму, особливо в напрямі демократизації форми правління згідно з домаганням робітничої кляси. Так само Сейм повинен мати необмежне право установляти державний буджет і митові закони. Російський уряд не повинен мати впливу на призначування членів фінляндського уряду і на урядників, коротко кажучи Росія не повинна мати права робити якого небудь політичного насильства над Фінляндією. Фінляндія мусить мати власне народне представництво і власний уряд, відповідальний перед своїм народом. Крім того російській владі мусить бути відібране право тримати підчас миру на фінляндській території військові залоги і будувати твердині".

Отже як бачимо, навіть ці мінімальні домагання ідуть далеко далі од того розміру незалежности, яку мала Фінляндія раніще як автономна держава. Коли відношення між Фінляндією і Росією буде установлено на таких основах, тоді між ними останеться тільки один звязок: спільна закордонна політика більш-менш на зразок австрійсько-угорської унії. Але в цих мінімальних домаганнях пробивається передовсім одно

головне бажання фінляндців: мати з Росією як найменьше спільного в політичних справах, а коли можливо, то й зовсім нічого.

Перше з цих мінімальних домагань, а саме що у російського уряду мусить бути відібране право суверенности в вирішуванні справ фінляндського законодавства і внутрішнього самоврядування, вже почасти здійснено уступкою тимчасового уряду в питанні про компетенцію. Цей факт має через те велике значіння, що саме тепер важке внутрішнє становище Фінляндії вимагає всіх сил і авторітету автономного фінляндського уряду.

В першу чергу перед ним лежить завдання вирішити дуже складну продовольчу справу. Вже в протягу кількох десятиліть Фінляндія не може задовольнити власною продукцією потребу хліба. Це пояснюється частково постійним приростом нехліборобської людности, частково також тим, що скотарство і молочарське господарство здобувають собі побіч хліборобства все більше значіння. В 1913-ому році вивезла Фінляндія за кордон сільських продуктів на 49.6 міліонів фінських марок, з того масла на 35.3 міліонів, тоді як в тому самому році ввезено до Фінляндії збіжжа на 99 міліонів марок, здебільше з Росії, Німеччини і Північної Америки. Коли загорілася війна, яка припинила довіз живности з заходу, Фінляндія мусіла вдовольнитися ввозом хліба тільки з Росії. Але і цей довіз згодом все більше і більше ставав неможливим, головно через руїну російського транспорту. В перших чотирьох місяцях цього року одержала Фінляндія з Росії тільки 12 міліонів кільограмів хліба, тоді як в 1915 році в протягу такого самого часу одержано 65 міліонів кільограмів. Особливо після російської революції довіз хліба до Фінляндії припинився майже зовсім, так що тепер, як що не вдасться якимсь чином відновити закордонний імпорт, Фінляндія може опинитися в небезпеці лишитися без хліба.

Ця обставина має тим більше грізний характер, що війна підірвала дуже і інши галузи сільського господарського промислу. Кількість худоби зменьшилася значно через недостачу поживи, а частково через реквізицію для армії; всю ж невелику продукцію молока і масла забірає Петроград.

Із запасами власної продукції могла б Фінляндія ще якось обійтися, коли б на її території крім тутешньої людности не було безліч російського війська та великого числа цивільних росіян, що особливо після революції почали собі шукати в Фінляндії притулку (їх налічують біля пів міліона). До того при розділі поживи росіяне займають упревілєйоване становище. Досить тільки привести приклад, що з усього мяса, яке споживає Фінляндія, більше як половина йде для російського війська.

Щоб упорядкувати продовольчу справу, приняв недавно Сейм закон, який уповноважнює фінляндську владу безоглядно реквізувати всі харчеві запаси і продукти. Але і ці заходи не зможуть остаточно задовольнити потреб людности до того часу, доки на населенні буде лежати обовязок [*утримувати – В.П.*] російських переселенців.

Крім того багацько клопоту для фінляндського уряду спричинив стихійний, невпорядкований і инколи дуже сильний страйковий рух, який останніми місяцями почався в деяких околицях краю. Спочатку застрайкували сільські робітники на лятіфундіях південно-західньої Фінляндії з метою добитися восьмигодинного робітного дня і вищої заробітньої оплати. Опісля вибух загальний страйк в невеличкому місті Равмо, який мав на меті змусити городську владу збільшити соціял-демократам число мандатів. Це сталося з тої причини, що через високий ценз робітники майже не мають ніякого представництва в мійських радах Фінляндії. Ще більше серіозний, але за те користний загальний страйк вибух перед кількома тижнями в іншому фінляндському місті Або.

Цей страйковий рух, що мав здебільша місцевий характер, був зовсім природним наслідком революційного настрою, який прийшов з Росії і викликав неспокій серед робітництва по інших краях. Фінляндська соціял-демократія визнала необхідним припинити ці самовільні, неорганізовані прояви невдоволення. Аграрні роз рухи загрожували в великій мірі продовольчому обезпеченню краю, а з політичного боку шкодили чимало самостійницькому рухові, якого найбільше послідовними оборонцями були соціял-демократи.

В цій справі багато допомогло те, що і Сейм і фінляндський уряд складались в більшости із соціял-демократів і через те мали більший вплив на робітництво од буржуазного уряду. Сенат з соціял-демократом Токоєм на чолі приступив енергійно до встановлення ладу. Він покликав робітництво до спокою, вказуючи на те, що на розгляд Сейму буде негайно внесено закони про зміну виборчої ординації до міських самоврядувань в демократичному напрямі та про зміну земельних відносин в інтересах робітництва. Крім того члени уряду, і соціял-демократичного центрального комітету а також представники професіональних союзів приступили до переговорів в справі страйків, і незабаром між робітництвом запанував повний спокій.

Але найбільшим тягарем для Фінляндії є безумовно окупація краю російськими військами, яка зводить на нівець всю внутрішню волю країни, здобуту революцією. Весь нарід проникнутий одним горячим бажанням: увільнитися од цих невигідних і свавільних непрошених гостей. Фінляндські залізничники загрожують страйком, коли не буде припинено те безладдя, яке роблять російські салдати по залізницях. В багатьох околицях виникли гострі непорозуміння між військом і місцевою людністю, які приводили инколи до розрухів і кровопролиття. В газетах і на мітінгах висловлено безліч домогань випровадження російських військ з Фінляндії.

Але голими словами ще ніколи нічого не здобуто, коли за словами не має реальної сили. Тимчасовий російський уряд відповів на ці домагання збільшенням російської армії в Фінляндії, і крім того послав на Фінляндію чимало козацьких полків.

Як раз недостатком реальної сили за словами треба пояснити всю дотеперішню обережно-вижидаючу політику Фінляндії починаючи з перших днів революції. Але те, чого поки що не можна здобути силою, буде осягнено незабаром внутрішнім розкладом російської держави. Прийдешній конфлікт між буржуазно-національними і соціялістичними російськими партіями і безвпинне ослаблювання держави з військового боку дадуть Фінляндії змогу, проводити крок за кроком свої домагання в життя. Так, наприклад, большевики вже висловилися рішуче за відокремлення Фінляндії від Росії. Але особливі надії покладає Фінляндія на визвольні змагання інших народів Росії, в першу чергу України. Спільному походові цих всіх народів шляхом обопільної піддержки великороси навряд чи зможуть опертися.

В кінці розвязка фінляндського питання залежить в великій мірі від нових загально-європейських умовин, які утворяться після заключення миру. Публична думка Європи мусить переконатися, що вимоги Фінляндії бути самостійною на мирних переговорах не сміють бути знехтовані. Державне становище Фінляндії мусить одержати міжнародню зброю. Про це вже переконалася міжнародня соціял-демократія, а саме представники німецької соціялдемократії на конференції в Стокгольмі висказалися рішуче за незалежність Фінляндії, вимагаючи для неї таких самих прав, як для Польщі.

Щож до самих воюючих держав, то й вони мусять вкінці зрозуміти що утворення незалежної Фінляндської держави є в інтересі цілої Європи, яким мусять, уступити забаганки Росії. Коли Фінляндія лишиться в руках Росії, буде вона невпинно яблуком суперечок і неспокою, бо коли такий культурний нарід як фінляндці вже раз поставив собі метою здобуття незалежности, то він доти не спочине, доки не здобуде її.

В кожному разі можна сподіватися, що центральні держави в своїх власних інтересах оборонятимуть самостійність Фінляндії. Але чи згодяться на це союзники?

Правда, недавно французький міністер Тома в розмові з співробітником шведського телеграфного бюро заявив загальними словами, що „французи бажають для Фінляндії не тільки автономії, але ширших форм незалежности". Та од слова, до діла остається завжди довгий шлях.

В кожному разі на мирній конференції Фінляндія не може і не сміє бути предметом компенсації. Її народові не сміє бути одмовлено право заняти між політично самостійними націями Європи ріноправного місця.

---

[1]Зейн, Франц-Альберт Олександрович (1862 – 1918?) – генерал, державний діяч. У 1907 – 1909 рр. помічник генерал губернаторів Фінляндії. Останній генерал-губенатор Фінляндії (1909 – 1917). Проводив рішучу політику русифікації краю. При ньому, всупереч одноголосному рішенню сейму, був проведений через законодавчі установи Росії закон 17 липня 1910 р. "про порядок видання законів та постанов загальнодержавного значення, які стосуються Фінляндії", який викликав пасивну протидію населення. У відповідь на це багатьох незадовільних законом було звільнено від служби, придушено фінську пресу, протягом 1910 р. достроково розпущено два сейми.

[2]Свінхувуд Пер Евінд (1861 – 1944) – перший прем'єр міністр Фінляндії (листопад 1917 р. – травень 1918 р.). В травні – грудні 1918 р. виконував обов'язки голови держави (регент). Прем'єр-міністр (1930 – 1931 рр.), президент Фінляндії (1931 – 1937 рр.).

[3]Стахович, Михайло – останній генерал-губернатор Фінляндії (1917 р.). Ліберальний політик.

Наталія МАКАРЕНКО
Київ

ЗАДОВОЛЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЗАПИТІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ЗАКАРПАТТЯ: КОНЦЕПЦІЯ, ПРАКТИКА, ТЕНДЕНЦІЇ

Поліетнічне розмаїття населення України, складна соціально-політична ситуація, вступ до Ради Європи, бажання підтримання дружніх стосунків із сусідніми державами висунули перед Україною після проголошення її незалежності серед інших і завдання забезпечення основних прав і свобод національних меншин.

Світова практика свідчить, що надання національним меншинам і етнічним групам гарантованих колективних прав і свобод є однією з головних умов політичної стабільності в багатонаціональних країнах. Права, що необхідні для збереження самобутності, спадщини та гідності меншин, набувають кількох форм: 1. право меншин на існування; 2. користування досягненнями власної культури, мови та їх розвиток; 3. створення і забезпечення функціонування національних шкіл та інших навчальних закладів, можливість викладання рідною мовою; 4. гарантії представництва в державних органах.

Теоретично і практично законодавче поле і Конституція України дозволяють національним меншинам мати в Україні всі ці форми. Так, зокрема ст.119 Конституції України, підтверджуючи прагнення республіки зберігати своє етнічне розмаїття, гарантує, що місцеві державні адміністрації “в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин” забезпечують виконання державних і регіональних “програм їх національно-культурного розвитку”.

Законодавча та концептуальна база забезпечення прав національних меншин на освіту в Україні розробляється у відповідності до міжнародних документів: Декларації ООН про права людини (1990), Рамкової конвенції про захист національних меншин (1994), Гаазьких рекомендацій з прав національних меншин на освіту (1996), Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (1997), Ослівських рекомендацій з мовних прав національних меншин (1998).

Ці документи знайшли своє відображення у законах України “Про національні меншини, “Про освіту”, “Про мови в Українській РСР”, інших законодавчих документах та Державній програмі відродження й розвитку національних меншин.

У розробленій і затвердженій Концепції розвитку культур національних меншин (1994) передбачається, що проблеми культурно-освітнього життя національностей вирішуються в рамках загальнонаціональних державних програм розвитку культури та освіти з урахуванням національної самобутності і менталітету етнічних груп. Основними завданнями мають бути: 1. підготовка кадрів та організація наукових досліджень з проблем культур національних меншин, створення соціокультурної ситуації в місцях їхнього компактного проживання; 2. здійснення культурно-освітньої діяльності: задоволення потреб національних меншин у літературі, мистецтві; 3. створення умов для розвитку художньої творчості, засобів масової інформації національних меншин; 4. забезпечення економічних засад функціонування культур національних меншин[1].

Ключовою проблемою національного відродження залишається народна освіта. Це особливо актуально в умовах багатонаціонального Закарпаття, де проживають представники різних етносів. За даними перепису населення 1989 року на Закарпатті проживало 976,7 тис. (78,4%) українців, 155,7 тис. (12,5%) угорців, 49,5 тис. (4%) росіян, 29,5 тис. (2,4%) румун, 12 тис. (1%) циган, 7,4 тис. (0,6%) словаків, 3,5 тис. (0,3%) німців, 2,4 тис. (0,2%) євреїв[2].

Необхідно зазначити, що ці дані, вже наведені у численних наукових дослідженнях та інших публікаціях, не дають нам об'єктивної картини сучасної етнічної структури населення, якщо вони подані без динаміки етнічних змін. Статистичні дані свідчать, що найбільш чисельну національну спільноту на території Закарпатської області складають українці. Але разом з загальним щорічним приростом (на 0,8%) українців на Закарпатті, внаслідок посилення маятникової міграції, чисельність українського населення зменшилась в трьох таких “українських” районах як Великоберезнянський (на 5%), Міжгірський (на 7%) та Перечинський (на 7%). Спостерігається тенденція до збільшення в краї росіян. Їх кількість на Закарпатті, порівняно з 1946 роком, (до війни тут майже не проживали) збільшилась у 5 разів[3]. Помітно також значне зростання кількості циган. Так, впродовж 1959 – 1989 рр. їх кількість зросла на 142,9%. Дослідники пояснюють це тим, що частина населення цієї етнічної групи вважала за доцільне під час попередніх переписів зараховувати себе до інших національностей[4]. Щодо інших етнічних груп, то поступово зменшується кількість угорців, словаків, чехів, євреїв та німців. Зменшення кількості останніх йде з великою швидкістю. Так, деякі німецькі сіла: Німецька Мокрія, Усть-Чорна та ще 18 майже повністю опустіли[5]. Зміни чисельності населення різних національностей на Закарпатті є наслідком цілого комплексу

© Н.Макаренко

причин. Це і курс національної політики, що провадився за часів СРСР і складний соціально-економічний стан розвитку області сьогодні, і її особливе геополітичне розташування, які сприяють міграційним процесам. Однак, теперішня поліетнічна структура Закарпаття – це факт і реальність. Тому завдання забезпечити міжетнічний мир та злагоду, яке постає перед Україною в цілому, набуває на Закарпатті особливого значення.

Для реалізації цього завдання велику увагу надано розвитку національних шкіл. У 1989/1999 навчальному році у краї функціонувало 580 денних загальноосвітніх шкіл з українською, 4 – з російською, 14 – з румунською, 61 – з угорською мовами навчання. Крім того, відповідно до побажань компактно проживаючого населення, поновлено або відкрито нові класи, де виховання проводиться рідною мовою. Вже працює 51 школа з двома і трьома мовами викладання (у тому числі 22 з українською та угорською, 19 з українською та російською, 14 з російською та угорською, 3 з російською та румунською і 2 з українською та словацькою, 3 з українською, російською та угорською мовами навчання)[6]. Спільними зусиллями Товариства німецької культури "Wiedergeburt" та обласної адміністрації в місцях компактного проживання німців, за неможливістю відкрити початкову школу, з 1999 року почали працювати групи з німецькою мовою виховання у трьох дитячих садках[7].

У Мукачівському педучилищі здійснюється підготовка вчителів для початкових класів у групах з румунською і угорською мовами навчання. В Ужгородському культосвітньому училищі створено 4 угорські групи, в Берегівському медичному училищі – 2 угорські групи. У містах Ужгороді і Мукачеві відкрито 2 недільні школи по вивченню івриту. При філологічному факультеті Ужгородського держуніверситету відкрито відділення угорської мови і літератури, російської мови і літератури, румунської мови і літератури, словацької мови і літератури.

Увага приділяється також виданню національними мовами підручників, художньої літератури та періодичних видань. Так, в Ужгородському філіалі видавництва "Освіта", спільно з угорською стороною, видано посібник з історії угорського народу для 7 – 9-х класів, з угорської літератури для 6-го класу, "Читанка" для початкових класів. Для шкіл з румунською мовою навчання за останні три роки видано "Буквар, "Історію румунського народу" для учнів 7 – 8-х класів, а також тисячі примірників художньої літератури.

У видавництві "Карпати" працюють редакції угорської, румунської, словацької літератур. Угорською мовою виходять газети "Карпати Ігаз Со", "Сіварвань", "Тарогото", "Пан Шіп", журнали –"Карпатолоі земле", "Ірко". Крім того, газети "Молодь Закарпаття", "Вісті Ужгородщини", "Вісник Берегівщини" і "Новини Виноградівщини" мають дубляж угорською мовою. Російською мовою виходить щотижнева газета "Единство-плюс". Ведеться підготовча робота по випуску румунськомовної періодики[8].

З іншого боку, спостерігається стійка тенденція підвищення інтересу населення різних етнічних груп до вивчення української мови. З вересня поточного року відкрито 5 шкіл з українською мовою навчання. Зараз українською мовою навчається 83% учнів загальноосвітніх шкіл. Вже четвертий рік вивчається українська мова в школах з угорською та румунською мовами викладання, розроблені підручники з української мови для угорських шкіл. Ця тенденція дуже важлива для всебічного розвитку етнічних груп, адже знання української мови дозволить їм активніше інтегруватися в україномовне культурне середовище.

Ще одна тенденція розвитку національних меншин на Закарпатті – новий рівень міжнародних зв'язків в галузі освіти з сусідніми країнами. Це – співробітництво у напрямі фахового удосконалення педагогічних кадрів Вчителі мають змогу підвищувати кваліфікацію у навчальних закладах Угорщині (понад 400 чоловік щорічно), а також Румунії (понад 100). Встановлені зв'язки з Міністерством освіти, молоді і спорту Словаччини.

Зроблено перші кроки по налагодженню міжнародних зв'язків та обміну досвідом в роботі з обдарованими дітьми з родин національних меншин. Активно реалізується міжнародна програма удосконалення навчання і виховання дітей циганської народності. З 1995 року Закарпатське відділення міжнародного фонду "Відродження " здійснює програму "Рома". Головну увагу програми скеровано на вивчення ситуації в циганському середовищі, налагодження партнерських стосунків із циганськими громадами. Проекту "Рома" був наданий грант і визначені пріоритети: підтримка освітніх ініціатив; заходів, спрямованих на правозахист циган; підготовка педагогічних кадрів. У 1996 році урядом України був підтриманий проект "Духовні цінності – дітям", спрямований на створення садка для циганських дітей у м. Ужгороді і програма "Перші кроки" – на організацію початкової школи. Представниками МВФ, Фонду розвитку Карпатського єврорегіону були проведені семінари для лідерів місцевих циганських громад.

За підтримки міжнародних організацій активно працюють циганські громадські об'єднання. В Ужгороді в 1990 році було створено національно-культурне циганське об'єднання "Рома", а згодом товариство "Романі Яг" із мережею відділень по районних центрах Закарпатської області. Товариство в рамках програми "Роми України" за підтримкою фонду "Відродження" видає газету "Романі Яг". В Ужгороді діють інші ромські організації: "Амародром", "Ром сом", в Мукачево – "Неємія", які допомагають циганам залучатися до загальних суспільно-політичних процесів, сприяють їх духовному розвитку.

Тенденцією, яка активно розвивається сьогодні на Закарпатті є поширення процесу самоідентифікації національних меншин шляхом створення національних Товариств і осередків. Так, словаки, які протягом XX ст. опинялися об'єктом мадяризації, чехізації, русифікації, поступово почали усвідомлювати свою етнічну ідентичність. Зараз серед словаків спостерігається висока оцінка етнічного фактору. Значну роль у цьому процесі відіграє, створена у 1994 році культурно-освітня організація "Матіца словенська", яка налічує 6 осередків у місцях проживання словаків. Громадські об'єднання румунів виконують важливу роль у розвитку національного культурного життя. Найвідомішими з них є Товариство румунської культури ім. М.Емінеску, Християнсько-демократичний альянс румунів в Україні. Задоволенню національних духовних потреб угорців сприяють понад 12 національно-громадських об'єднань, які представляють їх національні інтереси.

Окремим питанням є громадські організації русинів[9]. Товариство підкарпатських русинів (ТПР), Закарпатське православне Товариство ім. Кирила та Мефодія, Закарпатське обласне товариство ім. Духновича, Русинське науково-освітнє товариство (РНОТ). Всі вони утворювалися як культурно-освітні (за уставними документами), але одразу ж спрямували свою діяльність у політичне русло. ТПР вже в вересні 1990 року виступило з декларацією "Про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки". Декларація РНОТ від 20 вересня 1997 року в цілому має антиукраїнофільську спрямованість, а щодо сучасного статусу Закарпаття, то тут на думку авторів Декларації "і нині триває... нівелювання самобутності краю"[10]. Русинофільські організації стали на позицію відокремлення русинів від українців, "прагнуть довести протилежну цивілізаційну належність русинської та української ідентичностей"[11]. В дусі процесу політизації русинської етнічності, який здобув означення "політичне русинство" пройшов в березні 1999 р. в Ужгороді П'ятий Всесвітній конгрес русинів. В конгресі брали участь представники русинів, які проживають в інших державах – Словаччині, Польщі, Югославії. На конгресі були продубльовані вже висунуті раніше вимоги: відновлення русинської самосвідомості, визнання русинів окремим народом з відповідним правовим статусом. Лідери русинських організацій, апелюючи до різних міжнародних організацій, а також до Росії, у той же час запевняють український уряд у своїй лояльності до України. Центральна влада в Україні поки що стоїть на позиції ігнорування "політичного русинства", який вона вважає позбавленим масової підтримки і ходом історії приреченим на згасання.

В Закарпатській області працює розгалужена мережа національних культурно-мистецьких закладів. В області нараховується 641 угорських, 85 румунських колективів художньої самодіяльності. На Закарпатті проводяться щорічні національні румунські фестивалі. В 1999 році в Рахівському районі відбувся дев'ятий обласний фестиваль "Мерцішор", учасники якого продемонстрували культурні здобутки румунів Закарпаття. Працюють також 26 словацьких, 11 циганських, 10 німецьких самодіяльних колективів[12]. Крім того, діють 2 національні театри – російський у м. Мукачеві та угорський у м. Берегові. У цьому напрямі постає проблема дотримання представниками етнічних груп Закону про мови на Закарпатті. Річ у тім, що російський та угорські театри працюють відповідно російською та угорською мовами, хоча для кожного професійного мистецького колективу законом чітко визначено певний мовний режим. Тобто, не обмежуючи духовні потреби національних меншин у користуванні рідною мовою, законом передбачається підготовка двомовних художніх програм.

Ще однією нагальною проблемою в краї є вирівнювання книжкового фонду відповідно до процентного відношення населення за національним представництвом. Річ у тім, що в зараз книжковий фонд державних бібліотек області становить 8,7 млн. примірників книг. З них російською мовою – 54,7%, українською – 53,5% (нагадаємо, що кількість українців в області у 19,6 разів більша за росіян), угорською – 5,3%, румунською – 0,6%, словацькою – 0,1%. В стадії будівництва в області 16 клубно-бібліотечних установ, а також приміщення, виділене в м. Берегові для угорської базової бібліотеки[13]. В цілому, етнічні групи, які компактно проживають на Закарпатті обслуговують: угорське населення – 115 клубних і 128 бібліотечних установах, румунське – відповідно 10 і 14, словацьке – 7 і 2, німецьке – 5 і 5. У зв'язку з цим напрошуються заходи, спрямовані на збереження і розвиток народної творчості, традицій, звичаїв українського народу.

Отже, в процесі державотворення в основному сформувалась справжня демократична концепція державної політики України в галузі міжнаціональних відносин. Україна є чи не єдиною європейською державою, яка одним з пріоритетних напрямків своєї політики визначила завдання забезпечення через відповідне законодавство, державні програми рівних можливостей для розвитку всіх громадян незалежно від їх національностей. Україна виступає гарантом дотримання прав і свобод національних меншин, що особливо важливо на Закарпатті.

---

[1]Міністерство у справах національностей, міграції та культів. Інформаційний бюлетень. – №2. – Червень 1995 р. – С.35 – 37.

[2]Населення Закарпатської області за даними всесоюзного перепису населення 1989 р. Статистичний збірник. – Ужгород, 1990.

[3]Малець О.Етнічний склад населення та етнічні процеси на Закарпатті в 1945 – 1990 рр. // Carpatika-Карпатика. – Вип.6. – Етнічні та історичні традиції населення українських Карпат кінця XVIII – XX ст. – Ужгород, 1999. – С.95 – 96. Див. також: Макара М.П. Зберегти толерантні міжетнічні відносини на Закарпатті // Міжетнічні відносини в Закарпатті: історія, сучасні проблеми. – Ужгород, 1994. – С.51 – 53.
[4]Макара М.П. Вказ. праця. – С.52.
[5]Павленко Г. Німці на Закарпатті: колонізаційні і міграційні процеси у XVIII – XX ст. // Carpatika-Карпатика. – Вип.6. – Етнічні та історичні традиції населення українських Карпат кінця XVIII – XX ст. – Ужгород, 1999. – С.158.
[6]Олашин М.В. Національні відносини на Закарпатті: здобутки і проблеми // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – К., 1995. – С.314.
[7]Куля Ф.Фактори збереження рідної мови і національної культури німцями Закарпаття // Carpatika-Карпатика. Вип.6. Етнічні та історичні традиції населення українських Карпат кінця XVIII – XX ст. – Ужгород, 1999. – С.185.
[8]Олашин М.В.Вказ.праця. – С.314 – 315; Вереш Г. Стан і тенденції розвитку національних відносин на Закарпатті // Міжетнічні відносини в Закарпатті: історія, сучасні проблеми. – Ужгород, 1994. – С.17 – 18.
[9]Про виникнення русинського руху див.: Мушинка О. Інтерв'ю з професором Павлом Робертом Магочі. – Орвел (Вермонт), 1993. – С.12; Гранчак І . Хто такі русини і чого вони хотять? // Політика і час. – 1993. – №12. – С.45 – 51. Перелік полемічних праць проти концепції П.Магочі: Панчук М. Політичне русинство // Демони миру та боги війни. – К., 1997. – С.323; Мушинка М. Закарпатські русини-українці на міжнародному симпозіумі // Закарпатська правда. – 17 грудня 1991 р. Макара М.П., Мигович І.І. Карпатські русини в контексті сучасного етнополітичного життя // Укр. історичний журнал. – 1994. – №1. – С.117 – 128; Майборода О. "Політичне русинство". Закарпатська версія периферійного націоналізму. – К.,1999.
[10]Див.: Майборода О. Вказ. праця. – С.13.
[11]Там само. – С.14.
[12]Олашин В. Вказ.праця. – С.314 – 315.
[13]Габорець В.С. Культурні запити полі етнічного населення області та шляхи їх задоволення // Міжетнічні відносини в Закарпатті: історія, сучасні проблеми. – Ужгород, 1994. – С.36 – 42.

Віталій МАСНЕНКО
Черкаси

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ 1920-х років

В українській соціогуманітарній думці повоєнного та пореволюційного часу спостерігалося значне зростання зацікавленості націознавчими дослідженнями, в межах яких належне місце відводилося студіюванню національної свідомості українців. Практично вперше цей суспільний феномен став предметом наукового пошуку. І це не випадково, оскільки саме життя підказувало вченим перспективні напрямки дослідження. Українська національно-демократична революція супроводжувалась, небаченим до того, лавиноподібним зростанням національної свідомості найширших верств українців. Це явище, безперечно, потребувало адекватного наукового осмислення. Уже цим можна пояснити той факт, що у 1920-х роках різні аспекти національної свідомості українців досліджували історики, філософи, соціологи, етнологи, політологи, географи та представники інших наукових галузей. З відомих причин, найбільш плідними виявилися дослідження українських учених, які перебували в еміграції.

Досить продуктивними щодо дослідження національної свідомості та її історичного компоненту є науковий доробок В.Й.Старосольського, зокрема, його класична праця "Теорія нації", яка вийшла 1922 р. у Відні зусиллями Українського соціологічного інституту (перевидана в Україні 1998 р.). Його бачення нації цілком відповідало тогочасній світовій науковій думці. Вихідним моментом авторського розмислу є визначення методологічних засад, головним чином через окреслення труднощів, які виникають на шляху дослідження явищ, пов'язаних із духовним життям, таких як нація.

Важливою особливістю теорії Старосольського є використання соціологічного аналізу та зосередження уваги на суб'єктивних психологічних аспектах нації. Виходячи з таких засад, він ставив під сумнів можливість продуктивного дослідження, ґрунтуючись на "атомістичному розумінні" нації, як це пропонував С.Рудницький, коли умовою для її існування визначався певний набір об'єктивних ознак, таких як раса, культура, територія тощо. Дослідника така методологія явно не задовольняла. На його переконання: "Огляд поодиноких "прикмет нації" дає передусім негативний результат, що ані ніяка з них сама, ані усі, чи деякі з них разом не дають істоти нації. Поясненнє самої істоти, треба шукати поза ними"*[1].

* Тут і далі збережено орфографію та правопис оригіналу.

© В.Масненко

Натомість Старосольський виразно солідаризувався з тими дослідниками, які пропонують інші підходи розуміння нації. Зокрема, його приваблювала увага Е.Ренана, до суб'єктивного моменту волі, бажання належати до себе, становити одну колективну цілість[2]. Особливо ж йому імпонувала концепція С.Манціні, "яка в розвою поглядів на націю відіграла дуже видну ролю". Відповідно до неї: "Понад усіми сими чинниками [*об'єктивними ознаками нації – В.М.*] стоїть моральний чинник, якого джерелом є національна свідомість, себто почуваннє приналежности до себе, без якого усі чинники мусять остати хиткими та невпевненими"[3]. Проте В.Старосольського не задовольняло те, що Манціні ставив в одній площині об'єктивні та суб'єктивні аспекти визначення нації. Тому він намагався розвинути його погляди у напрямі виділення суб'єктивного моменту, як головного, який самостійно визначає існування нації. Таким чином, можна стверджувати, що саме національна свідомість була центральною у концепції В.Старосольського щодо виникнення нації. Проте позиція дослідника не позбавлена і деяких слабких місць. Зокрема, вона хибує на низку методологічних неясностей. З його викладу не завжди розуміло, на яких теоретичних принципах побудований розгляд емпіричного матеріалу. На це вже звертав увагу В.Лісовий: "…Він не завше ясно вказує, чи якесь визначення нації є тільки теоретично витвореною ідеєю (концептом), – що досі не була здійснена або ж і в принципі не може бути втіленою у реальність – чи маємо справу з визначенням, що претендує на пояснення тих реальних об'єктів, які люди називають "націями"[4]. Те саме стосується й національної свідомості. Зазначивши її кардинально важливе значення для формування нації, В.Старосольський тим не менше не дав спеціального визначення й детального аналізу сутності цього явища. Тому його розуміння національної свідомості складається з окремих більш часткових, до певної міри принагідних характеристик.

По-перше, він наголошував на ірраціональному характері національної свідомості. Такий підхід пояснюється його розумінням спільноти, яка формується саме завдяки стихійній волі, і утримується як цілість виключно завдяки інстинкту, психічним настроям, почуттям приналежності до себе. Нація, за визначенням В.Старосольського, "се спільнота, себто суспільство, основою якого є араціональна, стихійна воля"[5]. Відповідно й національна свідомість виявляються саме в ірраціональній площині. Навіть економічні інтереси не є безпосередньою причиною для створення нації. "Тільки там, де на тлі викликаної економічними противенствами боротьби витворилася відповідна психологія, стихійна воля становить зв'язану цілість – спільноту, тільки там виникла нація. Вона виникає на тлі економічних інтересів, а не як їх безпосередній вислів"[6].

По-друге, дослідник виділив суб'єктивне бажання нації, як носія національної свідомості до тотальності свого впливу. Нація, на думку В.Старосольського, "мусить проявити тенденцію запанувати над своїм життєм в усіх його напрямках"[7]. У той же час учений виявляв таку характерну рису національної свідомості, як існування певних домінуючих аспектів у той чи інший період розвитку. Так, на початковому етапі її розвою (за О.Бочковським та К.Реннером) переважали суто культурницькі прагнення. Для деяких народів, у тому числі і для українців, у розвитку національної свідомості важив релігійний аспект[8]. Особливе значення цього чинника для раннього етапу становлення націй, зокрема, для XVI – XVII ст. "Нація в період своїх народин навязувалася до чинника, який в даному моменті, в означеному періоді культурного розвою був найсильнішим поміж усіма елементами культури – сильнішим як мова… В позитивному напрямі релігія була тоді найсильнішим і головним цементом національної спільноти. Відома ця роля релігії на сході Европи, на Україні, де ріжниця віри була одночасно національною і так само була на заході, в першу чергу в Англії"[9].

Варто уваги, що В.Старосольський спеціально зупинявся на питанні місця й ролі історичних традицій у творенні нації. Вони розглядаються як окремо, так і в контексті культури, або такої об'єктивної прикмети як раса. У всіх випадках йдеться про спільні традиції в розумінні колективного їх, посідання (володіння). Причому впливають не об'єктивний факт спільної минувшини, а суб'єктивний момент пам'яті та спогадів про неї. Як справедливо зазначає В.Лісовий, за В.Старосольським: "…Спільний історичний досвід є переважно перенесенням пізніших уявлень на це минуле: окремі групи людей, які сьогодні усвідомлюють себе об'єднаними в одне ціле (у націю), у минулому часто мали різний історичний шлях – переживали не одні і ті самі низки історичних подій"[10]. Зокрема, наголошується на чіткій соціальній диференціації історичного досвіду. Покликаючись на М.Грушевського та М.Драгоманова, В.Старосольський стверджував, що історична традиція народних мас не тотожна спільній традиції всього українського народу. На його думку вони перебували у різних, хоча й пересічних площинах. Одночасно, навіть різні народи, такі як українці, поляки й росіяни переживали протягом століть спільну суспільну недолю і спільні політичні процеси. Ці явища охоплювали широкі народні маси, але не привели до витворення національної традиції.

Така постановка питання підводила В.Старосольського до важливого, фактично засадничого висновку: "Зовсім суб'єктивно нація робить вибір серед матеріялу численних, иноді з собою дуже суперечних, переживань минувшини і тільки деякі з них зачисляє до своєї національної традиції"[11]. Критерієм такого відбору є "кождочасна актуальність", "анальоґія минулих з сучасними переживаннями".

Таким чином, для В.Старосольського цілком очевидно, що не минувшина як така творить націю.

Головний наголос зроблено саме на національній свідомості, яка пов'язує теперішні й минулі покоління; "мусить для сього існувати почуттє суб'єктивної єдности, яка обіймає минулі та живучі покоління і творить з них одну цілість"[12]. Зрештою, існування нації є умовою для формування історичної національної традиції. Тим самим, початкова теза його роздумів про роль історичної традиції як націотворчого чинника перетворилася на свою протилежність. Погляди В. Старосольського виявилися напрочуд співзвучними модерністським підходам, які сповідуються багатьма нинішніми західними науковцями. В.Лісовий наводить приклад з Бойдом Шейфером, який вважав, що уявлення про спільну історію є міфом, впровадженим у свідомість людей істориками, які стали писати "національні історії"[13].

У такому ж суб'єктивному ключі повставала спільна традиція, при аналізі В.Старосольським расової проблеми. Націотворчим чинником тут виступають не самі расові чи антропологічні риси, а етногенетичні міфи. Дослідник констатував, що в історії майже кожної нації "стрічаємо оповіданнє про спільне її походженнє звичайно від означенної людини, бога чи героя"[14]. Віра у кровну спорідненість всіх членів спільноти, уявлення по націю як безмежно поширену родину була для Володимира Йоахимовича яскравим прикладом суб'єктивності нації: "Стихійність, чиста біольоґічність та араціональність національної спільноти виступає в цілій ясности власно в сьому навязуванню національної свідомості до спільного походження…"[15]. Подібний підхід досить вдало дозволяв вирішити проблему співвідношення особистості та нації. Дослідник цілком поділяв думки Фіхте, що особа знаходить у своїй нації власне поширення, а в безсмертності нації власну безсмертність.

В.Старосольський пов'язує процес виникнення націй із зародженням новочасної політичної демократії, завершення такого історичного періоду припадає на добу Великої французької революції. Зі становленням нації відбуваються серйозні зміни і національної свідомості. Так, зокрема, відбулася доволі кардинальна трансформація ролі народної мови у національній свідомості. Покликаючись на приклади багатьох європейських націй, В.Старосольський переконливо показав, що на час національного становлення народна мова стояла на задньому плані. Її пізніше піднесення до значення національного чинника було тісно пов'язане з демократичним рухом, який використав народну мову як важливий політичний засіб для етнонаціональної мобілізації. У результаті чого культурний момент у національній спільності стає пріоритетним, висувається на передній план.

Особливе місце в осмисленні проблем національної свідомості належить В.К.Липинському. Його, значною мірою, новаторська роль цікава з огляду на те, що він не тільки створив оригінальну наукову інтерпретацію цього явища, але й своєю науковою і політичною діяльністю впливав на розвиток національної свідомості своїх сучасників. У дореволюційний період В'ячеслав Казимирович намагався навернути до українства нащадків спольщеної української шляхти, а у добу революції та еміграції своїми політичними трактатами та публіцистичними працями прислужився формуванню державницької консервативної течії в українській історіографії та політології. Проте, така екзистенційна включеність в історичний потік не заважала Липинському доволі виважено оцінювати минуле і сучасне суспільне життя. На відміну від теорії Старосольського концепція Липинського не має вузько націознавчого спрямування. Хоча нація в її обсязі і займала провідне місце, вона не лишалася поодиноким предметом студіювання, а швидше вихідним пунктом для найширших історичних, соціологічних, політологічних досліджень, результати яких, зрештою, виходять у площину реальної політики, у площину певних моделей державно-політичного життя. З врахуванням глобальності піднятої проблематики, в межах даної статті обмежимося лише загальною характеристикою теоретичних засад Липинського у розумінні феномену нації. І дещо детальніше з'ясуємо його оцінку національної свідомості українців.

Передусім, слід визнати помітну еволюцію наукового дискурсу дослідника щодо застосування поняття "нація". Цілком можна погодитися з висновком Л.Біласа, що цей термін став переважати щойно після першої світової війни і вже домінує у дослідженнях 1920-х років[16].

Концепція нації В.Липинського має виразний елітарно-державницький характер. Поняття Нації (у більшості випадків подається з великої літери) як органічна цілість, що постає у межах Держави, протистоїть поняттю "нації" (варіант: місцеві "нації", "дейнецько-опришківська "українська нація") – виразу містечкової етнічної партійної обмеженості. У "Листах до братів-хліборобів"(друкувалися протягом 1920 – 25 рр. у збірнику "Хліборобська Україна", окреме видання у Відні 1926 р.) Липинський ототожнював поняття Нації з поняттям Держави. Він наголошував: "Нація для нас – це всі мешканці нашої Землі і всі громадяне даної держави, а не "пролєтаріат" і не мова, віра, племя"[17]. Одночасно, нація для Липинського суто психологічна категорія: "В основі поняття нації, – вважав мислитель, – лежить містичне ядро. Скільки б ми прикмет нації – як мова, культура, література, територія, раса і т.д. – не вичисляли і не аналізували все в кінці кінців дійдемо до того чогось невідомого, до того, що прийнято звати "душею" нації"[18]. При цьому, він покликався на переважаючий погляд більшості науковців, що довести факт існування нації раціоналістичними методами неможливо. Виходячи з такого визначення нації, зростає значення національної свідомості. Крім того, В.Липинський, по суті пропонував екзистенціональне розуміння нації. Нація для нього, своєрідний живий організм, який народжується, визріває, розвивається і зрештою гине. "Нації, як вчить історія, не вічні. Вони мають свій початок, період довгого або короткого життя, і свою

смерть”[19]. І ще таке: “Але нації, так як і люде, умірають. Одні живуть довше, другі коротше, в залежності од їх громадянської моралі, од їх гігієни національного життя”[20]. Такий підхід підсилювався психологічно-антропологічним трактуванням: “Українська Нація не поза нами, а в нас самих. Вона твориться повсякчасно творчою працею кожного з нас”[21].

Ідеалістично-реалістичний спосіб мислення автора (за його визначенням) дозволяв уникати жорсткого детермінізму у дослідженні конкретних процесів виникнення нації. Нація у такій системі координат постає у “формі неоднородного і змінливого сполучення духових та матеріяльних, і активних та пасивних сил – сполучення, *яке може жити, але може й умерти*” (*виділення моє – В.М.*)[22]. У такій ситуації зростає вага суб’єктивного чинника, передусім, вільного вибору людей: “Бо коли у людей на Україні не буде субєктивного хотіння оцю свою націю творити, то ніякі обєктивні, наукові закони нам стати нацією не поможуть”[23].

Національна індивідуальність за В.Липинським є продуктом “історичного процесу соціяльного життя даного колективу”. Коли під поняттям нації розуміти окремий, життєздатний твір людського співжиття, що переходить з покоління в покоління, то нація “єсть формацією не тільки взагалі історії, а історичного наростання і розвитку серед певного етнічно-відмінного людського колєктиву іменно конструктивних а не деструктивних, іменно орґанізуючих а не руйнуючих політичних вартостей”[24].

Дослідник належить до тих істориків, які не вважали націю утворенням лише модерного часу. Динаміка (генеза по-сучасному) нації передбачала існування різних її стадій: народність – нація у стадії нерозвиненій, примітивні нації, охлократичний та демократичний період існування нації і, нарешті, ідеальний варіант – класократично-монархічний період існування нації. У листі до С.Шелухіна В.Липинський пише по націю “в потенції”, яка ще не стала нацією фактичною, державною[25]. До речі, В.Липинський категорично не погоджується з тезою В.Старосольського, що поява нації пов’язана з народженням сучасної демократії[26]. При розгляді динаміки української нації, дослідник виявляє руську націю за Княжо-Варяжської, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської доби, а нову українську націю за доби Богдана Хмельницького.

Переходячи до розгляду національної свідомості в концепції В.Липинського, перш за все, необхідно звернути особливу увагу до її територіально-політичної форми. Саме вона вповні відповідала його уявленням про природу нації. В рецепції мислителя: “Патріотизм – свідомість своєї території, а не сама територія – лежить в основі буття і могутності держав”[27]. Оглядаючи історичне минуле України, він приходить до невтішного висновку, що, наші предки, за винятком одиниць, не мали свідомості своєї території. Подібна ситуація мала фатальні наслідки, насамперед у сфері політичній, державотворчій: “серед людей, які творили на Україні державу, не було українського патріотизму, тоб-то свідомости своєї української території”[28]. Відповідно для виправлення цієї історичної аномалії, Липинський пропонував практично безальтернативний вихід: “З територіяльної: – політичної і патріотичної – форми національної свідомости може вирости Українська Держава і Українська Нація”[29].

У загальних контурах національної свідомості дослідник виділяє її окремі складові. До них варто віднести: “правну свідомість”, в основі якої лежить моральний авторитет національної аристократії. Далі досить суттєвими для творіння нації є перемоги або нещастя, психологічно спільні для всіх членів одного національного колективу. У більш широкому вимірі йдеться про обов’язковий компонент національної свідомості – історичну пам’ять. Вона сприймалася В.Липинським через призму континуїтету зі славетними предками, починаючи з творців Київської Русі: “Від наших батьків нас відділити не можна”[30]. Історична “збірна пам’ять”, як збереження досвіду політичного життя є складовою частиною політичної культури нації. Головними ознаками слабкої пам’яті нації В.Липинський вважав: малий розвиток рідної історії, брак історичних легенд та пошани до предків, великий нахил до денаціоналізації, слабкість консерватизму[31]. Реальністю є своєрідний дисконтинуїтет у розвиткові історичної пам’яті української нації між різними періодами її існування. Зокрема, досвід і традицію козаччини “треба було століттями одшукувати по архівам”[32].

Суттєвим здобутком В.Липинського в осмисленні сутності національної свідомості було виокремлення в ній ірраціонального та раціонального рівнів. Несвідоме, містичне, ірраціональне виявляється на рівні вродженого інстинкту, у вигляді “ірраціональної волі бути собою”. Історик констатував той факт, що всі великі історичні європейські нації “перейшли через фазу персоніфікації вродженого їм містичного ірраціонального почуття нації в образі так само містичного, так само ірраціонального по своєму походженню монархічного державного ладу”[33]. І далі, стосовно української ситуації: “Ця наша національна свідомість, в своїй містичній ірраціональній суті не гірша і не инша від національної свідомости всякої иншої великої европейської нації”[34]. Джерело такого вияву свідомості, за В.Липинським, слід шукати у “своїй крові”. Принаймні про власний досвід він писав так: “Щасливий я, що з кровю предків одідичив вроджений, інстинктовний нахил до українства – до боротьби за свою владу на своїй Землі. І тішуся врешті, що свідомости української не треба мені було черпати з книжок, доходити до неї шляхом раціоналістичним”[35]. Свідомий, раціоналістичний рівень виявляється у царині політичного життя, в політичній умілості (штуці) та організації. В.Липинський тут заявляв: ”Ми свідомо хочемо здійснити наше спільне українське підсвідоме національно-державницьке хотіння”[36].

Окремої розмови заслуговує питання про творців та носіїв національної свідомості. Однією із засадничих тез Липинського є ідея про особливу роль аристократії, провідної верстви у формуванні національної свідомості. Він спеціально наголошував: "…Коли попередні аристократії національної свідомості пасивним масам не дали, то охлократія цієї свідомості не витворює ніколи"[37]. У своїх конкретно-історичних працях, зокрема, в "Участі шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького"(польськомовна версія – 1912 р.) дослідник детально аналізував національну свідомість тодішньої провідної верстви – шляхти[38], спеціально наголошуючи, що "головно національною свідомістю … можна пояснити собі участь тієї палкішої частини шляхти в козацько-народному повстанні"[39]. В "Україні на переломі" (1921 р.) також зазначалося, що саме "старшина повстанча" разом з Гетьманом "свідомо й виразно прямувала до повного національного й державного унезалежненя України"[40].

У той же час дослідника хвилювали проблеми поширення національної свідомості в широких народних масах, особливо у новітній час. Щодо сучасного йому рівня національної свідомості українців, оцінка В.Липинського виглядає досить амбівалентною, навіть із деякою перевагою скептичної тональності. З одного боку, дослідник визнавав збільшення національної свідомості під час війни та революції. Особливо його тішила "стихійна національна свідомість мас", яка виявилась під час надання влади гетьману Павлу Скоропадському. Подібна персоніфікація національних змагань на його думку є "фактом усвідомлення собі нашої національної душі в тій формі, в якій ми поки що в стані її собі усвідомити"[41]. Але з іншого боку, його обурювали спроби поширювати "український націоналізм серед мас, які ще навіть поняття про націю не мають"[42]. Оцінюючи перебіг і наслідки політики українізації в УСРР, В.Липинський висловлював сумнів "щоб народні маси … мали стільки почуття національної чести і гордости, щоб вимагати від більшовицької влади вживання їхньої, національної, української мови"[43].

В цілому ж, В.Липинським була сформульована оригінальна наукова концепція нації, в межах якої серйозна увага зверталася на явище національної свідомості. Причому, національна свідомість була вихідним пунктом у творенні нації.

Цікаві елементи в дослідженні історичних аспектів національної свідомості зустрічаємо у С.Томашівського. Характерно, що його зріла історична концепція, яка сформувалася в повоєнні роки, спиралася, значною мірою, саме на процес розвитку української нації. Ідея нації, поряд із критеріями освоєння українськими племенами землі та утворення першої української національної держави, становлять основу концепції цього дослідника. Зокрема, оцінюючи внесок С.Томашівського у розвиток української науки, В.Потульницький цілком слушно зазначає: "Він звертає увагу на історичні факти і явища, які майже не розглядалися раніше в українській історіографії, а саме – поєднання у процесі утворення народностей дії двох протилежних тенденцій: консолідуючої і роз'єднуючої"[44]. Цікаво, що С.Томашівський зараховував до консолідуючих чинників "політичну єдність і спільність культурного розвитку", які спричиняють формування "одноцільного національного типу вищого ряду"[45]. Найповніше націознавчі погляди цього історика, проте виявилися не стільки в історичних працях, а у публіцистиці 20-х років. Загальну його оцінку сучасного стану української нації можна охарактеризувати як незавершеність цього процесу. Дослідник указував на відсутність в українців спільних ідеалів та спільної національної ідеї. Останню він вважав "необхідною передумовою, щоби бути справжньою нацією"[46]. Особливо його непокоїла та обставина, що в державницьких ідеях, запропонованих різними українськими політичними силами, не відігравали провідної ролі такі засадничі поняття як "земля" (особливо його географічне та геополітичне визначення), "народ, як людність" тощо. Зрештою, історика обурювало й те, що: "Про історичний елемент в тих ідеологіях нема що й говорити. Національні ідеології, про які тут мова, не то не історичні, вони просто антиісторичні"[47].

Узагалі, в національній концепції С.Томашівського історичний аспект посідав чільне місце. Він вважав, що історичний досвід має бути покладений в основу державного будівництва. І у цій справі можуть надзвичайно прислужитися професійні історики. На його тверде переконання: "Історична традиція, досвід минулих часів, свідомість нерозривного зв'язку з історично виробленими складним організмом нації, її життєвими функціями і духовими змаганнями творять уже інтеґративну частину психіки… людей, обмежують їх хотіння й контролюють їх діла"[48]. Усвідомлення історичної традиції є важливим як для загальної громадської думки, так, особливо, для політичних провідників. Враховуючи незавершеність формування української нації Томашівський, пропонував: "Нам потрібно плекати тепер не державний ідеал, тільки національний, а сі два поняття не тотожні. Доки ми не будемо справжньою (хоч і бездержавною) нацією, поки зайва, а навіть шкідлива річ ганятися за державним ідеалом"[49].

Проте у такому висновку містяться певні суперечності із загальним підходом автора до проблеми формування національної свідомості. Можна припустити, що у даному випадку маємо справу з певним протистоянням політика і історика в особі С.Томашівського. Натомість, Томашівський-історик розумів значення державного минулого українців, як об'єкта для досліджень і суб'єкта національного будівництва. Він жалкував, що сучасні покоління, зокрема, галичан і волинян "не мають духового контакту зі своєю державною минувшиною"[50]. С.Томашівський під час дискусії 1929 р. з В.Липинським, щодо культу національних героїв, висловлював таку думку: "Говорячи про **історичних героїв нації** (*виділення авт.*),

треба мати на увазі ті виїмкові, рідкі постати, що собою уособляють головні моменти зросту даного громадянства – його розвитку політичного, духового або господарського – що, одним словом, сим або тим способом збогачують і скріпляють те громадянство в його національнім життю”[51]. З національними героями, особливо з політичними фігурами, в українців, на переконання історика, не склалося. Непорозуміння з національним пантеоном, на думку Томашівського, викликані особливостями національного розвитку українців: “наша національна минувшина має одну страшну хибу: неорґанічність і брак тяглості політичного, суспільного і культурного розвитку”[52]. Звідси походить постійна змінність в оцінці навіть найвизначніших постатей. Вихід дослідник убачав у консолідації розпачливо розбіжних проявів нашої історії на базі історичної правди.

На завершення варто зупинитися на науковій концепції, ще одного цікавого дослідника у галузі націології, О.І.Бочковського. Вона була сформульована у цілій низці праць, написаних упродовж 1920 – 30-х рр., серед яких варто виділити “Вступ до націології” (1935 р.). Погляди цього дослідника, певною мірою, можуть розглядатися як узагальнення тогочасного рівня наукового опрацювання проблем національної свідомості. Пояснюється це тим, що Бочковський, на мою думку, не висунувши особливо оригінальних підходів до цієї проблематики, досить вдало систематизував та інтерпретував найновіші світові та вітчизняні здобутки у пізнанні феномену нації.

Слід відзначити, що дослідник визнавав національну свідомість однією з головних ознак нації та націотворчим чинником. На його переконання, історія моделювала душу народів, тобто їхню “свідомість власної відрубності та самобутності”. “Модерна нація – витвір цієї національної свідомості та волі до незалежного існування”[53]. Спираючись на соціологічний метод дослідження, автор намагався не обмежуватися констатацією певних явищ, а з’ясувати механізм їхньої дії. Так він показував, що “Перетворення народу в націю йшло поруч з поширенням національної свідомості серед усіх його складових шарів, отже від центру до периферії”[54]. Для становлення модерної нації важливо, щоб національне усвідомлення охопило не тільки верхівку суспільства, але і його основні соціальні верстви, особливо селянство та робітництво. Саме завдяки національній свідомості “етнічна сировина викристалізовується в модерний національний колектив.” Бочковський виявляв вплив якісних параметрів національної свідомості на націогенез: “Чим ширше і глибше поширена ця свідомість, тим краще скристалізований національний колектив, тим більше той чи інший народ наближається до поняття сучасної нації”[55].

Як і Старосольський, Бочковський звертав увагу на концепцію С.Манціні щодо ролі національної свідомості, як оживителя нації. Проте він вважав неправомірним відкидати роль і об’єктивних ознак нації. На його думку: “В добу етногенезісу, коли виникав і творився народ, вони по черзі або й разом (неоднаково в різних часах) мали, безсумнівно, своє певне народотворче значення…”[56]. Так серед безсумнівних народотворчих чинників називаються територія, мова та релігія. Але вони мають значення саме в поєднанні з процесом національного усвідомлення. Так, територія – країна – батьківщина виступає необхідним компонентом у структурі колективної родової свідомості національних спільнот.

Національна свідомість, за Бочковським, розвивається з “попередніх національних почуттів та волі”, які діють підсвідомо й стихійно. Пізніше відбувається їх “розумова дистиляція” У такій формі дослідник намагався відокремити раціональний та ірраціональний аспекти національної свідомості.

Розглядаючи дію національної свідомості у контексті етнополітики, О.Бочковський вважав, що її поширення і поглиблення гальмує і обмежує вплив асиміляції. Особливе значення це має для недержавного загалу (тобто національних меншин). Поширення національної свідомості, на його переконання, “сприяло процесу їхнього індивідуального національного самовизначення”[57]. На думку дослідника: “Колективне перетворення народу в націю немислиме без активного національного усвідомлення його окремих індивідів”[58]. Як приклад цього явища наводиться українська ситуація періоду революції 1917 – 1919 років, коли відновлення державної самостійності сприяли масовій націоналізації української людини на всьому її етнографічному просторі. Тому можна цілком погодитися із оцінкою В.Потульницького, що національно-творча концепція Бочковського включала два паралельні процеси – формування національної свідомості українського народу шляхом творення громадських інституцій та органічне здобуття державності, оскільки останнє було найбільш реальним засобом для вирішення питань національної свідомості та національних меншин в Україні[59].

Таким чином, на прикладі розглянутих наукових концепцій найбільш помітних представників української зарубіжної історіографії 1920-х років можна констатувати, що проблема національної свідомості розглядалася як одна з головних у дослідженні феномену нації, у тому числі й української. Практично майже всі дослідники сходилися на думці, що самоусвідомлення національних спільнот не можливе без актуалізації історичної пам’яті, виявлення спільних етногенетичних витоків, самобутнього історичного шляху тощо. До важливих складових національної свідомості зараховували також відчуття територіальної єдності, особливостей політичного життя, самобутності соціальної структури. Належна увага приділялася й релігійним, мовним, загальнокультурним аспектам. Подібний підхід повністю відповідав загальноєвропейській науковій парадигмі і може бути пояснений загальною тенденцією до

поширення психологічного розуміння природи нації. Дослідження національної свідомості, як у загальнотеоретичному, так і конкретно історичному аспекті продемонструвало непогані евристичні можливості і дозволило дати досить адекватну оцінку української ситуації воєнного та пореволюційного часу. Характерною особливістю української соціогуманітарної науки означеного періоду було посилення уваги до соціологічної методики дослідження, полідисциплінарного підходу і політологічної спрямованості. Позитивним було й те, що у 1920-ті роки ще існувала можливість підтримувати зв'язки між різними складовими частинами української науки – в УСРР, Західній Україні, в еміграції. Тому аналіз здобутків зарубіжної науки у царині націознавства дозволяє відтворити цілісне уявлення щодо загального розвитку української історичної думки і тим самим посприяти її творчому переосмисленню в умовах сьогодення.

[1]Старосольський В. Теорія нації. – Нью-Йорк; Київ, 1998. – С.27.
[2]Там само. – С.15.
[3]Там само. – С.28.
[4]Лісовий В. Методологія дослідження нації у "теорії нації" Володимира Старосольського // Культура – ідеологія – політика. – К., 1997. – С.267.
[5]Старосольський В. Вказ.праця. – С.93.
[6]Там само. – С.41.
[7]Там само. – С.46.
[8]Там само. – С.43.
[9]Там само. – С.82 – 83.
[10]Лісовий В. Вказ. праця. – С.268.
[11]Старосольський В. Вказ.праця. – С.62.
[12]Там само. – С.63.
[13]Лісовий В. Вказ. праця. – С.268.
[14]Старосольський В. Вказ.праця. – С.55.
[15]Там само. – С.57.
[16]Білас Л. Вячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Твори. Історична секція. – Т.3. – Філадельфія, 1991. – С.XLIV – XLV.
[17]Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Твори. Політологічна секція. – Т.6. – Кн.1 – К., Філадельфія, 1995. – С.XIII.
[18]Там само. – С.83.
[19]Там само. – С.209.
[20]Там само. – С.229.
[21]Там само. – С.115.
[22]Там само. – С.358.
[23]Там само. – С.116.
[24]Там само. – С.129.
[25]Липинський В. З епістолярної спадщини. Листи до Д.Дорошенка, І.Кревецького, П.Метика, О.Назарука, С.Шелухіна / Упор. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – К., 1996. – С.138.
[26]Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С.245 – 247.
[27]Там само. – С.375.
[28]Там само. – С.388.
[29]Там само. – С.417.
[30]Там само. – С.31.
[31]Там само. – С.353.
[32]Там само. – С.444.
[33]Там само. – С.86.
[34]Там само. – С.88.
[35]Там само. – С.XXIX.
[36]Там само. – С.348.
[37]Там само. – С.279.
[38]Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Твори. Історична секція. – Т.2. – Філадельфія, 1980. – С.37 – 45, 63 – 69.
[39]Там само. – С.95.
[40]Липинський В. Україна на переломі 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Твори. Історична секція. – Т.3. – Філадельфія, 1991. – С.55.
[41]Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С.88.
[42]Там само. – С.XVII.
[43]Там само. – С.446.
[44]Потульницький В.А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К., 1992. – С.123.
[45]Томашівський С. Українська історія. – Львів, 1919. – С.28.
[46]Томашівський С. Чи є українська національна ідея? // Під колесами історії. Нариси і статті. – Берлін, 1922. – С.6.
[47]Там само. – С.9.

[48]Томашівський С. Історія і політика. Кілька думок із приводу книжки В.Липинського "Україна на переломі" // Хліборобська Україна. – 1921. – Кн.3. – С.167.
[49]Томашівський С. П'ять листів про сучасне положення української нації, про його причини та про способи, як вийти з нього // Під колесами історії. 2-е вид. – Нью-Йорк, 1962. – С.99.
[50]Томашівський С. Про ідеї героїв і політику. Відкритий лист до В.Липинського з додатками. – Львів, 1929. – С.29.
[51]Там само. – С.48.
[52]Там само. – С.49.
[53]Бочковський О. Вступ до націології. – К., 1998. – С.19.
[54]Там само. – С.33.
[55]Там само. – С.45.
[56]Там само. – С.52.
[57]Там само. – С.91.
[58]Там само. – С.102.
[59]Потульницький В.А. Вказ. праця. – С.198.

В'ячеслав ДИХАНОВ
Одеса

СВЯТА РІЗДВЯНОГО ПОСТУ В ТРАДИЦІЙНОМУ КАЛЕНДАРІ БОЛГАР І ГАГАУЗІВ УКРАЇНИ

Першим святом Різдвяного посту у болгар і гагаузів слід вважати *Андрейевден*, *Андрей гюню* (13.XII, за ст. ст. 30.XI). Це ж свято вважається початком зимового періоду календаря. Саме цей день протиставляється літньому святу *Йеньовден* або *Драгайка* (7.VII, за ст. ст. 24.VI). У багатьох болгарських селах розповсюджена приказка, що від цього дня "*дяду Йеньо утива за сняк*" ("дід *Йеньо* йде за снігом"), при цьому добавляють: "*Той ше дойде на Андрейевден*" ("він прийде в Андрєєв день"). У цих приказках вказується початок скорочення світлового дня і пов'язаних із ним уявлень про те, що рік схиляється до зими, а також власне початок зими. Деякі болгари, мабуть, не відрізняючи ці приказки, кажуть: "*Андрей се ублача и утива за сняк*" (болг. "Андрій вдягається і йде за снігом"). У цьому варіанті приказки знаходять свій відбиток повір'я, що в день св. Андрія має випасти сніг. З ім'ям ап. Андрія зв'язують перший сніг у Греції[1].

Проте, частина гагаузів Бессарабії пристосовує початок зими до так званих "вовчих свят" (гаг. "*Джанавар йортусунда кыш башлый*" – "зима починається у вовче свято"). Вовчі свята відзначали, частіше за все, протягом тижня від Різдвяних заговин до Введення в храм пресв. Богородиці (27.XI – 4.XII). Водночас, ці свята не мали фіксованої дати, вони могли відзначатися 23 – 30.XI, 27 – 28.XI, 27 – 29.XI і навіть 14 – 16.II. Можливо, словосполучення *Джанавар йортусу* (в однині, а не в множині – *Джанавар йортулары*) містить натяк на день св. Андрія, який у Румунії так і називається – Ziua lupii ("вовчий день"), причому заборони й обереги цього дня у румун збігаються з болгарською і гагаузькою обрядовістю "вовчих свят"[2]. Слід додати, що в румунському народному календарі саме Андрєєв день асоціюється з початком зими, це свято навіть називають Andreiu de iarna ("Андрій зимовий"), а в молдавських говорах його називають *кап де йарна* (букв. "голова зими"). Цей день частіше інших вважається початком зими серед європейських народів, зокрема, серед французів, бельгійців, німців, західних слов'ян і греків[3].

Обрядовість свят сорокаденного Різдвяного посту (28.XI – 6.I) – Андрєєв день, Варварин день (17.XII), Савин день (18.XII), Миколаїв день (19.XII), *Иленцита* (20.XII) і Ігнатов день (2.I) – дуже подібна. Збігання виявляються в ритуальній і святковій кухні, а також у багатьох обрядах. Наприклад, однакові обряди, які націлені на досягнення родючості та розмноження птиці, в різних болгарських і гагаузьких селах зв'язуються як зі святом *Андрейевден*, так і зі святом *Игнажден*. Дні святих Варвари, Сави, Миколи і свято *Иленцита*, які йдуть підряд (17 – 20.XII), практично зливаються, а обряди, які спрямовані на захист від хвороб, можна вважати загальними для цієї череди свят. Явища обрядової контамінації в рамках Різдвяного посту (болг. *Коледени пост*; гаг. *Колада оруджу*) характерні як для болгарського, так і для гагаузького народного календаря, що дозволяє вважати перераховані свята однотипними і виділяти даний піст в особливий період у зимовому календарі.

До всіх зазначених свят готуються такі ритуальні пісні страви та напої: *кравай*, *пита*, варена квасоля (болг. *кървардисан фасул /боб/*, *варен фасул*; гаг. *фасуля*), варена кукурудза (болг. *варен папушой /мамули*, *папур/*; гаг. *папшой*), вино та *буза*[4]. По вечорах напередодні свят збиралася молодь на вечорниці по домах (болг. *сидянки*, *вечерянки*, гаг. *сидянка*, *отурмак*). Незаміжні дівчата та жінки пряли, в'язали, шили, плели,

©В.Диханов

чистили шерсть (болг. *чепкат вълна*; гаг. *дидийляр йапаа*). Неодружені хлопці мали можливість поспілкуватися зі своїми обраницями, або просто з дівчинами, які їм приглянулися. Господині, в хатах яких збиралися на вечорниці, готували гостям їжу. Групи хлопців розучували колядки до Різдва і Нового року, інсценували колядування. Для цього вони збиралися, як правило, у будинках керівників таких ватаг (болг. *станиник*, *станик*, *старшийа*, *поп*; гаг. *станник*, *попас*). В окремих районах Болгарії підготовка до колядування також тривала весь Різдвяний піст[5].

Особлива страва, що випікалася ввечері напередодні Андрєєва дня, – тертий із цукром і рослинною олією кабак, який запікався в тонких згорнутих листах прісного тіста (болг. *тиквенник*; гаг. *кабаклы*; *кабаклы пиде*; *кабаклы кыырма*).

Обряди та звичаї Андрєєва дня можна умовно розділити на три групи:

1) обряди, звичаї, ворожба та розваги, які пов'язані з "охороною часнику";

2) обряди забезпечення родючості, насамперед, злакових культур;

3) ворожба незаміжніх дівчат щодо заміжжя .

Перша група викликає найбільший інтерес відсутністю близьких етнографічних паралелей і обмеженістю ареалу розповсюдження (Румунія, а також серед болгар і гагаузів України, Молдови і Північного Кавказу)[6].

Повсюдно гагаузи Південної Бессарабії називають вечір напередодні св. Андрія "часникова ніч" (гаг. *Сармысак геджеси*, *Устурой геджеси*), а вечорниці в цю ніч – *сармысак* (букв. "часник"). Вважається, що в цю ніч не можна спати, а необхідно гуляти до ранку. По домах, де звичайно живуть дівчата, збирається молодь, хлопці наймають музикантів на всю ніч. Дівчата прядуть, в'яжуть, шиють і "охороняють часник" (болг. *вардят чесън*; гаг. *сармысак корыйлар*).

"Охорона часнику" у деяких поселеннях мала характер дівочої ворожби. У тарілку з водою, або в полумисок із чорноземом (*чанак ичине кара топраклан*) кожна дівчина ще вдень висаджувала по одному зубцю часнику. Згідно повір'я, господарки тих зубців, які проростуть до півночі, мають вийти заміж у майбутньому році. Та, чий часник проросте першим, першою й обвінчається. Тепер "охорона часнику" усе більше стає розвагою для молоді. У деяких селах зубці часнику кладуть у велику тарілку із сухим зерном (*чесън турят в житу*), тарілка ставиться в центрі столу, над нею, як і над усім столом кадять. Хлопці намагаються непомітно вкрасти часник, а дівчата намагаються не допустити крадіжок. У даному випадку "охорона часнику" змішалась з обрядом кадіння насіння, який націлений на зібрання у майбутньому році багатого врожаю зернових культур.

Зіставлення цієї молодіжної гри з румунським обрядом "зберігання часнику"[7] частково пояснює зміст і походження цієї розваги. У Румунії кожна дівчина приносила три цілих голівки часнику і складала їх разом із пучком сухих васильків, пляшкою горілки і хлібом на стіл, який усю ніч невсипно охороняли дві жінки похилого віку. Не можна було не тільки брати речі зі столу, але і доторкатися до них рукою, якщо це трапиться, то такому будинку "Бог не допоможе". Ранком один із хлопців із підносом, у який клали часник та інші предмети зі столу, виконував "танець часнику" (joaca usturoiului), потім усі учасники святкування пригощалися. Цим часником лікували худобу, навесні його саджали в землю "для ліків". Він вважався дуже корисним і помічним.

З одного боку, часник разом із зерном благословлявся і символічно запліднювався, з другого боку, він був оберегом від хвороб і різноманітних шкідливих сил – чортів і стріґоїв (strigoii), – які бешкетували вночі перед святом св. Андрія. Для захисту від нечистих сил часником натирали тіло, обмазували вікна і малювали знак хреста на дверях і димоході, його ж їли в переддень свята[8]. Від подібної функції часнику в обрядовості Андрєєва дня, очевидно, походить гагаузький еортонім – "часникова ніч". Цей же овоч є невід'ємною частиною обрядового частування для болгар і гагаузів у день вмч. Георгія (6.V) і Вознесіння (40 днів після Великодня), тобто саме на ті свята, які пов'язані з культом померлих та охороною від шкідливих сил. Гагаузьке повір'я про те, що в ніч перед Андрєєвим днем, "як і на св. Георгія, ходять "джяды" (чаклуни)", описане В.А. Мошковым[9].

До обрядів, націлених на родючість посіяних озимих і, взагалі, усіх зернових, можна віднести готування обрядових страв із зернових культур (прісний пшеничний корж /*питка*/, варена кукурудза, варена пшенична крупа) і кадження святочного стола за допомогою кадильниці (болг. *кандилница*, *кандиле*; гаг. *гюннюк чанаа*, *кандил*). У деяких селах старші жінки в сім'ї кадили також складені в полумисках зерна пшениці, жита, ячменя, проса і кукурудзи. Від цих зерен, відібраних для весняної сівби, очікувався багатий урожай. За аналогією з зерном іноді кадили шапки молоді, "щоб розмножувалися". Варену кукурудзу і *питки* після кадження роздавали сусідам і родичам, тобто доручали дітям віднести і передати їм частування. Пригощали для того, "щоб був врожай" (гаг. *берекет олсун*) або "за здоров'я" (болг. *за здраве*). Обряди, які мають забезпечити гарний врожай, в Андрєєв день широко розповсюджені в Болгарії[10] і Греції[11]. Проте, не в усіх регіонах Болгарії прийнято роздавати обрядове частування, у багатьох випадках його, навпаки, не можна було виносити за межі дому[12]. Звичай "роздавання" вареної кукурудзи і пшениці був повсюдно поширений у Добруджі[13].

Якщо врахувати, що в Південній Болгарії *Андреевден* як народне свято взагалі не відзначається, а

характерні для нього обряди справлялися в день вмц. Варвари[14], то можна прийти до висновку про те, що обрядовість дня св. Андрія серед болгар і гагаузів України відповідає традиціям проведення цього свята у Північно-Східній Болгарії та деяких східних районах Балканських гір. Західна Болгарія і ряд регіонів у Балканах (округи міст Котел, Трявна й ін.) виключаються через те, що тут свято в першу чергу пов'язане з особливими обрядами й оберегами від ведмедів, що знайшло своє відображення в одному з його назв – *Мечкин ден*[15]. Нічого подібного серед бессарабських і приазовських переселенців із Болгарії не відзначалося.

Відносно незначне місце в народному календарі займають свята, які безперервно відмічаються чотири дні, – *Варвара*, *Сава*, зимовий Микола й *Иленцита*. У свідомості селян ці свята зливаються в одне. Відповідно, притаманні кожному з них обряди стали загальними для всього періоду (17 – 20.XII). Повсюдно на ці свята випікали прісні пшеничні коржі, які змащували медом (болг. *медова питка*; гаг. *баллы пита*, *баллы чёрек*).

Звичай частування *питками* протягом чотирьох грудневих свят "за святу Варвару" або "за здоров'я дітей" обґрунтовується повір'ями про те, що Варвара – захисниця дітей від інфекційних захворювань, для вихідців із Північно-Східної Болгарії – від *баби Шарки*, яка, швидше за все, є евфемізмом назви хвороби.

З цієї череди свят виділяється день св. Миколи. Цей святий, який надзвичайно популярний серед українців, росіян і білорусів[16], для болгар і гагаузів має менше значення, ніж, наприклад, такі персонажі православної агіографії, як вмч. Георгій, Харлампій, або Трифон. Як у день Миколи зимового, так і в день Миколи літнього (22.V), категорично заборонено працювати, інакше цей святий може жорстоко покарати порушника заборони. Про суворість цього святого свідчить такий болгарський переказ. На вечорницях у день зимового Миколи з дівчиною – господаркою дому – ніхто з хлопців не танцював. Ображена дівчина, яка вважала св. Миколу своїм покровителем, звернулася до нього: "Якщо мені нема з ким танцювати, ти мені не даєш хлопця, я буду танцювати з тобою". Після цього вона взяла ікону Миколи чудотворця і начала танцювати з нею. Унаслідок цього святотатства вона одерев'яніла і впала мертвою. Вважається, що її умертвив сам св. Микола.

Цікаво відмітити, що на Миколу, як і на Андрія, покладається надія на дарування нареченого. Саме з подібними повір'ями пов'язана ворожба в Андрєєв день. Образи цих двох святих сходяться також у тому, що про обох говорять: "Св. Андрій (або св. Микола) пішки ходив". Контамінація переказів і повір'їв про цього святого відзначається також і в Болгарії[17]. Злиття і змішання уявлень про різноманітних святих, особливо тих, свята на честь яких відзначаються приблизно в один період, – розповсюджене явище серед болгар і гагаузів. Слід підкреслити, що ці народні перекази про святих ніяк не пов'язані з офіційною агіографією[18].

У день Миколи збирається молодь на вечорниці, як правило, у домах Миколаїв, які вважаються іменинниками. Ритуальною стравою в це свято є *рибник*. У багатьох селах Південної Бессарабії цим словом позначають рибу, спечену з рисом (болг. *риба с урис*; гаг. *балик пиринчлен*). Ця ж страва є ритуальною в *Никулден* у Добруджі[19]. В окремих бессарабських болгарських селах, як і у більшій частині території Болгарії, цим словом називають пиріг із рибою (у Болгарії – "*печен в тесто шаран*", букв. "печений у тісті короп")[20].

Риба в ритуальній страві до цього свята згадується М.С.Державіним наприкінці XIX ст.[21] До 50-х рр. XX ст. у цьому селі зберігався й інший звичай, описаний М.С.Державіним, – кадіння святочного стола.

Обов'язкове вживання рибних страв у пісне свято свідчить про його велике значення в народній свідомості. Наприклад, традиція вимагає їсти рибу в Благовіщення (7.IV), яке припадає на Великий піст, між тим як православна церква лише дозволяє вживати рибні страви тільки у два свята Великого посту – Благовіщення і Вербну неділю. У деяких селах і день св. Миколи, і Благовіщення вважають "небезпечним" днем (болг. *аталийа*, *хаталийа*; гаг. *аталы гюн*), що пов'язано з уявленнями про неминучість покарання з боку Богородиці і св. Миколи порушників заборони працювати у відповідні свята.

Слід виділити ще одну цікаву паралель між цими святами. У ряді болгарських сіл і повсюдно серед гагаузів Бессарабії, Приазов'я[22] і Північного Кавказу[23] у Благовіщення якщо немає риби, то "треба хоча б рибною кісточкою зуби почистити". Це ж прислів'я в Добруджі пристосовується до *Никулден*[24], відкіля воно, очевидно, походить. Очевидно, ці свята у свідомості селян типологічно близькі.

У с. Криничне святкування дня св. Миколи продовжувалося на другий день – жіноче свято *Иленцита*, яке відзначалося в селі до 40-х рр. XX ст. У цей день збиралися тільки жінки, як правило, у будинках, де проживали Олени. Господарки готували частування, гості приносили із собою вино, потім усі пили і пригощалися "за здоров'я дітей" (болг. "*за здраве на децата*"). Свято *Олени* вважалося продовженням *Варвари*. У Болгарії свято *Света Еленчица* зустрічається рідко, і про його обрядовість відомо дуже мало. Його відзначають після днів Варвари і Сави, тобто в *Никулден*, у трьох сусідніх селах: Бабук, Каліпетрово і Професор Іширково[25]. Усі села розташовані в Сілістрінському окрузі. У першому селі живуть носії капанського, у другому – гребенського, а в третьому – шиковського підтипів мізійського типу говорів[26]. До цього ж типу говорів відносяться мешканці с. Криничне, але, до його шуменського підтипу[27]. Швидше за все, це свято до колонізації було розповсюджено ширше в Північно-Східній Болгарії. Його походження неясне, православною церквою воно не святкується.

Більшість болгар і гагаузів України та Молдови не відзначають день св. Ганни (22.XII). У це свято дозволено працювати. Воно відоме не своєю обрядовістю, а тієї роллю, яку воно відіграє у відліку часу і змінах світлового дня, оскільки цей день вважається початком зимового сонцестояння.

Останнє значне свято Різдвяного посту – Гнатів день (2.I) – відзначалося болгарами і гагаузами повсюдно. Обрядовість цього свята головним чином спрямована на досягнення гарного приплоду домашньої птиці та достаток яєць у домашньому господарстві. Ввечері, перед святом готується пісна їжа – варена кукурудза, картопля, квасоля, печена або смажена риба, *колива* й *ошаф*. Старша жінка в сім'ї або чоловік кадять святковий стіл.

Ранком цього свята першого гостя необхідно негайно посадити на килим біля входу, або відразу, як переступить поріг (гаг. *капу аардында* – "за дверми"). У деяких селах його саджають на розкидану на підлозі солому, яка імітує місце, де курка висаджує яйця. Гість має сидіти спокійно, не підводитися, не вертітися, "щоб квочка не підхопилася, коли буде сидіти на яйцях", і "щоб було багато курчат" (гаг. *чок пилич олсун*). Перед гостем господарка розкидає зерна проса, іноді – пшениці, жита або ячменю, і начебто підкликає курок (болг. *викат на кокошки*; гаг. *тауклары чаарый*). У Болгарії в минулому імітація висиджування птахів мала ритуальне значення, що полягало в стимуляції їхнього розмноження[28].

Після розкидання зерна гостя пригощають стаканом вина і підсолодженої цукром або медом вареною кукурудзою. Іноді гагаузи супроводжують частування побажанням: "*Вер, Аллашим, саалык кушлаамыза*" (букв. "Дай, Боже мій, здоров'я нашим птицям"). У деяких випадках відвідувача пригощали після того, як господарі дозволяли йому встати, говорячи при цьому: "Вистачить!" (болг. "*Стига!*"), або "Встаньте! " (гаг. "*Калкыныс!*"). Після того, як гість піднімався, господарі могли почастувати його освяченою напередодні їжею. У приазовських селах про цей звичай говорили: "Саджають квочок"[29]. Його деталі невідомі, оскільки цей звичай був утрачений там наприкінці 30-х рр.

Не тільки гостей, але й деяких болгарських селах у це свято господарка саджає своїх дітей на "гнізда" – заслану на підлозі солому – і годує їх освяченою їжею. Діти повинні сидіти "щільно, як квочка", не підніматися, щоб квочка не піднімалася. Допускається, щоб вони сиділи у трьох позах:

1) підігнувши ноги "по-турецьки";

2) зігнувши ноги в колінах, щільно стиснувши стегна і розсунувши гомілки симетрично в різні сторони, щоб стегнами і сідничною поверхнею щільно притискатися до соломи;

3) одну ногу підігнувши як у позі "по-турецьки", а другу – гомілкою назовні, як у другій позі.

В усіх трьох випадках ноги зігнуті в колінах, а сіднична поверхня притиснута до соломи, що, очевидно, має імітувати квочку. Очевидно, у зв'язку з цим заборонялося підгинати ноги під себе або спиратися на стопу. Цей звичай можна вважати класичним прикладом імітативної магії[30], покликаної забезпечити гарний виводок домашньої птиці.

У с. Криничне до 50-х рр. нашого сторіччя зберігався цікавий звичай. Господиня посеред великої кімнати (*гуляма къшта*) на невеличкій круглій площі товстим шаром рівномірно розподіляла пшеничні зерна. Потім у пшеницю вона ховала ядра волоських горіхів, за кількістю дітей у сім'ї, що символізувало яйця. Коли діти пригощалися, сидячи на "гніздах", як квочки поруч із зерном, вони повинні були класти по одній ложці колива поверх пшениці, примовляючи при цьому: "*За ица, за кокошки, за питли*" (болг. "за яйця, за курок, за півнів"). Те ж саме діти робили ввечері напередодні свят *Колада* (7.I), *Сурваки* (14.I) і *Иурдан* (19.I), причому як пшениця, так і *коливо*, які лежали поверх, протягом усього цього періоду не прибиралися. У Хрещення Господнє ядра горіхів господарка роздавала дітям, зерно огороджувала мотузкою, а всередину обгородженого кола запускала курей, які скльовували зерно.

Про звичай класти коливо на зерно в цьому селі на початку XX ст. згадує М.С.Державін, проте, він не описує пов'язані з ним обряди і повір'я[31]. Однак, його повідомлення має цінність, тому що демонструє тяглість своєрідності обрядовості в окремих селах протягом півстоліття. Коло для годівлі курей у *Игнажден* (Гнатів день) роблять також у деяких селах Добруджі (Алфатар, Бабук, Зафірово Сілістрінського округа)[32], що вказує на загальне походження цього звичаю з Північно-Східної Болгарії.

Слід відзначити, що в одних селах візит гостей у цей день вважається небажаним, в інших, – навпаки, дуже бажаним. Повсюдно ставлення до візиту залежить від того, хто приходить. Якщо гість чоловічої статі, то очікується, що протягом року будуть вилуплятися півні, якщо – жіночої, то слід очікувати приплід курочок, що, звичайно, найкраще для господарів. Якщо виводок домашньої птиці в господарстві був численним, а кури знесли багато яєць, першого відвідувача у минулий *Игнажден* господарі з радістю приймали знову в таке свято, а якщо птиця розмножувалася погано і приносила мало яєць, то цього візитера надалі намагалися не пускати в будинок, тому що його вважали винуватцем невдалого року. Саме тому в деяких випадках першого гостя запитували: "*Лек ли тий пулеза?*" ("Чи легкий твій прихід?").

Слово *пулеза*, очевидно, походить від болгарського дієслова *полазвам* – відвідувати протягом стислого часу, а звичай відвідування – *полазване* (*полязване*)[33]. Обряди, які пов'язані з візитом першого гостя в *Игнажден*, широко розповсюджені в Болгарії[34], Сербії, Македонії, Чорногорії та Греції[35]. Самий перший гість називається *полезник*, *полязник*, *сполязник* (Східна Болгарія), *споходняк*, *похожняк* (Північно-Західна Болгарія), *полазник* (Південно-Західна Болгарія)[36], polozenik, polazajnik, polozar (Сербія, Македонія та

Чорногорія)[37]. У Польщі, Чехії, Словаччині[38] й Україні[39] *полазником* називається перший гість у Різдво, а в Словенії (polazici)[40] – у Новий рік. Для західних слов'ян і українців бажано, щоб *полазником* був чоловік, на відміну від болгар і гагаузів.

У ролі *полазників* можуть бути й діти, і, навіть, тварини, як, наприклад, у Північній і Західній Болгарії, Сербії та Греції[41]. У болгарському с. Твардиця (Молдова), якщо в *Игнажден* ніхто не заходить, у "гніздо" із соломи укладають собаку, що повинна лежати на ній "щільно" і не підніматися. Хоча в науці немає єдиної думки, проте, згідно більшості радянських, болгарських і югославських авторів, *полазник*-тварина серед слов'ян історично передує *полазнику*-людині, що пов'язано з культом тварин у деяких землеробських народів[42].

---

[1]Иванова Ю.В. Греки // Календарные обряды и обычаи стран зарубежной Европы. Зимний период. – М., 1973 (далі – КООСЗЕЗ). – С.309.
[2]Салманович М.Я. Румыны // КООСЗЕЗ. – С.284 – 285.
[3]Серов С.Я. Календарный праздник и его место в европейской народной культуре // Календарные обряды и обычаи стран зарубежной Европы. Исторические корни. – М., 1981 (далі – КООСЗЕИ). – С.46.
[4]Напій із зерен проса, широко відомий під цією назвою на Близькому Сході (арабам, персам і туркам) і в Болгарії. Вийшов із вжитку в Південній Бессарабії в 40-і рр., у Приазов'ї – у 30-і рр.
[5]Гоев А. Коледарска обредна еротика // Народна култура на балканджиите. – Т.I. – Габрово, 1996. – С.132.
[6]Архив відділу гагаузознавства Інституту міжетнічних відносин Академії наук Молдови (далі – АВГІМВ). – 1988. – С.8.
[7]Салманович М.Я. Вказ. праця. – С.285.
[8]Салманович М.Я. Вказ. праця. – С.285.
[9]Мошков В.А. Вказ. праця. – С.50.
[10]Василева М. Календарни празници и обреди // Етнография на България... – С.95.
[11]Иванова Ю.В. Вказ. праця. – С.309.
[12]Василева М. Календарни празници и обреди // Етнография на България... С.95.
[13]Василева М. Календарни празници и обреди // Добруджа... – С.301.
[14]Вакарелски Х. Вказ. праця. – С.503.
[15]Василева М. Календарни празници и обреди // Етнография на България. – Т.III. Духовна култура. – София, 1976. – С.95.
[16]Аничков Е.В. Микола угодник и св. Николай. – СПб., 1892. – С.18.
[17]Василева М. Андреевден // Българска митология. Енциклопедичен речник. – София, 1991. – С.12.
[18]Див.: Acts and Martyrdom of the Holy Apostle Andrew // The Ante-Nicene Fathers. – Vol.VIII. – Grand Rapids, Michigan, 1989. – P.501 – 516.
[19]Василева М. Календарни празници и обреди // Добруджа. – София, 1981. – С.303.
[20]Василева М. Календарни празници и обреди // Етнография на България... – С.96.
[21]Державин Н.С. Вказ. праця. – С.171.
[22]АВГІМВ. – 1987. – С.12.
[23]АВГІМВ. – 1988. – С.8.
[24]Василева М. Календарни празници и обреди // Добруджа... – С.302.
[25]Там само. – С.303.
[26]Младенов М. Характеристика на говорите // Добруджа... – С.398 – 399.
[27]Атлас болгарских говоров в СССР... – С.32.
[28]Попов В. Български народни игри и представления. – София, 1993. – С.80.
[29]АВГІМВ. – 1987. – С.4.
[30]Фрейзер Дж. Дж. Золотая ветвь. – М., 1984. – С.17.
[31]Державин Н.С. Вказ. праця. – С.171.
[32]Василева М. Календарни празници и обреди // Добруджа... – С.303.
[33]Колева Т. Болгары // КООСЗЕЗ. – С.268.
[34]Василева М. Календарни празници и обреди // Етнография на България... – С.97.
[35]Кашуба М.С. Народы Югославии // КООСЗЕЗ. – С.241 – 242.
[36]Василева М. Календарни празници и обреди // Етнография на България... – С.97.
[37]Кашуба М.С. Вказ. праця. – С.242.
[38]Ганцкая О.А., Грацианская Н.Н., Токарев С.А. Западные славяне // КООСЗЕЗ. – С.208.
[39]Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов. – М.-Л., 1957. – С.54 – 55.
[40]Кашуба М.С. Вказ. праця. – С.258.
[41]Колева Т. Вказ. праця. – С.269.
[42]Огляд літератури за цією проблемою див. у КООСЗЕЗ... – С.242, 263, 269.

Володимир СЕРГІЙЧУК
Київ

ДЛЯ УВІЧНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЄСТВА.
Публікація архівних етнографічних матеріалів з Закерзоння 40-х років XX століття

Історичні обставини склалися так, що значна частина західноукраїнських етнічних земель на порубіжних територіях опинилася у складі інших держав. Можновладці всіляко утискували й руйнували етнічні елементи культури українців. Автохтонне українське населення так званого Закерзоння безперечно намагалося зберегти віру, звичаї, культуру своїх пращурів.

Ось чому, як тільки під час Другої світової війни послабився польський гніт на окраїнних землях українського народу, тамтешнє населення відразу ж потягнулося до відродження власної культури. Провідники українства найзахідніших українських земель – Лемківщини, Надсяння, Холмщини й Підляшшя, що волею долі опинилися в складі генерал-губернаторства добре усвідомлювали: утвердити українське єство на правічних наших землях можна лише через повернення історичної та культурної пам'яті. А цього можна досягти тільки за умови дбайливого збереження тих пам'яток культури, котрі занедбувалися і заборонялися чужинською владою. Саме тому Управа Музею імені Ярослава Мудрого, що зорганізувався в Ярославі навесні 1940 року, зверталася до українського громадянства на терені генерал-губернаторства з проханням збирати всі пам'ятки й чітко визначала інструкцією, як це треба робити, аби зберегти культурно-побутові особливості свого етносу.

Зацікавлює й запитний листок відділу пропаганди Українського Центрального комітету з Кракова щодо етнографічного вивчення українського побуту та ремесел, де дуже детально розписано методику вивчення одягу, взуття, прикрас, а також дослідження історії ткацтва, гончарства, різьблення, писанкарства.

Очевидно, що ці документи будуть не тільки важливими свідченнями відродження українства Закерзоння з початком Другої світової війни, але й будуть корисними для сучасних етнографів щодо методики дослідження українського життя та побуту. Методичні етнографічні питальники вперше друкуються за оригіналами текстів, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України.

ЗВЕРНЕННЯ УПРАВИ МУЗЕЮ імені Я.МУДРОГО В ЯРОСЛАВІ ПРО ЗБИРАННЯ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Травень 1940 р.

Ярослав, в травні 1940 р.

До Хвальних Українських Товариств і Установ та до всього Українського Громадянства на терені генерел-губернаторства

Народ без минулого не може думати про майбутнє. Пошана для традиції, давньої культури та славного минулого творить тривкі основи теперішності і є запорукою доброго майбутнього. З потреби вивчення давнього минулого повстали музеї.

На терені Ярославщини, Перемищини, Лежайщини й цілої Холмщини немає ні одного обласного музею.

Переживаємо важкі події, що можуть принести великі несподіванки для нашої Нації. Кожного дня ми є свідками цілого ряду змін в нашому житті. Все, що торкається теперішнього й минулого нашого Краю – треба вміло та старанно упорядкувати й зберігати. Завдання це виконує музей.

В Ярославі повстав обласний музей, дістав відповідне приміщення й розпочав свою діяльність. Успіх цього важкого завдання залежить від попертя цілого Громадянства, без різниці поглядів і переконань.

Треба, щоб кожний наш громадянин зрозумів, що через таку працю зробить прислугу нашій науці й культурі та покладе підвалини під розвій нашої Батьківщини. Нехай ніхто не лякається, що його дар для свого музея є малий і позірно маловартісний. Найменший предмет може мати для будучого дослідника велике значення.

© В.Сергійчук

Що треба збирати:

1. Загальні пам'ятки, як: друки, оголошення польські й німецькі – військові й цивільні з цілого терену. Всякі летючки, брошурки, писані проклямації, листи, коверти, значки, печатки, відзнаки, відбитки печаток і т.д. Частини одягу У.Г.А. і У.А., їх відзнаки, жетони, стара зброя, портрети, образи, деворити і т.д.

2. З етнографії: народня ноша в цілості й частинах, стара й сучасна, капелюхи, очіпки, гердани, спинки, запинки, спряжки, пояси, торби, крайки, горщики, миски, деревляна посудина, веретена, ткацькі станки, скрині, домашня обстановка, головно різбляна. Всяке господарське знаряддя, як старі деревляні плуги, вози домашньої роботи без скуття, граблі, деревляні заступи, мотики, коси, серпи роблені домашнім ковалем. Приладдя ловів, рибальство, різні прикраси, зброя, діточі забавки, різні вироби з дерева. Вишивки, писанки, мальованки, вишиванки, малюнки на склі та мистецька прикраса мешкань.

3. З археології: передавати всякі принагідні знахідки як: костяні й камінні, сокири, топори, кремяні відлубки, ножики, скробачки, стрілки та взагалі кожний камінчик, на якому видно працю людини. Черепня посудини, тепер не вживаної. Самим нічого не копати, але при земних роботах натравляється часом на підпалений вогнем камінь, вуголь й попіл. Про все зразу повідомити в музей. Як неможливо, то все визбирати, записати й передати до музею. Часто знаходять старі роги, гроші, оздобу, зброю, різні металеві речі і т.д.

4. Церковне малярство: передавати всі ікони, що лежать на стріхах, дзвіницях і є засуджені на знищення. Книги, пергаміни, свічки, різна утвар, особливо різбина, церковна одіж, особливо стара. По захристіях і закамарках, на стрихах церков валяється велика кількість старих паперів, що наражені на знищення мишвою й вогкістю. Між тими паперами можуть бути дуже цінні матеріали.

5. Книги, що своїм змістом відносяться безпосередньо до даної области. Старі рукописи, стародруки, аж до найновіщих, часописи свої й чужі – все це повинно знайтися в музейній бібліотеці.

6. Збірки топографічних назов, народні пісні, оповідання, приповідки, замовлювання, загадки і т.д. з задержанням місцевого говору та означення наголосу.

7. Повідомляти музей про всі доісторичні могили, вали, старі камені, намогильники, придорожні хрести, румовища, старі будови, церкви, каплички. Списати, що там є, і пересилати до музею.

До кожної навіть дрібної річі треба долучити картку з датою, де й ким знайдено.
На все видасть музей посвідку, а за більші дари буде видавати грамоту.
Усі жертводавці будуть оголошені в пресі.

Музей міститься в Ярославі при Українському Національному Комітеті, вул. Собіського 11/1.
Річі приймає: Канцелярія Українського Національного Комітету, або канцелярія "Сільського Господаря" в Ярославі, Ринок, ч.6, де урядує голова музейної секції від год. 8 до 15 щодня, крім українських свят. Там же уділяється всяких інформацій та приймається зголошення до праці в музею.

Управа Музею ім.Кн.Ярослава Мудрого.

Леонід Бачинський.
Голова Муз. Секції У.Н.К.

Листівка.
ЦДАВОВУ. – Ф.3959.– Оп.1.– Спр.13.– Арк.2 – 2 зв.

Запитний листок Українського Центрального комітету щодо вивчення українського побуту та ремесел 1940 рік

Український Центральний Комітет
Краків, в. Зелена, ч. 26/5 Відділ Пропаганди

З а п и т н и й л и с т о к

Про народне мистецтво в місцевості _____

І.Народня ноша

Сорочка

1. Матеріали: а.Чи самі прядуть і тчуть?
   б. Прядиво домашнє чи фабричне?
   в.Чи купують готове полотно?
2. З яких частин складається сорочка й як вони називаються?
3. Чим ріжниться буденна сорочка від недільної (прикраса, матеріал)?
4. Чи вміє кожна жінка вишивати, чи лиш деякі жінки в селі?
5. Чим виріжняються сорочки, призначені для обряду (весілля, похоронів)?
6. Які повір'я або забобони зв'язані з шиттям або ношенням?
7. Чи горішня й долішня частина сорочки з одного кусня полотна, чи злучена в поясі?
8. Доки сягає сорочка, до пояса, до колін, чи довша, як спідниця?
9. Чи шиють тепер так, як давніш і в чім полягає різниця (крій, матеріал)?
10. Де розміщують вишивку на сорочці?
11. Подати всі назви частин рукава.
12. Як закінчений рукав (отворений,збираний або дуда)?
13. Яким швом рукав пришитий до пахи і зшитий уздовж?
14. Де розміщена вишивка на рукаві?
15. Спосіб виконання вишивки:а.Назва стібу?
    б.Назва взору?
16. Дещо про орнамент (рослинний чи геометричний).
17. Головні краски, що ними вишивають у селі.
18. Якими нитками вишивають і як їх називають у селі?
19. Чи бувають відмінні взори у дівчат, молодиць і у старших жінок?
20. Чи вишивають тепер, як і в чім полягає різниця? (Взори, нитки).
21. Як розміщена вишивка на грудях?
22. Як викінчена пазуха, вишивкою чи мережкою?
23. Як розміщена вишивка на спині?
24. Чи той самий взір, що на переді?
25. Як закінчується сорочка коло шиї?
26. Чим зв'язується зпереду або спинається?
27. Як закінчений приділ сорочки: вишивкою, мережкою чи неприкрашений?
28. Яка за широка прикраса на придолі?

Спідниця

29. З чого шиють спідницю – з вовняної (купної чи домашньої матерії, полотна (білого крашеного, мальованого)?
30. Чи з огляду на якість матеріалу виріжняється назва спідниці?
31. Як шиють спідницю – у складки, морщена?
32. Доки сягає довжина спідниці (до колін, нижче, до кісток)?
33. Чим придержують у поясі – крайкою, поясом, обшивкою?
34. Як прикрашують спідницю – називають (стяжками, закладками, стебнівкою, вишивкою) чи вишивають?
35. Де і як розміщують прикраси?
36. Чим ріжниться святочна спідниця від буденної: матеріалом, прикрасами?

37. Чи матеріял, краска, вигляд спідниці міняються – підлягають моді?
38. Чи носять у даному селі – околиці – обгортки, запаски?

Прибрання голови

39. Як дівчата плетуть і укладають волосся?
40. Як дівчата прикрашують голову (квітки, стрічки)?
41. Спосіб вязання хустки (попід бороду, верхом над чолом, вязання ззаду)?
42. Краска і матеріал хустки (полотно, вовна, шовк)?
43. Чим ріжниться святочне прибрання голови від буденного?
44. Описати й подати складові частини весільного прибрання голови.
45. Чи є ріжниця між зачіскою жінок і дівчат?
46. Описати й подати складові частини окриття голови у жінок.
Проситься звернути особливу увагу на вишивки, ткані взори та спосіб їх розміщення.

Прикраси шиї

47. Чого вживають як прикраси шиї, намиста, дукачів-личманів, силянки (гердан), коралів? Подати всі назви й описати прикраси, уживані в селі.
48. Чи завязують коралі високо під шию, чи спускають на груди?
49. Як завязують ззаду (стрічкою, спряжкою)?

Пояс

50. Чим оперезуються в стані?
51. Розміри пояса, довжина й ширина в дм.
52. З якого матеріалу й краски пояс? Як прикрашений?

Передник (фартушок)

53. Чи носять у селі передник і як його називають?
54. З якого матеріалу і якої краски?
55. В який спосіб шиють його (морщений, рясований)?
56. Чим і як прикрашують (вишивки, стрічки, тороки)?

Верхня одіж

57. Що надівають поверх сорочки і як це називають (корсет, станик, лейбик)?
58. Чи шиють його з рукавами? Доки сягає (до стану, нижче стану) з якого матеріалу і якої краски?
59. Чим і як прикрашують (вишивкою, гаптом, стрічками)?
60. Подати всі назви верхньої одежі, літньої й зимової.
61. З якого матеріалу і якої краски (полотно, вовна, купний матеріал, футро)?
62. Доки сягає свитка чи кожух (до стану, до колін)?
63. Як і чим застібується (на переді чи на боці)?
64. Як і чим прикрашують (волічкою, вишивкою, дармовисами)?
65. Де розміщують прикраси на верхній одежі (на грудях, біля шиї, кругом стану, на полах, на рукавах, кругом пахи?
66. Яких красок уживають найрадше для прикрас?

Взуття

67. Яке взуття носять у селі і як воно називається (чоботи, черевики, ходаки, личаки, постоли)?
68. Чим ріжниться зимове взуття від літнього?
69. Які є роди чобіт і чим ріжниться між собою (подати всі назви).
70. З якого матеріалу і якої краски бувають личаки. Ходаки?
71. Як їх прикрашують (морщеними, ремінчиками)?
72. Якої форми й краски черевики, що тепер найбільше носять на селі?
73. З якого матеріалу панчохи?

Чоловіче вбрання

Сорочка

74. Чим ріжниться буденна сорочка від недільної?
75. Чи сорочку вишиває жінка своєму чоловікові, чи відає другим вишивати?
76. Які повір'я або забобони зв'язані з шиттям або ношенням?
77. Доки сягає сорочка, до пояса, вище чи нижче колін?
Чи горішня і долішня частина сорочки з одного кусня полотна чи злучена в поясі?
78. Чи шиють тепер так як давніш і в чім полягає ріжниця (крій, матеріал)?
79. Як розміщена вишивка на сорочці? Яка заширока?
80. Як закінчується сорочка біля шиї (збирки, комір)?
81. Чим зв'язується на переді або застібується?
82. Подати назви частини рукава.
83. Як закінчений рукав (отворений, збираний, дуда)?
84. Спосіб виконання вишивки (назва стібу і взору)?
85. Яких взорів уживають (рослинних, геометричних) та в яких красках?
86. Чим ріжняться сорочки старших чоловіків від парубочих?
87. Чи вишивають тепер як і давніш і в чому саме ріжниця?
88. Як виглядає комір (стоячий, викладаний. Яким способом пришитий до сорочки)?
89. Як виглядають дуди (манжети) і як прикрашені?
90. Подати назви штанів, уживані в селі.
91. Матеріал, із якого шиють штани (полотно, домашнє сукно, купне сукно)?
92. Крій штанів (рівні, розширюються, звужуються)?
93. Чим їх прикрашують (мережкою на долині чи вишивкою)?

Накриття голови

94. Як називають зимове й літнє накриття голови в селі?
95. Описати його.
96. Чим ріжниться обрядове (святочне, весільне) накриття голови від буденного?

Пояс

97. Подати назви поясу, уживані в селі.
98. З якого матеріалу пояс і якої краски?
99. Чим і як прикрашують пояс (бляшками, спряжками, тороками) та чи містить у собі сховки?
100.Чим ріжниться святочний пояс від буденного?

Взуття

101. Яке взуття носять у селі і як воно називається?
102. Якої форми й краски це взуття?
103. З якого матеріалу онучі чи панчохи?

Верхня одіж

104. Подати всі назви верхньої одежі, вживані у селі.
105. Чи є ріжниці між верхнім убранням чоловічим і жіночим?

Торбина

106. Подати назви на торбину, вживані в селі та розміри торбини в дм.
107. З якого матеріалу виробляють торбини і якої краски (шкіра, тканина)?
108. Чим прикрашують торбину?

Хустина

109. Подати всі назви на хустину в селі та розміри її в дм.

110. Як розміщена вишивка на хустині (по рогах, по середині)?
111. Коли вживають хустини (до церкви, в гостину)?

II. Ткацтво

112. Чи плекають у місцевості льон і коноплі?
113. Коли прядуть та де (на досвітках, на відробок)?
114. Хто тче полотно (господиня, ткч)? Назвати всі способи ткання.
115. Яке широке полотно та якої якости (тонке, грубше)?
116. Чи окрім полотна тчуть ще інші льняні чи коніпні тканини? (Скатерті, рушники, верети, настільники). Подати назви.
117. Якими взорами прикрашають ці тканини (вузькі, широкі) та в яких красках? Звідки беруть колірові нитки на взір?
118. Як викінчені ці тканини, рубцем чи тороками?
119. Чи ці тканини служать лише до вжитку, чи мають також обрядове значіння (на весілля, похорони, парастас)?
120. Чи виробляють також вовняні тканини?
121. Опис перерібки вовни із місцевими назвами.
122. До чого служить доморобне сукно?
123. Чи крім сукна виробляють із вовни й інші тканини?
124. Чи в околиці тчуть килими або може ткали колись?
125. Описати старий килим, якщо такий є у церкві або котрійсь хаті (Розмір, взір, краски, основа).
126. Чи в околиці тчуть вовняні верети або хідники?
127. Чи тчуть в околиці пояси або може ткали колись?
128. Описати спосіб ткання пояса.

III. Гончарство

130. Чи в околиці виробляють посуду або виробляли колись?
131. Подати назви місцевостей, де виробляють або виробляли посуду.
132. Хто займається виробом посуди? Подати прізвища гончарів.
133. Яку посуду виробляють (миски, глечики, близнюки, дзбанки).
134. Описати поодинокі предмети.Подати опис роботи.
135. Якої краски випалена глина (червона, темно-сіра) і яка на ній полива (червонава чи ясна)?
136. Якого розпису вживають гончарі (квітки, хвилясті або зигзакуваті лінії, клинці, гребені)?
137. Якими красками розписують взір?
138. Де розпродують гончарі посуду (подати назви місцевостей і ярмарків)?
139. До чого їх вживають у господарстві? Чи вживають також при обрядах, хрестинах, весіллі, похоронах?

IV. Деревна різьба

140. Чи в околиці виконують ужиткові деревяні предмети (ложки, цебрики, дійниці, скрині)?
141. Хто виконує цю різьбу (господар чи спеціяльний різьбар)?
142. Описати взір різьби, евент. рисунок.
143. Чи різьблять і інші предмети, окрім ужиткових (ріжне дрібне знаряддя на продаж)?
144. Подати назви місцевості і прізвища різьбарів.

V. Писанки

148. Чи пишуть в околиці писанки, а може писали колись?
149. В який спосіб пишуть, описати хід роботи.
150. Яких взорів уживають (рисунок, краски)? Звідки беруть краски?
151. Хто пише писанки (господиня чи писанчарка)?
152. Скільки підготовляє їх кожна родина?

Пояснення

Відповідати на анкету слід у такому порядку, як є подані питання.

Запити повторяти не треба, вистачить при відповіді навести число запиту.

У кожному селі мусить бути старе вбрання, поховане в скрині.

Звертатись до старих людей із запитом про те, як воно виглядало, коли вбиралось та як носилось. Деякі частини одягу варто записувати, як напр. крій сорочки або верхнього вбрання. Ще краще було відшукати якісь старі світлини селян у давньому сільському вбранні. Такі світлини бувають по сільських хатах, або в фотографіях у містечку.

Відповіді писати на аркуші паперу для кожного відділу окремо:

Напр. спершу писати ноша, потім ткацтво, гончарство і т.і.

ЦДАВОВУ. – Ф.3959. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.17 – 19 зв.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 8

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка
Технічний редактор Ірина Матвєєва

Підписано до друку 9.01.2001. Формат 61x86/8.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 14,8.
Тираж 250.

Видавництво "УНІСЕРВ"
03022, Київ, вул. Васильківська, 36